

*Світлій пам'яті
моєї бабусі Пеладії
присвячую цю книгу*

Ярослава Мельник

*Близько вже. Мабуть, для того
б'є мене вал остатній
і остатня часть дороги
так болюча і важка*

Іван Франко

...І ОСТАТНЯ ЧАСТЬ ДОРОГИ

Іван Франко
в 1908—1916 роках

Видання друге, виправлене і доповнене

*Науковий
бюро імені
С. М. Шквирі
університету
імені Стефана
Василька
Дрогобич
червень 2017 р.*

Дрогобич • Коло • 2016

82.3/4401
УДК 821.161.2 Франко
ББК Ш5(4Ук)5-4 Франко
М 482

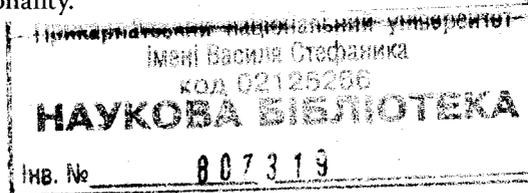
Художнє оформлення обкладинки
Роман Скиба

Мельник, Ярослава

М 482 ... І остання часть дороги. Іван Франко в 1908–1916 роках / Вид. 2-е, випр. і доп. — Дрогобич: Коло, 2016. — 440 с.

У монографії на основі джерельного матеріалу, значна частина якого вперше введена в науковий обіг, зроблено спробу висвітлити постать Івана Франка останніх років життя, біографічну зумовленість його творчої спадщини, залежність її від життєвої основи, особливостей психофізичної структури особистості автора.

On the basic of source materials, considerable part of which is put in the scientific picture for the first time, in the monograph there is made an attempt to shed light on the person of Ivan Franko in his last years, on the biographic determination of his creative heritage, its dependence upon the life-basis and peculiarities of psycho-physical structure of the author's personality.

ISBN 978-617-642-265-5

© Мельник Я., 2016
© Скиба Р., обкладинка, 2016
© «Коло», 2016

ВІД АВТОРА

Початком моєї дороги до останнього десятиліття Івана Франка свого часу стали ледь чи не випадково натраплені на сторінках часописів «Діло» (1915) й «Українське слово» (1916) декілька його смеркальних поезій: «З великої війни», «Під сей военний час», «Інвазія», «Усміх фортуни». Ці тексти, як і назагал велика за обсягом Франкова поетична спадщина 1914–1916 рр., яка донедавна зберігалася лише в рукописах в особистому архіві письменника в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, а також інші матеріали, насамперед архівні, за якими я пошукувала вже цілеспрямовано, не лише визначили тематику моїх досліджень на тривалий час, але й позбавили від гріха гордині. Чому від гордині? Тому що тоді я була свята переконана: що-що, а біографію Франка я таки достеменно знаю, з огляду бодай на свій досвід праці в Музеї Івана Франка у Львові. Як виявилось, далєбі, ні. Могла хіба втішатися тим, що незанимаючим пізній Франко був не лише для мене. Пригадую, як відраджував мене від теми кандидатської дисертації про останнє десятиліття Івана Франка відомий львівський бібліограф і франкознавець Мирослав Мороз. «Про що ви будете писати? — дивувався він. — Адаже Франко після 1908 року (вибуху недуги письменника в особливо гострій формі — Я. М.) для української літератури помер». Про це, мовляв, говорив, і той, і той, і той.

Писати, проте, було про що. Про «найстрашніший», за означенням самого Франка, рік у його житті — 1908-й, про поета в дні Першої світової війни, про біографічну зумовленість його творчої спадщини, залежність її від життєвої основи, від особливостей психофізичної структури особистості автора... Інша річ, що писати про «остатню часть дороги» Івана Франка було непросто. Як зазначав свого часу Петро Карманський, говорити про велику трагедію поета, спричинену тяжкою хворобою в 1908 році, «немає ні зваги, ні совісти». Цей бар'єр не легко подолати й сьогодні, хоча від часу відходу письменника у вічність минуло не одне десятиліття. Проте без осмислення болісної драми Франкового життя на схилі віку, складної природи його душевного світу не увійти в непростий світ його творчості смеркальних років, не зрозуміти взаємин із багатьма сучасниками, зрештою, не збагнути до кінця величі Франка як людини на цій хресній дорозі життя, незбагненої сили могутності його духу...

Хоча, зізнаюсь, тепер, із відстані прожитого і пережитого, я, мабуть, не взялась би за останнє десятиліття Франка. Писати тепер про духовну катастрофу письменника останніх років життя незрівнянно важче, аніж на початку моєї дороги до нього. Однак, правда й те, що історія життя Франка не відпускає мене й нині. Не відпускає, незважаючи на появу в останні роки багатьох по-справжньому цікавих (монографічних у тім числі) інтерпретацій Франкової спадщини як тексту, художнього й наукового, а також біографічних студій, попри оприлюднення невідомої чи маловідомої спадщини письменника та критичних матеріалів, здійснене франкознавчими осередками, насамперед у Львові та в Дрогобичі.

Власне, саме франкознавчі студії, що з'явилися в світ від часу попереднього видання цієї книжки в 2006 році, зродили бажання деякі сюжети розгорнути чи переосмислити їх по-новому, а також проілюструвати їх новими світлинами.

Інші — натомість скоротити чи навіть відмовитись від них узагалі, приміром, від публікації першоджерельного матеріалу, зокрема, «Історії моєї хороби» Івана Франка, невідомих чи маловідомих листів письменника 1907–1915 рр., текстів із поетичної спадщини 1914–1916 рр. (останні надруковані в додаткових томах до «Зібрання творів» письменника в 50-ти томах (у 52 томі).

Сподіваюсь, що все це в сукупності дало змогу зменшити бодай трохи й досі існуючі прогалини у вивченні життєвого й творчого шляху Івана Франка — перепони на шляху створення його наукової біографії.

У монографії використано світлини з архіву проф. *Стена Гайдучка* (стор. 91, 93, 101, 157, 183, 185, 207), які люб'язно надала *Леся Крип'якевич*, за що їй щиро дякую. За допомогу в підборі світлин до цієї книжки висловляю також свою вдячність *Романові Скибі, Андрієві Сові, Галині Бурлаці, Ларисі Каневській, Іванові Зеленчуку та Оксані Кришталевій*. Осібна подяка: *Мирославі Лемик* — за постійний терпеливий супровід цієї книжки, *Євгенові Пшеничному* — за теплу передмову, а також за ініціювання в 2006 р. публікації мого дослідження про «остатню часть» дороги Івана Франка в Дрогобичі. Сердечна подяка також усім іншим, причетним до виходу цієї книжки у світ.

Ярослава Мельник

«ОСТАТНЯ ЧАСТЬ» ДОРОГИ ІВАНА ФРАНКА

Біди, здавалося, ніщо не віщувало.

У відносно добромu здоров'ї і непоганомu настрої зустрів Іван Франко 1908 рік. Січень і половина лютого минули в напруженій праці над «Історією української літератури», над редагуванням другого тому «Кобзаря» Т. Шевченка, чергових томів «Записок Наукового товариства імені Шевченка» і «Літературно-наукового вісника». Зворушували пропозиції українців Петербурга перебратися до них і спільно розгортати в Росії прапор українознавства, привабливим видавалося запрошення із Софійського університету очолити там кафедру славістики. Було чимало іншої цікавої роботи, до якої тягло і яку любив. Хотілося жити і працювати.

Правда, друзі, знайомі Івана Франка ще в 1901 році спостерегли у ньому якусь дивну апатичність, що інколи переходила в неоправдану драгітєвливність, а влітку 1907 року він уже по-справжньому налякав Бориса Грінченка та Сергія Єфремова своїми різкими, несправедливими оцінками Г. Ібсена та Г. Сенкевича. Списували все на перевтому, на той дивовижний огром роботи, яку двигав сей геніальний чоловік. Знали про його часті болі голови, про «нервові роздразнення», але й це пояснювали тією-таки перевтомою, виснаженістю. Сподівалися, що з часом минеться...

І все ж потужно хвороба вдарила несподівано, навідліг.

13 січня 1908 року в листі до Петербурзького товариства ім. Т. Шевченка Іван Франко обіцяв у найближчому часі завершити роботу над «Історією української літератури», яку воно зобов'язувалося видати, та вже 20 лютого перепрошує чільного представника товариства, Ф. Вовка, за недотримання слова, оскільки «зломаний тяжкою недугою» і «думати не може» про продовження праці над цим виданням. «... Лікар заборонив мені читати і писати», — повідомляє І. Франко.

Це був початок кінця... Хвороба інколи, здавалось, відступала, однак перегодою біла ще сильніше та болючіше. 1908–1916 роки були для нього періодом тяжких мук і страждань. Ті страшні фізичні й душевні болі, зрештою, поставили крапку в його земному шляху. Це сталося 28 травня 1916 року...

Прощальну промову на похороні Івана Франка його приятель, журналіст і громадсько-політичний діяч Федь Федорців почав такими словами: «Скажіть там, що Великий Пан помер!» Отсі слова почули були колись грецькі моряки, переїжджаючи бурхливим морем попри опущений острів. «Великий Пан помер!» — таким болем зціплений відзвук занесли вони до місця призначення. І коли серед темної ночі повторили вони той жалібний клич, почули у відповідь важкі стони, гіркі жалі і ревні ридання. Розплилась та звістка смугами смутку по всій вітчизні...».

Звістка про смерть Івана Франка розплилася українським морем хвилями глибокої печалі. Багато українців — від Львова до Києва й Харкова, від Відня, Праги, Варшави до Петербурга, Москви і далі (хто в законі, а хто в російському полоні) відчули себе в такім оціпенінні, як давні гебреї у Франковій поемі після втрати Мойсея:

... щезло те, без чого

Жить ніхто з них не годний.

*Те незрима, несхопне, що все
Поміж ними горіло,
Що давало їм смисл життєвий,
Просвітляло і гріло.*

Такими словами поет окреслив значення вождя древнього народу на шляху до волі. Таку ж роль у житті українського народу сповняв Іван Франко.

Про останні роки життя Івана Франка, про його «спадистий шлях до склону», про смерть і воскресіння нашого Мойсея в українському слові, у пам'яті мільйонів, хвилююче й талановито розповідається у книзі Ярослави Мельник «І остатня часть дороги...».

Ця праця львівської дослідниці — плід багатолітніх студій над біографією і творчим доробком І. Франка. Узагальнення і висновки ґрунтуються на рідкісних уже сьогодні книгах і періодичних виданнях, а найголовніше — на архівних джерелах, які у більшості випадків відкривала і вводила в науковий обіг саме вона, Ярослава Мельник.

У книзі Ярослави Мельник «І остатня часть дороги...» не тільки по-новому пояснюються окремі «секрети поетичної творчості» Івана Франка, а й коректно, з великим тактом розкривається драма останніх років життя письменника і вченого.

Хочу зацітувати професора Львівського національного університету імені Івана Франка, відомого вченого Івана Денисюка, який благословив до друку видання, що побачило світ у Львові 1999 року під назвою «З останнього десятиліття Івана Франка». Відомий франкознавець висловлював упевненість, що розвідка Ярослави Мельник, «... так натхненно, з таким сердечним боєм і гордістю за нашого велетня українства написана, буде значним внеском у наше оновлене франкознавство, у нашу науку».

Немає сумніву, що виправлене і доповнене видання книги Я. Мельник — вже під новою назвою: «І остатня часть дороги...», опубліковане в Дрогобичі, звідки та дорога щойно починалася, стане знаковою подією сучасного українського літературознавства, підґрунтям для усіх подальших студій над життям і творчістю Івана Франка — «некоронованого князя свого народу», Великого Пана Українства.

*Євген Пшеничний,
доцент Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка*

ШЛЯХ
ДО СКЛОНУ

«... РІК, НАЙСТРАШНІШИЙ У МОЇМ ЖИТТІ»

Напрвесні 1909 р. Іван Франко, сповіщаючи Надію Кибальчич про перенесену в минулому (1908) році важку хворобу, писав: «Пройшов рік, найстрашніший у моїм житті, проведений серед таких терпінь і прикростей і повний таких дивних пригод, яких, може, не суджено було нікому на світі зазнати»¹. У цьому самоозначенні І. Франка 1908 р. як «найстрашнішого в його житті» немає ані найменшого перебільшення, як немає його також і в оцьому самопотрагуванні своєї недуги як «страшенної катастрофи». Ба більше, саме з 1908 р. почнеться найпохмуріша смуга в житті письменника. Відтоді знак хвороби дамокловим мечем тяжітиме над його творчістю, над його взаєминами з багатьма людьми.

Колись І. Франко проникливо спостеріг, що між поезіями Юрія Федьковича, віддаленими хронологічно десятьма роками, «відчувається якась прогалина, якась духовна катастрофа [...], не вияснена біографами, не зазначена ні в яких нам досі звісних споминах, ані в листах, щось таке, що повинні вияснити дальші праці та пошукування, або що, може, й назавсїгди

¹ Франко І. Лист до Надії Кибальчич від 2 березня 1909 р. // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Київ: Наукова думка, 1986. — Т. 50: Листи: (1895–1916). — С. 368–369.

залишиться невиясненим»². Духовна катастрофа самого І. Франка також недостатньо вивчена, і в ній так само, очевидно, дещо назавжди залишиться невиясненим, проте не всі джерела про неї з перебігом часу висохли і не всі вони замулені. Вона, ця катастрофа, прочитується з особистої кореспонденції письменника того часу, з автобіографічних матеріалів найрізноманітнішого характеру, насамперед з «Історії моєї хвороби», з його поезій — більших чи менших слідів тих «металевих ниток», де твір митця «в'язався з його власним життям», з епістолярію найближчого оточення І. Франка, повідомлень тогочасної преси про його здоров'я, споминів сучасників...

Темні хмари давно вже наганяли недугу на І. Франка все ближче і ближче³. Деякі його поезії ще задовго перед катастрофою 1908 р. сповнені невимовною тугою та розпачем, передчуттям невідворотного кінця. Вони з вражаючою силою віддзеркалюють потаємні, сховані від світу переживання поета, які з поступом хвороби ставали щораз трагічнішими. Почуття непевності та тривоги —

*Невже ж уже минув я свій зеніт
і розпочав спадистий шлях до склону?»⁴ —*

² Франко І. Перше повне видання творів Федьковича // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Київ: Наукова думка, 1982. — Т. 33: Літературно-критичні праці (1900–1902). — С. 133.

³ «Хворів серйозно тричі. В 1889 році переніс запалення кишечника. Ця хвороба не залишила очевидних змін, але, напевно, спричинила патологічну перебудову захисних сил організму. В 1897 році хворів запаленням слизової оболонки ока, боявся осліпнути [...]. Втретє, і то дуже серйозно, поет хворів у 1907 році» (Шеремета М. А., Шеремета Л. М. «Хвороба моя не для сучасної медицини. Лікарі не мають жадної влади...» // *Нова зоря*. — 2000. — Ч. 35. — 6 вересня. — С. 6).

⁴ Франко І. Недовго жив я ще, лиш сорок літ // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Київ: Наукова думка, 1976. — Т. 3: Поезія. — С. 13.

небавом змінюється усвідомленням неминучості здійснення присуду долі — «Впаду вже скоро-скоро»⁵, цим скорботним мотивом багатьох Франкових пісень. «Йому було так гірко взимі 1902 р., що йому здавалося, що вже наближається скорий кінець його життя або божевілля»⁶, — писав Михайло Мочульський, наводячи оті розпучливі рядки:

*Ти знов літаєш надо мною, галко,
І крячеш гора пісню монотонну;
.....
О, знаю, заклюєш мою ти душу!
.....
Мое ти фатум, невідступна зморо,
На мозок мій нещасний кандидатко,
Не кряч так зично, не лети так падко!
Не бійсь, піде твоя побіда гладко!
Я не втечу! Впаду вже скоро-скоро!»⁷*

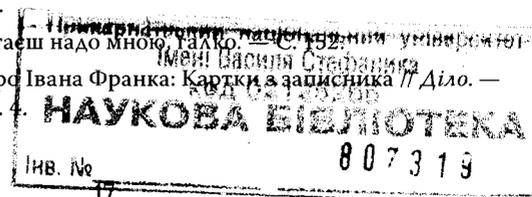
«Глибинну течію індивідуального болю» (Олександр Колесса) у текстах Франка тої доби відзначали також і деякі інші критики, зокрема Василь Лукич: «Мало є в світовій літературі зразків такого розпучливого й безнадійного настрою, такого “сирітства духового”, такої певности грядучого божевілля, як у цілім ряді — і то найсильніших — поезій Франка»⁸.

⁵ Франко І. Ти знов літаєш надо мною, галко // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 3. — С. 152.

⁶ Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — Львів: Вид-во «Ізмарагд», [1938]. — С. 104.

⁷ Франко І. Ти знов літаєш надо мною, галко, 1902 // *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 3. — С. 152.

⁸ Лукич В. Спомини про Івана Франка: Картки з записника // *Діло*. — 1917. — № 5. — 6 січня. — С. 4.

Важко собі уявити, якими нестерпними були страждання І. Франка, коли в нього, завжди такого терпеливого, навіть стоїчного, замкненого в собі, у ту пору раз у раз проривалися скарги і в листах до знайомих. Найбільше він тоді скаржився на дошкульні головні болі, душевну депресію — «занадто роздразнені нерви», «почуття упадку й вичерпання духовних сил», «повне отупіння й апатію». Цей сумний перелік ознак, за свідченням самого письменника, його тяжкої психічної кризи, можна продовжувати досить довго. І тільки «надсильною та отупляючою працею» перемагав він сливе постійний стан «крайнього рознервування», «майже ненастанної гарячки». Щоправда, особиста кореспонденція І. Франка порівняно з його поезією все ж значно менше сповнена трагічних одкровень, тут він суворіше контролював вияв своїх почувань, хоча в ній також нерідко звучать суголосні поетичним текстам мотиви безнадійності, душевної збентеги, подекуди навіть бажання власного небуття. Як, наприклад, ось у цьому листі до Михайла Павлика із Завадова, датованого травнем 1897 р.: «Останні два дні болить права рука вище ліктя, здається, ревматизм, так що пишу, заціпивши зуби і щохвиля випускаючи перо. Надто на мене находить часто психічна неміч, якась дика тоска, що й жити не хочеться»⁹.

⁹ Франко І. Лист до Михайла Павлика від 18 травня 1897 р. // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 91.

Про цей стан чоловіка Ольга Франко згадала в 1908 р., коли з Ліпіка, де він був на лікуванні, почали приходити тривожні вістки про його здоров'я: «Чого ти так журишся своєю слабкістю? Пам'ятаєш у Завадові 10 літ тому назад ти якийсь був пригноблений і сподівався скорої смерті. А про те, Богу дякувати, прожили сьмо з миром» (Франко О. Лист до Івана Франка від 8 квітня 1908 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 1638. — Арк. 38).

Сучасники письменника, згадуючи його тих «днів журби», із подивом відзначали вельми помітні зміни в його духовному портреті. «Фр[анко] на когось справив на сей раз якесь дивне враження; з тим чоловіком щось робиться, якийсь він наче приголомшений, мало говорить, почне якусь розмову, неначе зацікавиться нею, а потім раптом знеохотиться, урве, замовкне, або сяк-так докінчить почату фразу. Щось я не чула від нього сей раз тих цікавих літературно-філософських розмов, що давніше, — від політики відтягався старанно...», — оповідала Леся Українка Ользі Кобилянській про своє побачення з І. Франком у серпні 1901 р. у Буркуті¹⁰. У той час оточення письменника також неабияк вражала різкість і несправедливість його окремих суджень. Зі спогадів Сергія Єфремова та Михайла Мочульського. «Пам'ятаю, яке на нас із небіжчиком Грінченком сумне і тяжке вражіння справила наша зустріч і розмова з Франком улітку 1907 року. Він, такий звичайно скромний і в розмові лагідний, терпимий у своїх оцінках людей, тим разом говорив прикро, різко, неприємно. Ібсен — нездара, Б'єрнсон — тупиця, Сенкевич — ідіот — такі присуди раз по раз злітали з його уст разом із нахвалками: такого-то я рознесу, про такого подам убійчі факти, а такого знищу з головою. Ми спочатку пробували були змагатися, але, бачачи, що Франко хвилюється все дужче, припинили цю неприємну розмову і потім довго не могли зрозуміти, що починилось Франкові, якого ми знали перед тим і любили з ним

¹⁰ Леся Українка. Лист до Ольги Кобилянської від 1 серпня 1901 р. // Леся Українка. *Збір. творів*: У 12 т. — Київ: Наукова думка, 1978. — Т. 11: Листи (1898–1902). — С. 262.

розмовляти»¹¹. «Стрічаючися з Франком при редагуванні поезій Самійленка частіше ніж звичайно, мене дуже вразили у 1906 р. дві розмови з ним, яких тоді ніяк не міг я з'ясувати собі, не знаючи зовсім стану його здоров'я. Ідемо ми, мабуть, у липні того року вулицею, розмовляємо чомусь про Шевченка і нагло Франко починає ганити форму поезій Шевченка, кінчаючи свою критику у подразненому тоні: “Ви візьміть та прочитайте Лермонтова або Пушкіна, там ви знайдете гарну форму, але не у Шевченка”!.. Якби я не знав був нічого про великий пієтизм Франка до Шевченка, мене не так дуже здивували б його слова, але, може, рік раніше, Франко захоплювався його генієм переді мною, кажучи при тім, що знає “Кобзаря” напам'ять та що дуже часто, читаючи його, не може стримати сліз, і мені тому стало тепер від Франкових слів моторошно на серці»¹².

Очевидно, нічого не зрозумів і Василь Доманицький, отримавши весною 1907 р. листа від І. Франка з вкрай несправедливою оцінкою Шевченка. Дізнавшись про задум В. Доманицького видати повне критичне видання творів Т. Шевченка, І. Франко гнівно накинувся: «Для кого й пощо се інтересне? [...]. Не забувайте, що ми осмішуємо себе як нація, вважаючи Шевченка якимось пророком, якоюсь святістю. Дуже мірний талант, якого твори, крім декількох ліричних п'єс, сьогодні ні на кого в світі не зроблять ніякого вражіння і якого головна історична заслуга в його власній особі, його судьбі та щонайбільше в маленькім Кобзарі

Іван Франко й Ольга Кобиланська, 1898 р.

¹¹ Єфремов С. *Іван Франко: Критико-біографічний нарис* (Вид. друге, з додатками). — Київ, 1926. — С. 93.

¹² Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — С. 118–119.

1840 р. (моральний удар українській суспільности, що змусив її подумати по-людськи про кріпаків) — і ми сьогодні, сто літ по його народженню, ще носимося з ним і величаємося його поезією перед усім світом, який тої поезії не знає і знати не хоче, бо не знаходить у ній нічогосінько такого, щоб йому промовляло до серця»¹³. Марно, вочевидь, говорити про те, що цей несподівано злісний випад критика супроти Т. Шевченка не віддзеркалював ані його істинного ставлення до поета, ані його поглядів на потребу наукового видання творчої спадщини Кобзаря. Свідченням цього є величезна Франкова шевченкіана (майже 100 різноманітних і різножанрових наукових структур¹⁴), у тому числі його, без перебільшення, сподвижницька праця як редактора львівського двотомного видання «Кобзаря» Т. Шевченка. Цікавий тут інший момент. Сприймавши у «штики» задум В. Доманицького, сам І. Франко, як виявляється, уже був заангажований ухвалою філологічної секції з дня 21 грудня 1905 р. (затверджену згодом ухвалою відділу Наукового товариства ім. Шевченка від 26 червня 1907 р.) в аналогічну працю над виданням творів Т. Шевченка. Отож, чи не побачив він в особі В. Доманицького, обіч усього іншого, ще

¹³ Див.: Возняк М. З приводу двадцятиліття “Кобзаря” в редакції В. Доманицького (Його листування з Ів. Франком) // *За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття*. — Харків – Київ, 1930. — С. 288.

¹⁴ Див.: Соколишин О. Іван Франко — шевченкознавець (Бібліографічна довідка) // *Визвольний шлях*. — 1967. — Кн. VII–VII. — С. 91; Гнатюк М. Осмислюючи «секрети» Шевченкової творчості. (Шевченкознавчий дискурс Івана Франка рубежу XIX – XX ст.) // *Франкознавчі студії. Збірник наукових праць*. — Дрогобич: Коло, 2007. — Вип. 4. — С. 55–73; Іван Франко. *Шевченкознавчі студії / Упоряд., передм. та комент. Михайла Гнатюка*. — Львів: Світ, 2005.

і свого суперника?¹⁵ І чи не хвороблива ревність, бажання відвернути В. Доманицького від його наміру, змусили І. Франка на мить навіть принести в жертву святе і для нього ім'я Т. Шевченка?

Але тоді ще ніхто не пов'язував перемін у структурі особистості Франка з його хворобою. Недуга була ще незрима для сторонніх очей. Цей взаємозв'язок (його різноманітні прояви) став очевидним згодом, та й то не для всіх, і не в усій його глибині. Наразі, коли навіть у декого зі знайомих письменників і з'являлися якісь неясні підозріння щодо справжніх причин його вчинків, як ось у Михайла Мочульського («З Франком щось недобре»), то знаходили вони рішучих опонентів, навіть серед найближчих до поета людей, зокрема у Володимира Гнатюка. Так, коли одного разу М. Мочульський розповів В. Гнатюкові про надто бурхливу реакцію письменника на невчасне повернення йому книжок, то той вислухав його дуже спокійно. «... Йї навіть на думку не приходило йому, щоб моя історія з Франком була наслідком якої нервової недуги поета, навпаки, він заспокоював мене, що не

¹⁵ Згодом, під час своєї роботи над «Кобзарем» Т. Шевченка, І. Франко постійно листувався з В. Доманицьким, визнаним авторитетом едиторської шевченкіани, обговорюючи з ним «деталі тексту і різних видань», а його студію «Критичний дослід над текстом “Кобзаря”», опубліковану 1906 р. на сторінках «Киевской Старини», вважав «головною підмогою» для свого видання. Принагідно зазначу, що висока оцінка критика цієї праці В. Доманицького давала водночас відповідь і на запитання самого І. Франка — «Для кого і пощо се інтересне?»: «Ми, нарешті, побачили Шевченкові твори в їх правдивім блиску, вникли в робітню великого артиста і зрозуміли ту велику працю, яку він провадив майже рівночасно зі своєю поетичною діяльністю над шліфуванням, вигладжуванням та доповнюванням своїх творів» (Франко І. [Передмова до видання: Твори Тараса Шевченка. Кобзар. Т. 1 (1838–1947). Виданий під редакцією Івана Франка. Львів, 1908] // Франко І. *Зібр. творів*: У 50 т. — Київ: Наукова думка, 1982. — Т. 37: Літературно-критичні праці (1906–1908). — С. 562–563).

бачить у Франковій поведінці нічого аномального»¹⁶. У щирості В. Гнатюка сумніватися, гадаю, немає жодних підстав. Річ у тім, що різноманітного характеру емоційні вибухи в поета, які подекуди так вражали його співбесідників, назовні проявлялися в нього спорадично. А В. Гнатюк спілкувався з І. Франком майже день у день, і, вочевидь, щоденні зустрічі згладжували враження від окремих дразливих моментів, вони мовби відходили в тінь.

У той час Франкова необ'єктивність, «хвороблива гдирливість», за висловом Євгена Чикаленка, проявлялася не лише під час приватних розмов чи в особистій кореспонденції. Подекуди вона дуже чітко простежується і в його статтях цього періоду. Про роль психологічного, суб'єктивного аспекту в оцінках критика явищ літературного плану детальніше в наступних сюжетах.

... На зламі 1907–1908 рр. І. Франкові було особливо погано. Тоді він, як дізнаємося з «Історії моєї хвороби», «чув себе зовсім обезсильним, перебув страшенний, майже двонедільний напад мігрені, сполучений з ненастанним дзвоненням в ушах, і змушений був, нарешті, засягнути лікарської помочи. Др. А. Коссак, до якого я удався за порадою, на підставі аналізи моїх учинків, сконстантував у мене запалене нирок, і записав мені лікарство, по якого зажиттю я відразу почув такий страшний нервовий біль у лівій руці, якого я, відмалку привиклий до різних хороб і слабостей, не зазнавав ніколи доси»¹⁷.

Ось ця скупа інформація І. Франка про те, що він звернувся до лікаря, є напрочуд промовистою, бо вона набагато переконливіше, ніж найдовші описи тодішнього самопочуття

¹⁶ Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — С. 137.

¹⁷ Франко І. *Історія моєї хвороби // ІА*. — Ф. 3. — № 185. — Арк. 3.

письменника, свідчить про навислу над ним серйозну небезпеку. Відомо: до лікарів І. Франко звертався дуже рідко. Лікар Лев Коссак, котрий упродовж багатьох років лікував письменника, підкреслював, що з того був дуже неслухняний і недбалий пацієнт. Так, одного разу він викликав д-ра Коссака телеграфічно з вакацій. «І уявіть собі, — розповідав згодом Лев Коссак, — я приїжджаю, йду до Франка, бачу його здалека на вулиці, думаю підійти до нього, а він тим часом угледів мене й перейшов на другий бік тротуару...»¹⁸. Проте цього разу Л. Коссак, коли І. Франко все ж наважився прийти до нього, не зумів полегшити його страждань, які з наближенням весни ставали щораз нестерпнішими: «Протягом 14-ти днів у марті я не міг ані вдень, ані вночі заснути, не міг сидіти, і коли, проте, не переставав робити, то робив се серед страшного болю. Тільки ходячи, особливо по дворі, по холоднім повітрі, я почував деяку полегкість»¹⁹.

Що ж належить до творчого набутку І. Франка перших місяців 1908 року?

Насамперед — це публікації низки пам'яток давнього письменства («До історії “небесного огню” в Єрусалимі», «З сільського архіва», «Нововіднайдений уривок Євангелія», «Нові матеріали до історії українського вертепу»), декілька перекладів — прозових і поетичних (уривок Менандра, пісні Сапфо, староісландські новели), стаття «Тен як історик французької революції» і початок поважного дослідження «Сучасні досліди над Святим Письмом», гостро полемічний виступ «М. В. Ковалевський (Кілька споминів і кілька листів на пам'ять десятиліття його смерті)» і два оповідання — «Неначе

¹⁸ Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — С. 149.

¹⁹ Франко І. *Історія моєї хвороби*. — Арк. 3.

сон» і «Син Остапа», які хронологічно завершують «спис» прозових текстів письменника. Окрім того, впродовж цього періоду вчений інтенсивно працював над «Студіями над українськими народними піснями», а також готував до друку черговий корпус «Галицько-руських народних приповідок» (другу частину другого тому), другий том «Кобзаря» Т. Шевченка, п'ятий том «Апокрифів і легенд з українських рукописів»²⁰ та свою «Історію української літератури»²¹.

Отож, немало. І це при тому, що вже в лютому Лев Коссак «поставив» І. Франка, за його словами, «на стат голодівки і арешту, заборонивши читання і писання»²². «Невблаганна

²⁰ Див.: *Хроніка НТШ*. — 1907. — Ч. 31. — С. 17.

²¹ В останній праці сліди тяжкого самопочуття автора помітні навіть назверх: в автографі неодноразово трапляються пропуски, повторення, незакінчені фрази й т. ін.

Франкові біографи не раз датують 1908 роком тексти, написані раніше, наприклад, «Слово про збурення пекла. Українська пасійна драма». Назагал не винятком, а, радше, правилом є прийняття часу публікації того чи іншого твору за час його написання. Стосовно датування творів 1908 р., то тут спостерігається ще одна похибка: у межах року часто-густо не визнається жодної хронологічної диференціації, хоча якраз у цьому разі це дуже важливо.

²² Цей лист, уміщений у 50 томі Зібрання творів І. Франка за № 341, помилково датується там *першою половиною квітня 1908 р.* У примітці зазначено, що лист «дачується орієнтовно за змістом (перебування І. Франка в Ліпіку)». Проте в листі жодним словом не згадується Ліпик. Натомість наведені тут факти, задокументовані в інших джерелах, зокрема в листі Франка до Федора Вовка від 20 лютого 1908 р., дають змогу висловити припущення, що цей лист написано у лютому — на початку березня 1908 року.

Так само викликає подив датування в цьому томі ще одного невідписаного листа І. Франка, уміщеного за № 342, «*червнем 1908 р. Ліпик*». Адже відомо, що Ліпик Франко покинув ще в середині квітня, а в червні смертельно хворий лежав у лікарні братів Свйонтовських у Львові, до того ж також зі середини квітня не володів руками й самостійно не міг писати, тим паче так детально оповідати про свою літературну працю в цей час. За змістом цей лист можна датувати *першою половиною січня 1908 року*.

хвороба, що показалася десь 1896-го і звела письменника в труну 1916 року, змушувала тримати рахунок з життям у стані кожночасної готовності бути закритим»²³, — зауважував Юрій Шевельов із приводу іншого моменту духовної біографії І. Франка, однаке ці його міркування справедливі й щодо змісту життя письменника в перших місяцях 1908 р.

У березні Лев Коссак порадив своєму пацієнтові поїхати на лікування до Ліпіка, невеличкого містечка в Хорватії коло Загреба. На пропозицію М. Грушевського виділ Наукового товариства ім. Шевченка надав І. Франкові більшу грошову допомогу, і вже 21 березня письменник вибрався в дорогу. «Сподівалися, що спочинок і лічення привернуть давню енергію і ясність його духа», — писав згодом М. Грушевський²⁴. Перед від'їздом до Ліпіка І. Франко ще був на засіданні Наукового товариства ім. Шевченка. «Пам'ятаю, як нині, — згадував М. Мочульський, — він пильно робив коректуру другого тому «Галицько-руських народних приповідок» і дивно посміхався. «Ось дивна історія тепер зі мною, — каже поет, — пишу і слова втікають мені з-під пера. Напишу, читаю, бракують слова»²⁵.

У Ліпіку І. Франко відразу «зголосився до ординації д-ра Вісберга, пив тамошну горячу воду, в якій, однаке, було більше щавної, ніж йодованої матерії, і приймав щодень горячі купелі та піддавав болючу руку дворазовому електризованю»²⁶. «... Добре, що я попав сюди перед сезоном, хоч

²³ Шерех Ю. Другий «Заповіт» української літератури // *Третя сторіжжя: Література. Театр. Ідеології*. — Київ, 1993. — С. 192.

²⁴ Грушевський М. Недуга д-ра Івана Франка // *АНВ*. — 1908. — Т. II. — Кн. 5. — С. 405.

²⁵ Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — С. 140.

²⁶ Франко І. *Історія моєї хвороби*. — Арк. 3.

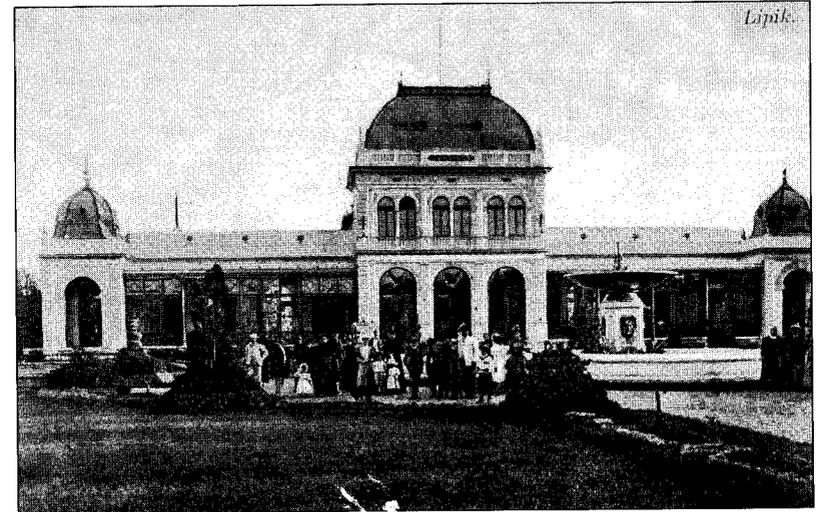
і в непривітну погоду, але можу ліпше пильнувати свого здоров'я і лічитися, ніж у великій юрбі пацієнтів», — писав він В. Доманицькому²⁷. Надсилаючи доньці Анні види Ліпіка²⁸, І. Франко також зауважував: «Ти не гадай собі, що тут насправду так красно, як на образках. Деревя, як і на образках, ще голі, на дворі зимно, як у нас, а на вулицях нікого і нічого цікавого нема. Маленькі хатки, а між ними гарні вілли, тепер усі пусті. От як потепліє, то тут наїде багато панства, то буде не так, але я надіюся доти бути готовим і виїхати»²⁹.

Лікування на ліпському курорті, проте, не лише не принесло І. Франкові сподіваного одужання, а, навпаки, саме тут хвороба набрала особливо загрозливих для життя форм. Хоча на перших порах перебування письменника в Ліпіку начебто й намітилося відносно поліпшення його здоров'я. Він обдумував плани на майбутнє, мав, зокрема, намір, із Ліпіка поїхати до Загреба, познайомитися з тамтешнім науковим гуртком, а по курації в Ліпіку — «побути

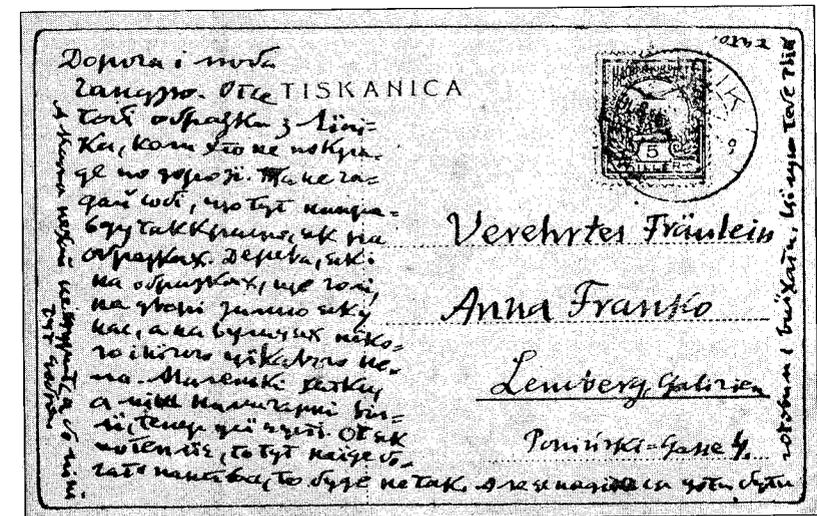
²⁷ Франко І. Лист до Василя Доманицького від 1 квітня 1908 р. // ІЛ. — Ф. 3. — № 1073.

²⁸ Анна Франко, публікуючи в 1957 р. цю дорогу для неї пам'ятку від батька, зауважувала: «Колись батькових листів і карток з видами було в мене багато. Батько, куди не їхав, не забував мене і завжди посилав мені чи то картку чи короткий листок [...]. Багато карток і листів до мене пропало. На жадання мого брата Петра я майже всі післала разом з моїми споминами про батька до музею у Львові (Музей Івана Франка у Львові було відкрито 10 жовтня 1940 р. — Я. М.). Але моя посылка не дійшла до місця призначення. Пакет, який передала советському консулеві у Відні для передачі братові, пропав безслідно» (Франко-Ключко А. Рукописи Івана Франка в Канаді // Іван Франко й франкіяна на Заході: Статті й матеріали з приводу століття народин 1856 – 1956 / За ред. Яр. Рудницького. — Вінніпег, 1957. — С. 85–86).

²⁹ Франко-Ключко А. Рукописи Івана Франка в Канаді. — С. 86.

Ліпик, Хорватія, поч. XX ст.

Поштівка І. Франка до доньки Анни з Ліпіка, 1908 р.

ще хоч кілька тижнів на березі Далматинського моря, в Абації або в Ловрані, де живе наша письменниця Надія Кибальчич, замужня Козловська зі своїм хорим чоловіком, прекрасна людина, з якою познайомитися ближше мені би дуже хотілося»³⁰. Найбільше І. Франка втішало те, що в нього майже перестала боліти ліва рука, що завдавала йому такого невимовного нервового болю вдома...»³¹.

«Оце благополучно заїхав до Ліпіка і розпочав курацію [...]. Лікар дуже чемний і робить мені добрі надії»³², — листи такого обнадійливого змісту відразу ж по приїзді І. Франка на курорт отримувала від нього дружина, деякі знайомі, зокрема М. Грушевський, якого вчений просив надіслати «ті початкові картки теологічної статті», що залишив у нього, обіцяючи «в короткім часі переслати її докінчення, а може, й ще одну»³³. Йдеться тут, мабуть, про незавершену статтю критика «Сучасні досліди над Святим Письмом», що тоді друкувалася в АНВ (1908, кн. 2, 4).

Невідомо, чи вдалося І. Франкові завершити цю статтю, як загалом, либонь, ніколи не дізнаємося про те, що він встиг ще написати в Ліпіку, окрім трьох прекрасних поезій — «До Музи», «Неназваній Марії», «Честь творцеві тварі! (Уривок)», які «сміливо можна назвати лебединим співом поета» (М. Мочульський), початку новели під назвою «Тріумф» (сцена на залізничному вокзалі), декількох перекладів на німецьку мову сороміцьких приповідок із українського

фольклору³⁴ та низки поетичних перекладів по-українському середньовічних латинських проповідей Броміарда³⁵.

Річ у тім, що ще в Ліпіку письменник звелів синові Тарасові, котрий приїхав за ним, усі свої твори попалити, що той і зробив³⁶. Отих кілька текстів врятувалися завдяки щасливому випадкові. Їх рукописи були заховані в одній з книжок, які І. Франко взяв зі собою до Ліпіка, і, очевидно, саме через це вони не потрапили на очі Тарасові. Виявили їх М. Мочульський із В. Гнатюком відразу після повернення поета додому³⁷.

Нічого посутнього до нашого знання про творчість Франка в Ліпіку не додають спомини сучасників, а також доньки Анни: «В Ліпіку, хоч тяжко хорий і безсилий, писання не кидав, хоч тяжко терпів від поступаючого паралічу рук, він ще писав, головню вірші. Багато цих віршів Тарас спалив у Ліпіку, кажучи, що ці вірші були неморального змісту»³⁸. Гадаю, що

³⁴ В. Гнатюк розповідав, що перед поїздкою письменника на курорт лікар радив тому стримуватися від писання, проте дозволив робити щось легке, наприклад, переклади. Тоді І. Франко домовився з В. Гнатюком, що в Ліпіку він буде перекладати сороміцькі матеріали з його збірки й забрав зі собою понад 100 оповідань (Гнатюк В. Франко в Ліпіку // *Іван Франко у спогадах сучасників* (Упорядкування, передмова та примітки О. Дея). — Львів, 1972. — Кн. 2. — С. 247).

³⁵ Про те, що в Ліпіку поет перекладав Броміарда, відомо з його листа до дружини від 30 березня 1908 р., а також до Льва Коссака від 31 березня 1908 р. Зокрема, у кореспондентці до останнього І. Франко писав: «Я не маю тут жодних газет, ані книжок. Читаю лише середньовічні латинські проповіді домініканця Броміарда і роблю з неї дуже цікаві виписки (руським віршем)» (Франко І. Лист до Льва Коссака // Франко І. *Зібр. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 353). Самі переклади не збереглися.

³⁶ Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — С. 156–157.

³⁷ Там само.

³⁸ Франко-Ключко А. Рукописи Івана Франка в Канаді. — С. 88.

³⁰ Франко І. Лист до Василя Доманицького від 1 квітня 1908 р. // *ЛЛ*. — Ф. 3. — № 1073.

³¹ Франко І. *Історія моєї хвороби*. — Арк. 3.

³² Франко І. Лист до Михайла Грушевського від 24 березня 1908 р. // Франко І. *Зібр. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 351–352.

³³ Там само. — С. 352.

це останнє твердження Анни Франко вимагає певних корективів. По-перше, цілком можливо, що Тарас як «вірші неморального змісту» потрактував сороміцькі приповідки, які І. Франко перекладав у Ліпіку на прохання В. Гнатюка. По-друге, могла й сама Анна, пишучи свої спомини через кілька десятиліть після згаданих подій, дещо переплутати з розповіді брата. Правда, не виключено й те, що поет міг і писати в Ліпіку якісь «неморальні вірші». Так, свого часу редакція «Літературно-наукового вісника», вражена «сороміцьким елементом» у повісті «Великий шум», зробила під час її друку значні купюри в тексті. «Без ґрунтового прочищення її від нав'язаної хворобою копології друкувати її ніяк не можна було», — твердив Володимир Дорошенко³⁹. І ще: Євген Чикаленко згадував, що приблизно в той самий час (1906–1907) І. Франко надіслав до часопису «Рада» два вірші про академіка Веселовського, «та таких, що ми тільки руками розвели; їх не тільки неможливо було надрукувати, а й читати голосно було соромно, такі були вони порнографічні»⁴⁰. Щодо творчості письменника в Ліпіку, то можна припустити, що

³⁹ Дорошенко В. *Іван Франко і Михайло Грушевський* (Відбитка з журналу «Сучасність». — Мюнхен, 1962, чч. 1–2). — С. 26.

Про «підчищення» тексту «Великого шуму» говорив і М. Мочульський: «Франко, як звичайно, писав ту повість з книжки на книжку, через те й віддзеркалюється в ній добре поступ Франкової недуги. Повість скоро, після появи її перших глав, почала звертати на себе увагу неприродністю акцій, ситуацій, сцен, малюнком осіб, галюцинаційно-романтичним елементом та сороміцькими словами. Сороміцького елементу, як оповідали мені В. Гнатюк і Іван Джиджора, було далеко більше у рукописі повісти, тільки редакція пропускала їх скільки могла, не стягаючи на себе гніву автора. Я бодай не чув від Гнатюка, щоб автор робив за це якісь докори редакції» (Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — С. 129).

⁴⁰ Чикаленко Є. *Іван Франко: (Уривок зі споминів)* // *Наша громада*. — 1926. — Кн. 5–6. — С. 17.

деякі обставини, зокрема тодішня лектура поета (робота над перекладами сороміцького фольклору), могли почасти вплинути і на зміст його оригінальних текстів.

Звістки з Ліпіка про здоров'я письменника — як від нього самого, так і від якогось *Маркевича* чи *Максимовича*, ставали щораз тривожнішими. «... Родина Франків дістала лист з Ліпіку від *Маркевича*, якогось незнаного пана, що з д-ром Франком зле, і що він дістав манію переслідування», — писав 14 квітня 1908 р. Всеволод Козловський, адміністратор видань НТШ, до М. Грушевського, який тоді був у Римі⁴¹. А в одному з ліпівських листів самого І. Франка до дружини є згадка про *Максимовича*, «жандарма-поляка, а властиво русина», що мешкав тоді разом із ним в одній віллі⁴².

Найбільше бентежили Франкових кореспондентів у його листах із Ліпіка просторі, з багатьма деталями, описи найдивовижніших візій, які він тоді переживав, та надто болючих галюцинацій, що, як скаржився, посідають його щонаочі й або зовсім не дають йому спати, або затоплюють його в гарячковім сні і дуже мучать його душу⁴³. Переймаючись цим незбагненим для нього самого станом, І. Франко спершу неймовірно зусиллям волі намагався відганяти від себе ті безконечні видіння, але, за його словами, «непереможна сила якоїсь сугестії» наганяла їх знову та знову. У розпачі він звертався за поясненнями до інших. Так, переповівши В. Доманицькому про те, як він однієї ночі, «лежачи в ліжку, з зажмуреними очима» «в якійсь невиясненій» для нього «об'яві» «прочитав»

⁴¹ Козловський В. Лист до Михайла Грушевського [від 14 квітня 1908 р.] // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 2323. — Арк. 1.

⁴² Франко І. Лист до Ольги Франко [від 24 березня 1908 р.] // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 1240.

⁴³ Франко І. Лист до Федора Вовка від 2 квітня 1908 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 994.

його лист, адресований Науковому товариству ім. Шевченка у Львові, та ще якусь статтю невідомого автора, спрямовану персонально проти нього (Франка)⁴⁴, просив його повідомити, «чи така стаття справді появилася в остатніх днях, або появиться незабаром»⁴⁵, а також, чи не написав він якогось

⁴⁴ У цій статті, писав І. Франко В. Доманицькому, «оповідаю про моє житє з деталями, відомими міні самому, і з докладним, а бодай категоричним показом, що всі мої писаня нічого не варті, що вони полягають не на знаню житя і рідного народу, а на „дурних книжках“, що я ними деморалізую молодіж, що вони на становищі ворогів нашої справи, що я ширю клевети про наших найкращих проводирів і т. д. Интересно знати, чи така стаття справді появилася в остатніх днях або появиться незабаром. Цікаво, що в ній на початку протестовано проти запомоги, яку дало міні Наук. Тов. на уможливлені мойого виїзду на поратуване здоровля, запротестовано проти дальшого друкування моїх праць, а особливо моєї „Історії літератури“ і на кінці запротестовано також проти ставлення міні пам'ятника і шанованя моєї пам'ятки як чоловіка зовсім ненормального і ворога руського народу» (Франко І. Лист до Василя Доманицького від 27 березня 1908 р. // *ЛЛ*. — Ф. 3. — № 1072).

⁴⁵ Тоді, в 1908 р., подібної статті про І. Франка не було опубліковано в жодному часописі, але через певний час (як за життя письменника, так і згодом) таки з'явилася низка публікацій, проинятих абсолютним негативізмом щодо його постаті. І найдивовижніше те, що ці виступи не тільки своїм змістом, ідейним пафосом близькі до тієї міфічної статті, що так стривожила поета в ліпівській візії, але навіть суто фразеологічно закиди деяких непримиренних його критиків накладаються на звинувачення, що їх І. Франко «прочитав» в отому тривожному сні. Див.: Садовський М. *Християнське становище в справі ювілею д-ра Ів. Франка*. — Жовква, 1913; Назарук О. *Світлогляд Івана Франка: Чи може християнський нарід прийняти і ширити культ його?* — Філадельфія, 1926; Лукич В. (Панейко В.). *Іван Франко: Кілька спогадів і кілька здогадів його сучасника і співробітника*. — Філадельфія, 1927. «Над свіжою могилою відбулося багато такого, що мусило непокоїти Франків дух. Пишуть дуже багато прикрого на адресу цього подвижника-мученика, — писав арх. Сильвестр (Степан Гаєвський), наводячи назви деяких публікацій, як-от: «Як то було зі сповіддю Ів. Франка?», «Криваве відкриття надгробника Іванові Франкові», «Предтеча большевизму. Ів. Франко й українська суспільність на тлі його надгробника», «Не можна мовчати. З приводу крови коло могили Франка», «Де правда? З приводу поширюваного „Ділом»

листа до Львова, аналогічного до зреферованого. Це мені конче необхідно знати, — пояснював І. Франко, — для того, щоб «переконатися, чи маю діло з об'явами якоїсь галюцінації, чи, може, з першими проявами дійсного божевілля»⁴⁶.

Небавом поет вже з цілковитою вірою в реальність того, що з ним відбувається, повідомляв дружину та знайомих (В. Гнатюка, Ф. Вовка, В. Доманицького та ін.)⁴⁷, що він «раптом дістав можливість говорити через т. зв. почту духів з віддаленими особами»⁴⁸. Одна з таких розмов закінчилася для нього вельми трагічно. «Дорогий Друже! Впередучора вночі з 7 на 8 сего місяця сталася міні страшна, майже наскрізь фантастична пригода»⁴⁹, — писав Франко Гнатюкові, прохаючи того повідомити про його пригоду дружину та заспокоїти її «по змозі»⁵⁰.

культу Франка», «Що переймають з творів Ів. Франка і за що в нас йому поклон складають», «Чи добре було б у молоді щіпнути культ Франка?», «Вільно чи не вільно? На маргінезі дискусії про безбожництво Франка», «Прикрі факти та здорова їх основа», «Довкруги культу Франка», «Про богослужіння за душу Івана Франка», «Чи Франко заслужив на надгробника?», «В духовній паморощі. З приводу відслонення надгробника Франкові» (Арх. Сильвестр (Гаєвський С.). *Ів. Як. Франко. 1. Основні ознаки Франкової творчості (поезія, проза, наука). 2. Спогади про Івана Франка*. — Мельборн, 1956. — С. 15, 8).

⁴⁶ Франко І. Лист до Василя Доманицького від 27 березня 1908 р. // *ЛЛ*. — Ф. 3. — № 1072. — Арк. 4.

⁴⁷ Не всі ліпівські листи Франка донині збереглися. Так, в одному з листів В. Дорошенка до В. Гнатюка є згадка про два невідомі нам сьогодні листи письменника. «Ніяк не хочеться вірити (щось неможливо жорстоке!), що ми стратили таку велику силу, як др. Франко, — писав В. Дорошенко у травні 1908 р. — Знаєте, я дістав від нього два листи з Ліпіка і з сльозами на очах читав їх; вже було ясно, що це коли не кінець, то початок кінця» (Дорошенко В. Лист до Володимира Гнатюка від 8 травня 1908 р. // *ЦДІА України у Львові*. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2268. — Арк. 69–70).

⁴⁸ Франко І. *Історія моєї хороби*. — Арк. 4.

⁴⁹ Франко І. Лист до Володимира Гнатюка [від 9 квітня] 1908 р. // *ЛЛ*. — Ф. 3. — № 1006.

⁵⁰ Там само.

Детальніший опис цієї страшної пригоди маємо в «Історії моєї хвороби». Опівночі, коли, за словами Франка, він лежав у сильній гарячці, його збудили зі сну різкі голоси невидимих духів, звеліли вийти з покою, а потім погнали його дорогою, що вела з місточка на поле, і, погрожуючи смертю, змусили роздягнутись. Залишивши хворого в одній сорочці (ніч була дуже холодна), вони, ці голоси, — писав І. Франко, — веліли йому зійти з дороги, перейти через рів і перелізти через пліт, городжений із сухих ломак, який він переліз і скочив на обгороджену ним стерню. Тою стернею погнали його вниз на луку, покриту великими калюжами і перерізану крутою річкою, що пливе коло Ліпіка⁵¹.

⁵¹ М. Мочульський звернув увагу на вражаючу подібність краєвиду, описаного в «Історії моєї хвороби», і пейзажу, який колись І. Франко бачив уві сні, а згодом змалював у «Перехресних стежках». «Обидва краєвиди в головних рисах тотожні», — писав критик, уважаючи, що «коли околиця Ліпіка дійсно така, яку поет бачив у сні, то він мав візію будуччини, коли ж краєвид, бачений у галюцинації, такий самий, як у колишньому сні, але інший від дійсного краєвиду Ліпіка, то він є спогадом, пережитком колишнього сну» (Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — С. 180).

Здогад М. Мочульського про те, що І. Франко мав візію будуччини, підтверджується також паралелями між пригодою поета в Ліпіку та епілогом поеми «Похорон». Дослідники неодноразово вказували на особливе місце цієї поеми в творчому доробку митця, зокрема на її автобіографічний характер, що проявляється у т. зв. «почуттєвому біографізмі» (Зеновія Франко). У контексті нашої розмови особливо цікавим видається саме епілог поеми. Нагадаю, Мирона, героя поеми «Похорон» (ще одна промовиста автобіографічна деталь — Мирonom звали малого І. Франка в дитинстві, це ім'я було також одним із псевдонімів поета), після пережитої вночі візії власного похорону приятелі другого дня знаходять на гробі: «... Я сильно простудивсь, / Бо лиш нічну сорочку мав на собі. / Пройшло три тижні, поки пробудивсь / З гарячки й цілковитої нестями / І ледве що від смерті відходивсь» (Франко І. *Похорон* // Франко І. *Збір творів*: У 50 т. — Київ: Наукова думка, 1976. — Т. 5: Поезія. — С. 87).

Після нічної ліпичької пригоди І. Франка так само знаходять на другий день зранку на околиці міста в одній сорочці. І ще один збіг: після пережитого потрясіння поет пролежав декілька днів із дуже високою температурою, перебуваючи на грані поміж життям і смертю (як і герой його поеми).

«Мене гонили від калюжі до калюжі, велячи переходити через них, вкінці доправили до річки, але відси завернули знову у противну сторону, — відтворював згодом І. Франко в пам'яті ту зловісну картину. — Під найстрашнішими загрозами мені заборонили вертати до Ліпіка, а коли я, нарешті, не хотів далі йти й раз у раз озирався, відки йдуть голоси, вони насміхалися з мене, що ти їх не побачиш, так, і нарешті, зложили щось мовби суду, яким мене засуджено на найстрашніші муки пекельні, а перед тим на побут у якійсь горі протягом 18000 літ. Потім я почув, немов піді мною ворухиться земля, і немов я з безмірною швидкістю перелітаю безмірні простори. По кількох мінутах наступив перестанок, в часі якого різні духи, в тім числі духи Наумовича, Гушалевича, підносили протів мене найстрашніші докори, і, нарешті, мене лишили самого серед болота недалеко ліпичької дороги. Тут я, оглушений отсею страшною сценою, під дощем і холодним вітром, біля великої калюжі, просидів до десятої години ранку, коли мене знайшов там жандарм Тарнавський, що жив поруч мене в тім самім долі Павлячка. Моє щезнене вночі з помешкання Павлячка наробило значного переполоху. В місточку мене пошукували, мабуть, від самого ранку»⁵².

Я не випадково так детально переповіла драму, що її пережив І. Франко ранньої весни 1908 р. у курортному містечку в Ліпіку в Хорватії, бо відтоді подібні візії, можливо, не завжди такі вражаючі назверх, але не менш болісні для душі хворого, супроводжуватимуть його до останку днів. За споминами близьких до письменника людей, ці візії, від яких він, як і в Ліпіку, рятувався втечею, нерідко становили пряму загрозу для його життя. «Франко має візії

⁵² Франко І. *Історія моєї хвороби*.

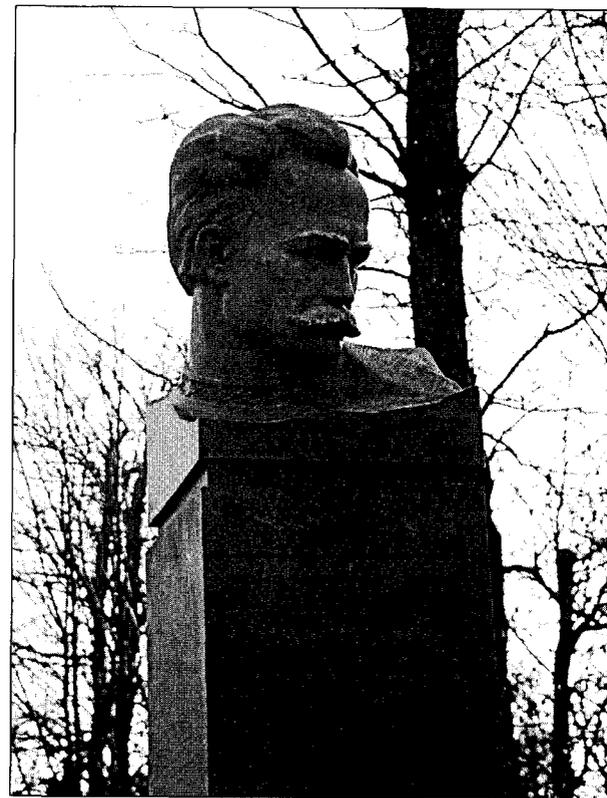
переслідування, — сповіщав В. Козловський М. Грушевсько-го. — Вчора, наприклад, здалося йому, що його хоче забити якась жінка і що вона ходить попід вікнами. Хорий пішов разом з сином (хоч дітям строго наказали, аби вони не дозволяли батькови вставати з ліжка) на поліцію просити о поліційну асистенцію при домі. Можна також боятися, що в нападі жаху хорий відбере собі жите»⁵³. А це вже спомин із пізнішого часу — поета Петра Карманського: «Він не раз тікав ночами з власного дому й шукав захисту перед прима-рами, що гонили за ним, як язі-еринії, до мешкання давнього свого товариша, директора Коцовського⁵⁴, або симпатично-го, культурного подружжя Василя і Марії Білецьких»⁵⁵.

За довгі роки хвороби лише на дуже короткий час вда-валося І. Франкові звільнитися від «переслідування з боку ворожих духів». І жив він ніби у двох вимірах: у звично-му для всіх світі реальних подій, явищ, фактів і у світі, де основну роль, як зізнавався, відігравали «безпосередні і

⁵³ Козловський В. Лист до Михайла Грушевського від 17 квітня 1908 р. // *ЛЛ*. — Ф. 3. — № 2324. — Арк. 1.

⁵⁴ Про те, що поет шукав захисту в їхній оселі, бо «боявся пасти жер-твою мести духів, котрі на него змовилися», згадувала в листі до Петра Франка від 13 квітня 1940 р. і Валерія Коцовська, дружина Володимира Коцовського, з яким Франко приятелював ще зі студентських літ. «По-чував страх в потемки і перед самотою навіть у власній хаті. І тогди, як воспоин з ясніших днів, шукав захисту у давних знайомих, з котрими їх переживав. Часто заходив до нас, улица *Fridrichiw*, не раз уже запирають браму, приходять змучений і питає: “Приймете мене, пані, нині на ніч, бо попередня страшна була. Дух Драгоманова...”. Розумієся, займалисьмося ним, мов рідним братом» (Див.: Бонь В. «З мужем моім Ваш Батько жив сердечно» (Спогади Валерії Коцовської про Івана Франка) // *Науковий віс-ник Музею Івана Франка у Львові*. — Львів, 2010. — Вип. 9. — С. 131).

⁵⁵ Карманський П. Український «Мойсей» // *Українська Богема (сто-рінки вчорашнього): 3 нагоди тридцятьліття Молодої Музи*. — Львів, 1936. — С. 19.

Пам'ятник І. Франкові в Ліпіві. Сучасна світлина

досить неприємні зносини, з, так сказати б, надприродним, а в дійсності все-таки досить природним світом духів»⁵⁶.

Трагічна роздвоєність І. Франка вражала кожного, хто бачив його тоді. «Могли ви годинами з ним розмовляти, не помічаючи, що говорите з психічно недужою людиною, — і раптом якийсь психічний транс, щось ніби зскакувало з уторованої дороги нормального процесу думки, і на сцену виходили духи, або давно поховані небіжчики (Апулей, Мордвинов, Міцкевич), з якими він розмовляв, мов із живими, з тілом і кривлею, істотами. Розмовляв і щиро дивувався, що присутні того не чують, переказував свої розмови так живо, що не кожен міг одрізнити, що в них було від давнього Франка, а що народилося в хворому мозкові і було наслідком болізного маріння. Надзвичайно ясні, глибокі репліки чергувалися з марінням тронутого розуму, привидами хворої уяви і творили разом страшну в своїй потворності амальгаму, якийсь дикий хаос вищої мудрости й найглибшого занепаду»⁵⁷. Автором цієї характеристики письменника є Сергій Єфремов, котрий зустрічався з ним у Києві навесні 1909 року⁵⁸. Подібний психологічний портрет І. Франка останнього десятиріччя вимальовується також зі споминів багатьох інших сучасників. Хоча, на думку

⁵⁶ Франко І. Лист до редактора видавництва *Herders Konversations Lexicon* // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 368.

⁵⁷ Єфремов С. Іван Франко: Критико-біографічний нарис. — С. 96.

⁵⁸ 1909 р. І. Франко приїхав до Києва в день похорону Петра Косача, батька Лесі Українки. «Франко приїхав зі Львова і просто з двірця пішов до Косачів, пригадуючи їх помешкане ще з 80-х років, коли був ув останне в Києві, — попав на похорони господаря», — згадував Дмитро Дорошенко (Дорошенко Д. Останній побут Івана Франка у Києві (Сторінка із спогадів) // *ЛНВ*. — 1926. — Кн. 7–8. — С. 282). Першим упізнав дуже зміненого в час хвороби письменника Микола Лисенко.

окремих мемуаристів, абсолютизація цього другого виміру Франкового життя («світу духів»), тим паче ставлення до нього як до ментально хворої людини, є глибоко помиловим: «Ні, там порушилися тільки хвости деяких асоціацій, і забіги й ухилиння ставалися тільки на літературному ґрунті», — писав Андрій Ніковський, вважаючи, що І. Франко і в останні роки життя продовжував залишатися «колосальної сили інтелектуальним апаратом»: «Я сам хотів би такої хвороби, а не рака, сухот, задухи, каліцтва, темноти, нидіння, кашляння, хрипіння, конання. А це ж література. А цей Франко, він написав стільки, скільки я ледве прочитав науки за свій вік, і в нього витерлися деякі шуруби з гігантської мозкової машини, — так чи інак се мусило статися. Але й тепер він колосальної сили інтелектуальний апарат, найбільший будівничий нашого народу на довгий ще час»⁵⁹. Із такою оцінкою І. Франка солідаризувався Дмитро Дорошенко, а також Сергій Шелухин. Перший, зокрема, згадував, як під час свого приїзду до Києва в 1909 р. учений здивував членів київської «Просвіти» блискучою, до того ж підготовленою лише за два дні, рецензією на праці В. Доманицького: «... Ми почули, правда, устну, чудову рецензію, таку докладну, таку річеву, що, здавалось, се той самий Франко, що й перше, з таким же широким знанням, з тою самою бистрою думкою, з тою ж феноменальною пам'яттю! ... Так у недужому тілі зберігся могутий дух, який навіть і в своїй хворобі вражав і дивував своєю силою, своїм чарівним словом»⁶⁰. А за свідченням Сергія Шелухина,

⁵⁹ Ніковський А. Іван Франко в Одесі // *Життя і революція*. — 1926. — № 5. — С. 106.

⁶⁰ Дорошенко Д. Останній побут Івана Франка у Києві (Сторінка із спогадів). — С. 286.

таке ж захоплення «глибоким знанням предмету й цита-
тами з пам'яті латинських, грецьких та жидівських дже-
рел» викликав виступ вченого про українські літописи во-
сени 1909 р. в історико-філологічному товаристві в Одесі⁶¹.
Своєю чергою Степан Гаєвський, який відвідував І. Франка
весною 1915 р., у другій половині травня, рівно за рік перед
смертю поета, стверджував, що й тоді в того «збереглася
чітко пам'ять»: «Він без напруження [...] пригадував імена
й дати, розповідав про обставини, при яких доводилося
здобувати ті чи інші дані, або не вдавалося того зробити.
Особливої нашої уваги зажив "Варлаам та Йоасаф" (ди-
сертаційна Франкова розвідка в академіка Ягіча в Відні).
Я похвалився, що студентам Київського університету при
різних перевірках та кольоквіумах Франкова друкована
дисертація дуже була до послуг, бо в ній легше було най-
ти все потрібне, ніж в російських титулованих розробках
академіків, хоча в числі підсобників Франкову розвідку не
ставили, але студенти сами її находили й користувалися,
а в офіційних відповідях називали російського академіка
Кіріпнікова. Це Франка незвичайно оживило; він почав
чітко уточнювати, що йому вдалося доклати, а на що не
хватило даних; на що хибують російські дослідники цьо-
го питання; чим прислужився Франкові видатний вчений
Російської Академії, академік Александр Веселовський»⁶².

Стосовно «забігів і ухиялень» д-ра І. Франка, то пере-
важна більшість сучасників уважала їх, хоча трагічним,

⁶¹ Шелухин С. Українство 80-их років і мої зносини з Ів. Франком // *ЛНВ*. — 1926. — Кн. 7–8. — С. 280.

⁶² Арх. Сильвестр (С. Гаєвський). *Ів. Як. Франко. 1. Основні ознаки Франкової творчості (поезія, проза, наука). 2. Спогади про Івана Франка*. — С. 13.

але майже закономірним проявом його хвороби — прогресивного паралічу. Хоча, гадаю, причин появи в письменника болісних візій та галюцинацій могло бути надто багато. Тяжкі фізичні страждання, лікування протягом тривалого періоду препаратами ртуті та йоду — особливо інтенсивно на курорті в Ліпіку, відтак у лікарні братів Свйонтовських. А при лікуванні йодом, зокрема при передозуванні цього препарату, спостерігається так зване явище йодизму, що супроводжується у хворих серед інших побічних симптомів і нестерпними болями голови, а також галюцинаціями. Прикметно, що сам І. Франко пов'язував на перших порах появу в нього галюцинацій саме з надміром споживаної на ліпичькому курорті йодованої води (див.: «Історію моєї хвороби»).

На думку сучасних медиків, І. Франкові було встановлено неправильний діагноз, відповідно, призначено неправильне лікування⁶³. Ревізуючи прижиттєвий діагноз хвороби І. Франка, сучасні медики вважають, що він в останні роки життя страждав на особливу форму «ревматоїдного артрити у формі синдрому Рейтера з ураженням суглобів пальців, зап'ясть з типовими деформаціями, інвалідністю і соматогенними психічними реакціями під час гострої

⁶³ На помилку в діагнозі хвороби І. Франка, стверджують М. Шеремета та Л. Шеремета, вплинуло чимало факторів і обставин: «За часів Франка в патології домінували ревматизм і велика група ревматоїдів — до останніх відносять і прогресивний параліч, де можуть вражатись також суглоби, але великі (наприклад, колінні) і, як правило, без наслідків. Ревматоїдний артрит складав в минулому 5 відсотків уражень порівняно до великого ревматизму, а щодо ревматоїдів ще менше. Його не знали, бо він був у повній тіні перших двох груп. Наукова і практична ревматологія були в стадії зародження. Дослідження суглобів не входили в програму медиків» (Шеремета М. А., Шеремета Л. М. «Хвороба моя не для сучасної медицини. Лікарі не мають жадної влади...». — С. 6).

фази. Загальне виснаження з генералізованою атрофією»⁶⁴. Захворювання суглобів, яким хворів І. Франко, за твердженнями М. Шеремети та Л. Шеремети, трапляється більше, аніж в 10-ти формах. «Ця особлива, яка вразила поета, виділена серед подібних в тому ж 1916 році військовим лікарем Рейтером і названа його іменем. Характеризується послідовним співпаданням трьох симптомів — запаленням кишечника або невенеричних запальних процесів уретри, кон'юнктивіту і артриту. Ревматоїдний артрит може мати сімейну predisпозицію (2–3 відсотки), що спостерігалось в родині поета. Ревматоїдний артрит інвалідизує 10 відсотків уражених. Хвороба, як і всі психосоматичні недуги, викликається співпадінням фізичних і психогенних причинних факторів»⁶⁵.

Особливо важке протікання недуги І. Франка зумовлювалося також додатковими чинниками — запущеністю хвороби»⁶⁶,

⁶⁴ Шеремета М. А., Шеремета Л. М. «Хвороба моя не для сучасної медицини. Лікарі не мають жадної влади...». — С. 6. Див. також: Шеремета Н. А., Ясинская Л. Я. Ретроспективный диагноз болезни И. Я. Франко — особая форма ревматоидного артрита // *III съезд патологоанатомов УССР. Тезисы докладов*. Ивано-Франковск, 27–29 мая 1981. — Ивано-Франковск, 1981; Луцик Д. П. Танатогенез Івана Франка // *Acta Medica Leopoliensia*. — 1997. — Т. 3. — № 3–4. — С. 100–106; Горак Р. Удар // *Науковий вісник музею Івана Франка у Львові*. — Львів: Каменяр, 2006. — Вип. 6. — С. 52–62.

⁶⁵ Шеремета М. А., Шеремета Л. М. «Хвороба моя не для сучасної медицини. Лікарі не мають жадної влади...». — С. 6.

⁶⁶ Із спогадів М. Мочульського: «Коли ми вийшли від Франка (після його повернення з Ліпіка — Я. М.), д-р Коссак сказав нам, що у поета міцний організм, але через свою недбалість він допустив до такого поганого стану недуги. Недуга, очевидно, у поета стара. Він придбав її ще у Відні, коли вчився у Ягіча. Довго вже лікується поет у нього. Як припікало, він приходив радитися, але ніколи не робив того, що він приказував» (Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — С. 149).

відсутністю належного догляду, виснаженням організму письменника через непосильну працю тощо.

Прижиттєвого діагнозу хвороби письменника не сприймали також його рідні — діти та онуки. «... Руки були спаралізовані, але це не був поступовий параліж. [...] Параліж лівої руки уступив значно, й батько писав лівою рукою. Говорив д-р Кобринський, що у Відні параліж можна було би вилікувати хірургічно. Др. Невестюк із Жаб'я говорив, що це був не поступовий, а відступовий параліж», — писав Петро Франко⁶⁷. «Завзяті бої» в обороні батька провела Анна Франко-Ключко. У листі до Святослава Гординського, датованому вереснем 1970 р., вона вже вкотре повернулася до болісної для неї теми: «Між іншим, — зауважувала Анна Франко, — я дістала дуже цінну книжку в німецькій мові про Івана Франка, в якій автор пише, що Іван Франко дістав параліж рук з надмірного писання, а супроводячі нервові потрясіння були наслідком аж надто болючих причин. Бо так було і справді, бо в него був параліж рук, то є пальців і долонь, навіть не рук (лікоть і плечі), бо він все приносив під пахвою невеликі пакунки, — одже, діагноза Мочульського, а за ним Дорошенка, була спричинена з ворожого наставлення більшої частини “руської” інтелігенції з ціллю його понижити і цим підлим способом підірвати його велич»⁶⁸. Натомість онука письменника Зеновія Франко була переконана в тому, що його недуга мала спадковий характер. «Важка, успадкована від матері, невиліковна хвороба, яка причиняла нестерпні

⁶⁷ Франко П. *Іван Франко зблизька: П'ять портретів*. — Львів, 1937. — С. 31.

⁶⁸ Див.: Білокінь С. Листи Анни Франко-Ключко до Святослава Гординського // *Сучасність*. — 1996. — № 12. — С. 119.

болі»⁶⁹. А тим часом біографи Франка нічого не знають про недугу його матері, котра померла в молодому віці — на сороковому році життя. Предметом спеціальних студій мала би стати і хвороба сестри письменника по матері Юлії Багрій. До речі, сестра І. Франка тривалий час лікувалася в того самого лікаря, що й він (у Володимира Кобринського в Коломиї), мала аналогічне, як у Франка, «захворювання за характером і локалізацією уражень з тривалою інвалідністю» (М. Шеремета, Л. Шеремета).

Навівши тут різні діагнози хвороби І. Франка, не ставляю перед собою мети розв'язати їх суперечність. Передусім із двох причин. По-перше, остерегаючися підміни літературознавчого підходу медичним, по-друге, тому що розв'язати цю проблему зі стовідсотковою достовірністю, гадаю, либонь, ніколи не вдасться⁷⁰. Надто багато невідомого залишається для нас в житті поета... Хоча, безумовно, феномен письменника останніх років життя заслуговує і на якнайпильнішу увагу медиків різного профілю, зокрема психоаналітиків. Нас же цікавить найперше психологічна структура Франкової особистості⁷¹, його

Юлія Багрій, сестра Івана Франка по матері,
30-ті рр. XX ст.

⁶⁹ Франко З. Невже трагізм запрограмований? // *Франкова криниця*. — 1990. — 26 серпня. Про спадковий характер недуги поета З. Франко писала і в іншій статті: «Потерпав від ревматозного поліартриту, до речі, успадкованого від матері, а не нажитого, який вперше проявив себе, коли йому було 22 роки...» (Франко З. М. Грушевський і І. Франко // *Український історик: Михайло Грушевський. Діяльність і творча спадщина. З нагоди 125-річчя від дня народження*. — 1991–1992. — № 3–4. — С. 288).

⁷⁰ Наскільки відомо, І. Франко не піддавався патанатомічному дослідженню ні за життя (шляхом біопсії), ні після смерті. Див.: Шеремета Н. А., Ясинская А. Я. Ретроспективний діагноз болезни И. Франко.

⁷¹ Не торкаючись ширше проблеми психологічного феномена І. Франка останніх років життя, усе ж варто відзначити, що безсумнівною видається той категоризм, із яким чимало фактів особистої та творчої біографії письменника однозначно тлумачилися як прояв душевної недуги. До сприйняття отого «невідомого в людині і в природі» (І. Франко) ані сучасники письменника, ані ми значною мірою виявилися неготовими.

життя під час тих неймовірних страждань, що випали на його долю, сліди тодішнього фізичного та душевного стану автора в його творчості.

Отож, щоб знайти ключ для осмислення постаті І. Франка останніх років життя, зосібна, щоб увійти в непростий світ його творчості того періоду, мусимо не раз повертатися до трагічного 1908 року.

Із Ліпіка І. Франка відразу ж після нічної пригоди перевозять до невеличкого шпиталю братів Боасів у сусідньому містечку Пакрац⁷². Тут він пролежав декілька днів із дуже високою температурою, неймовірно терплячи не лише від самої гарячки, але й від безперервних галюцинацій. У тому шпиталі І. Франкові спаралізувало й руки. «Там же, в Урпіку [...], не знаю, чи після першої чи після другої ночі, я прокинувся з почуттем невимовного болю у правій руці, яка раптом зробилась удвоє більша від нормального стану, і якої пальці були страшенно покривлені. Другої ночі сталося те саме з моєю другою рукою»⁷³.

Тут ми підходимо ще до одного складного психологічного явища. Винуватцем каліцтва своїх рук І. Франко вважав Михайла Драгоманова, чи, радше, його дух. Зі спогадів Євгена Чикаленка: «Франко, вказуючи мені очима на свої

*Містечко Пакрац коло Ліпіка, Хорватія.
Поштівка, поч. XX ст.*

⁷² Про те, що санаторій братів Боасів був у містечку Пакрац, І. Франко писав В. Гнатюкові 9 квітня 1908 р., в «Історії моєї хвороби» називав іншу місцевість — Урпик. Про те, що хворого письменника з Ліпіка перевезли до Пакраца повідомляло, очевидно, за Гнатюком, і «Діло». «Д-р Іван Франко, що нездужав уже від довшого часу, виїхав перед трьома тижнями за порадою лікаря до купелевої місцевості в Слявонії, коло Ліпіка. Перед двома днями стан хорого так погіршився, що його перевезено до сусідньої місцевості, Пакраца, до шпиталю. Вчора вечером виїхав до недужого син Тарас, студент Львівського університету» (Новинки // *Діло*. — 1908. — № 81. — 11 квітня. — С. 2).

⁷³ Франко І. Історія моєї хвороби. — Арк. 10.

скоцюрблені руки з покорченими пальцями, раптом цілком поважно сказав: — Ось бачите. Це все він робить. Це він щодня приходять до мене і скручує мені пальці дротом — щоб я не писав. Це все він! [...] — Я мало не стратив притомности, коли на моє запитання: хто ж це він? Франко так само поважно і просто відповів: “Як? Ви не знаєте? Та ж, ясна річ, — Драгоманов!”⁷⁴. Але це страшне звинувачення було не єдиним, яке хворий висував М. Драгоманову. Саме дух М. Драгоманова І. Франко вважав винним загалом на всі нещастя, що звалилися на нього в останні роки, найбільшим і найгіршим своїм мучителем. Це Драгоманов, — переконував усіх І. Франко, — постійно його переслідував: то він радив йому раз у раз повіситися, то погрожував якимсь колосальним процесом у Відні, то розстрілянням або покаліченням.

Знайомі Франка, знаючи про цю його «ідею-фікс», «намагалися постійно стояти в орбіті його думання про Михайла Драгоманова»⁷⁵, приміром, остерігалися заходити з ним у ті товариства чи інституції, де він міг випадково щось почути про Драгоманова або навіть лише побачити його портрет⁷⁶.

Які причини породили в І. Франка цей болючий комплекс М. Драгоманова?

Дуже багато проясниться нам, коли згадаємо, що перед загостренням хвороби (у 1906–1907 рр.) І. Франко лагодив до друку кореспонденцію М. Драгоманова до нього. У листах М. Драгоманова було немало звинувачень на його адресу, багато докорів, часто несправедливих. Свого

Іван Франко

⁷⁴ Див.: Маланюк Є. До життєпису Франка // *Альманах «Гомону України» на 1966 рік*. — Торонто, 1966. — С. 58.

⁷⁵ Див.: Шелухин С. Українство 80-их років XIX в. і мої зносини з І. Франком. — С. 279.

⁷⁶ Див.: Дорошенко Д. Останній побут Івана Франка у Києві. — С. 284–285.

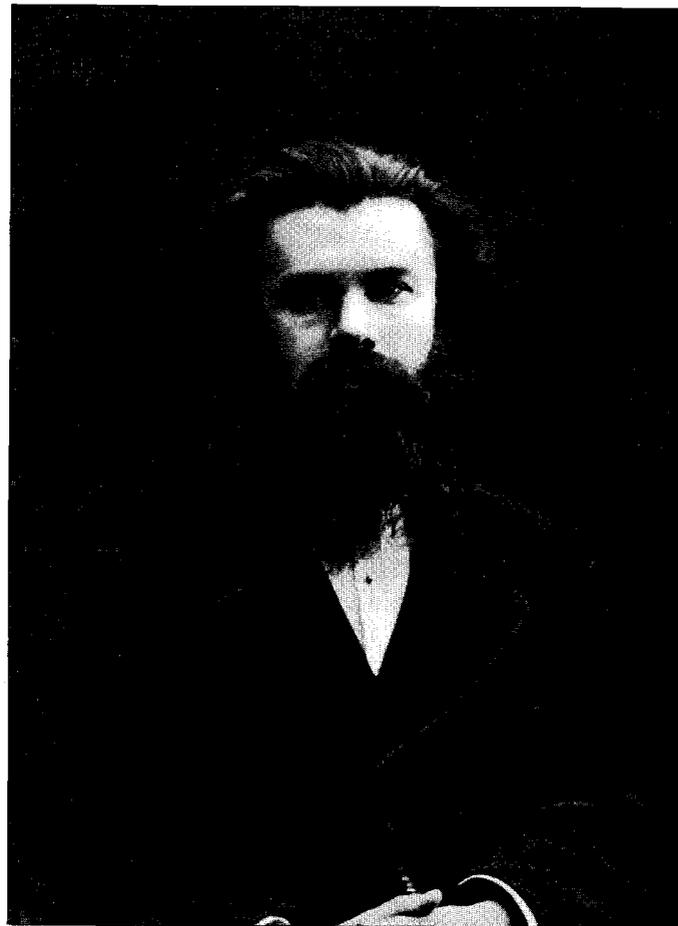
часу ці листи принесли І. Франкові немало гірких хвилин. «Від Драгоманова нині дістав лист, котрий одним уступом діткнув мене так болюче, що я цілий день ходив, мов одурілий. На шпигання він майстер», — скаржився він колись М. Павликові⁷⁷.

До речі, саме М. Павлик не раз і спричинявся до «шпигань» І. Франка з боку їхнього спільного вчителя. На відміну від М. Павлика, І. Франко не завжди був послухним учнем. Із самого початку своєї співпраці з М. Драгомановим, яка тривала майже два десятиліття, І. Франко «намагався не поступатися своїми незалежними поглядами та позиціями, чим викликав роздратування М. Павлика. Останній не барився повідомляти М. Драгоманова нібито про дволичність, непослідовність та опортунізм свого друга»⁷⁸. Такий перебіг стосунків, на думку Ольги Куцої, треба мати на увазі при розгляді гострих непорозумінь, особливо у другій половині 80-х років, між І. Франком та М. Драгомановим, який дорікав І. Франкові дволичністю, вживаючи дещо інше слово — «скоки»⁷⁹.

⁷⁷ Франко І. Лист до Михайла Павлика від 11–12 жовтня 1892 р. // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Київ: Наукова думка, 1986. — Т. 49: Листи (1886–1894). — С. 355.

⁷⁸ М. Павлик, за спогадами Богдана Кобринського, так само з'являвся І. Франкові в його болісних візіях. «В одній хвилі скорчив з болю обличчя і крізь затиснені руки прошептав, звернений в сторону другого кінця столу, де сиділи моя мати й сестра: “Ех, як руки болять, розступіться, не бачите, як онде стоїть Павлик, а онде Грушевський, та тягнуть мені дроти з пальців. Змилюйтеся, не дозволяйте їм це робити, вони хочуть витягнути з мене решту життя”. Шепіт переходив звільна у тихий, немічний плач» (Кобринський Б. Дещо з моїх споминів про Івана Франка // *Фонди Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка*. — 7807/1056. — № 272. — С. 9).

⁷⁹ Куца О. *Михайло Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині XIX століття*. — Тернопіль, 1995. — С. 122.

Михайло Драгоманов

Тепер, готуючи листи М. Драгоманова до друку, І. Франко наново, ще з більшою силою, переживав старі образи⁸⁰. «Сердиті слова женеvського вчителя падали у Франкову душу вразливу, мов листочки мімози, і лишали по собі незатерті сліди, незагоєні рани. Франка мучили догани та гостра критика Драгоманова, мучили його листи, в яких було багато розуму, але замало серця, і створили у Франковій душі жах перед Драгомановим. Франко, такий енергійний, відважний, згодом почав боятися Драгоманова, і той жах так глибоко закорінився в його душі, що коли Франко занедужав, той жах у хворій душі розвинувся у страшного демона і мучив його бідну душу до самої смерти»⁸¹.

⁸⁰ Почуття образи явно керувало І. Франком, коли він писав не надто об'єктивні рядки про М. Драгоманова в передмові до першого тому листів. Усвідомлюючи це й намагаючись якось згладити свою провину, він не пошкодував захоплених слів на адресу того у другому томі, а також в одному з листів до В. Доманицького. Зокрема, в останньому, увівши В. Доманицького в «інтимну святиню своїх почувань» — взаємин із М. Драгомановим, — І. Франко змінив полярно свою думку і стосовно його епістолярію: «... Його листи мають величезне значіння, і їх повне видання отворить нові горизонти думок і розвою і буде найпевнішою запорукою [...], що ми не пропадемо, коли таких велетнів і силачів духових видає наша природа» (Франко І. Лист до Василя Доманицького від 1 квітня 1908 р. // *ЛЛ*. — Ф. 3. — № 1072. — Арк. 4).

⁸¹ Мочульський М. Іван Франко: *Студії та спогади*. — С. 126–127.

Євген Маланюк убачав у цьому «постійному переслідуванні» недужого письменника духом М. Драгоманова «яскравий і страшний символ». «Драгоманів як особа, тут, безперечно, не грає великої ролі, але Драгоманів як символ в уяві недужого Франка втілював в собі той сухий раціоналізм, ту камінну в'язницю “владного розуму”, той інтелектуальний полон, що душив і нівечив Франка-поета, Франка-людину темпераменту, палання і емоції. І коли прийшла до Франка недуга і розум смеркся, ослабив інтелектуальний полон, — може, іменно тоді звільнився його покалічений раціоналізмом дух, освободилося його емоціональне підсвідоме і проявилось в тій формі, що була можлива в його недужому стані». Так писав Євген Маланюк у статті «В пазурах раціоналізму (До трагедії Франка)» // *Студентський вісник*. — 1927. — № 5–6. — С. 6).

А смерті, трагічної розв'язки драми Франка, побоювалися відразу ж після повернення його з Ліпіка додому. І. Франко повернувся з Ліпіка додому 15 або 16 квітня 1908 року. Тут між мемуарними свідченнями (навіть написаними по «найсвіжіших слідах») і повідомленнями преси трапляються розбіжності. Так, у листі В. Козловського до М. Грушевського від 17 квітня 1908 р. читаємо: «Передвчера, 15 цвітня, повернув до Львова др. Франко»⁸². А судячи зі змісту хронікальної замітки в «Ділі», Тарас привіз батька додому на день пізніше, себто 16 квітня⁸³. Останню дату називає і «Галичанин»⁸⁴.

Вердикт лікарів В. Кобринського й Л. Коссака, які оглянули хворого надвечір того самого дня, коли він повернувся з Ліпіка, був однозначний: «Дома він не може залишатися [...], катастрофа може зчинитися з ним несподівано»⁸⁵. Наступного дня, зранку, власне, ще вночі, о 4 годині, І. Франко несподівано з'явився в помешканні В. Кобринського — «в такім стані, що д-р думав — не вдасться врятувати»⁸⁶.

Твердячи про «духово-психологічний, ідейно-руїницький, згасаючий дух» вплив М. Драгоманова на І. Франка, насамперед як на поета, критик вносив вирок: «Так ось хто [...] знищив нам творчість поета, убив у нім нашого національного Гете і навіть спричинився до втрати ним розуму, до його божевілля» (Маланюк Є. До життєпису Франка. — С. 59).

⁸² Козловський В. Лист до Михайла Грушевського від 17 квітня 1908 р. // *ЛЛ*. — Ф. 3. — № 2323. — Арк. 1.

⁸³ «Д-р І. Франко прибув позавчера з своїм сином Тарасом з чужини до Львова та перебуває тепер в санаторії д-ра Світальського у Львові» (*Діло*. — 1908. — № 87. — 18 квітня).

⁸⁴ Див.: *Галичанин*. — 1908. — 21 квітня.

⁸⁵ Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — С. 149

⁸⁶ Хоткевич Г. Зі споминів про Івана Франка // *Спогади про Івана Франка / Упоряд., вст. стаття і прим. Михайла Гнатюка. Вид. 2-ге, доп., пер.* — Львів: Каме́няр, 2011. — С. 542.

Так само безнадійним видався стан хворого Степанові Свйонтовському, лікареві закладу для душевнохворих — т. зв. «Крумлерівки», куди помістили І. Франка відразу на другий день після повернення додому⁸⁷. Він вважав, що «з Франком дуже погано», і що «як зайдуть які компіляції, то смерть може прийти навіть дуже скоро»⁸⁸.

«... Третій наш товариш, др. Франко, не буде вже ніколи нам товаришити, — писав наприкінці квітня 1908 р. В. Гнатюк М. Коцюбинському. — Він лежить тепер у санаторії для нервових хорих, а лікарі не роблять ніякої надії удержати його при життю. Коли ж би навіть сталося чудо і його дотепер така сильна хлопська натура поборолала хворобу, то й тоді він для нас страчений як письменник, як першорядна духовна сила, бо лишив би ся калікою, нездатним уже до ніякої праці! Він хорий загалом на цілий ряд хоріб: на очах сильна застаріла трахома, якої він не лічив ніколи порядно, так що лікар дивується, що він досі не осліп; з нирок сходить якась ропа, а може вив'язатися ще щось гірше; обі руки спаралізовані, що не мож ними рушити, його годує служба; є ще інші дрібниці, але найважливіше — се великі зміни мозкові, які можуть дуже швидко викликати смерть»⁸⁹.

На перших порах перебування І. Франка в лікарні до нього не допускали навіть дружини та дітей. «Його навіть з родини ніхто не сміє відвідувати під лікарською загрозою», —

⁸⁷ «До санаторії братів *Swiątkowskich* при ул. Дверницького [...] відвезли з початку квітня 1908 року (дати не тямлю) Франка фіякром з дому я й Томашівський» (Гнатюк В. Лист до Михайла Мочульського від 2 липня 1926 р. // *ЦДІА України у Львові*. — Ф. 379. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 38).

⁸⁸ Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — С. 152.

⁸⁹ Див.: Коцюбинський М. *Твори*: В 7 т. — Київ: Наукова думка, 1975. — Т. 6: Листи (1905–1906). — С. 210–211.

Михайло Коцюбинський, Іван Франко і Володимир Гнатюк, 1905 р.

писав до Йосипа Застирця Петро Франко 20 квітня 1908 р.⁹⁰. Тим більше, зрозуміло, ця заборона поширювалася на знайомих хворого. «Лікарі не дозволили нам іти до поета. Сказали тільки, що лікують його ртуттю та йодом і мають з ним багато клопоту: він неслухняний, має галюцинації, попадає в шал, хоче втікати з санаторії, і його мусить придержувати служба»⁹¹. Наприкінці квітня 1908 р. управа лікарні звернулася до української громади (через газету «Діло») із проханням утриматися наразі з відвідинами хворого з огляду на те, що йому «по довгих турботах і злиднях» потрібен насамперед спокій⁹². У цій же замітці «Діло» сповіщало, що «в стані здоров'я д-ра Івана Франка наступила хвилева полекша. Перша гарячка, що могла в кожній хвилі довести до катастрофи, вже уступила [...]. На жаль, лікарі не роблять великої надії на одужання письменника»⁹³.

У лікарні братів Свйонтовських І. Франко пробув до 28 червня 1908 р.⁹⁴. «Все те, що я пережив в тих трьох місяцях, усувається з-під прилюдної дискусії, і я не буду про се говорити»⁹⁵, — так скупно написав він в «Історії моєї хвороби» про свій тодішній душевний стан, але все ж не обійшовся без нарікань на лікарів Свйонтовських і на прислугу. «Мене

⁹⁰ Див.: Застирець Й. *Зі споминів про І. Франка (про його релігійність)*. — Відень, 1917. — С. 15.

⁹¹ Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — С. 156.

⁹² *Діло*. — 1908. — № 92. — 25 квітня.

⁹³ Там само.

⁹⁴ 29 червня 1908 р. М. Грушевський занотовував у своєму щоденнику: «Франко від вчора дома вже» (Цит. за: Гирич І. Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне // *Франкознавчі студії. Збірник наукових праць*. — Дрогобич: Коло, 2007. — Вип. 4. — С. 661).

⁹⁵ Франко І. *Історія моєї хвороби*. — Арк. 12.

Лікарня братів Свйонтовських (т. зв. Крумлерівка) у Львові на вул. Дверницького (тепер вул. Ю. Мушака, 54). Сучасна світлина

держали весь час в замкненій келії із тапетованими дверима, без дзвінка так, що в ніякій потребі не можна було достукатися слуги. Зате вночі, правильно о тім часі, коли я, томлений ненастанними галюцинаціями і привидами, міг на хвилю заснути, приходила інспекція в особі одного з найкумедніших слуг з голосним стуканєм дверей і з ще голоснішим стуканєм чобіт по підлозі і будила мене зі сну. На вікні всю ніч світилася лампа, її світло попадало мені просто в очі, а коли я часом закрив собі очі хусткою, інспектор преспокійно відкидав мені хустку з очий»⁹⁶. «Без сумніву, — писав М. Мочульський, коментуючи ці рядки І. Франка, — і спосіб лікування, і режим, і безділля в санаторії мучили поета і давали йому причину нарікання. Все ж, думаю, санаторія, чималу користь принесла його здоров'ю і багато з його нарікань треба взяти на карб недуги, нервової вражливості. Поет був свідомий того, де він знаходиться, і це найбільше мучило і хвилювало його»⁹⁷. Не в силі було дивитися на його страждання, — згадувала Анна Франко про свої побачення з батьком, коли лікарі, нарешті, дозволили відвідувати його: «Його обличчя, змінене хворобою, було бліде, очі ще більш сумні. Жалівся на болі в руках і просив мене їх випростовувати. Коли мої намагання не давали висліду, він нарікав, що це роблять духи»⁹⁸. М. Мочульський писав, що одного разу разу він відвідав хворого разом із В. Гнатюком і М. Грушевським, «якому дружина Марія Сильвестрівна зладила для поета дуже гарну китицю квіток. Поет дуже врадувався приходом Михайла Сергійовича [...]. Нюхав квіти, просив подякувати за них Марії Сильвестрівні,

⁹⁶ Франко І. Історія моєї хвороби. — Арк. 12.

⁹⁷ Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — С. 155–156.

⁹⁸ Франко-Ключко А. *Іван Франко та його родина: Спомини*. — С. 77.

і був веселий»⁹⁹. Одначе за якийсь мент знову занурювався у свій незбагнений для інших світ... Усе більше сумував і сердився, що його не пускають додому. Всі знали, що вдома І. Франко не буде мати такого догляду й опіки, як в лікарні, але змушені були «учинити його волю».

Небезпечний стан здоров'я І. Франка викликав в Україні повсюдну тривогу та занепокоєння. З листа М. Коцюбинського до В. Гнатюка: «Ваша звістка зовсім прибила мене, ходжу сам не свій, не знайду собі місця. Тепер, коли стала перед очима можливість катастрофи, — тепер ще яскравіше зарисувалась могутня постать Франка і всі його заслуги, ще дорожчим нам став той чоловік [...]. Дуже прохав би звістити мене, в якому стані його здоров'я тепер, які зовнішні ознаки мозкових терпінь, чи він притомний, говорить, пізнає людей, чи починає володіти руками? Виберіть хвилинку часу і напишіть до мене хоч коротенько»¹⁰⁰. Хронікальні повідомлення про стан здоров'я І. Франка, які час від часу з'являлися на сторінках українських часописів¹⁰¹, М. Коцюбинському, як і деяким іншим сучасникам, видавались явно недостатніми:

⁹⁹ Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — С. 158.

У щоденнику М. Грушевського є декілька згадок про відвідини Франка в лікарні. У записі від 4 травня 1908 р. занотовано й про ці відвідини, про які пише і Мочульський. «З Моч[ульським] і Гнатюком був у Франка — в його келії. Приймав радо і був досить притомний, тільки зрідка збивався на свої ідеї — що його «Іст[орії] літератури» Драгоманов дав одбігу, що мав «глас» про віднайдене ріжних рукописей, м.ін. Рогатинця. Жалувався, що в ногах у нього б'ється риба і від того дуже пече» (Цит. за: Гирич І. Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне. — С. 661).

¹⁰⁰ Коцюбинський М. Лист до Володимира Гнатюка від 3 травня 1908 р. // Коцюбинський М. *Твори*: В 7 т. — Т. 6: Листи. — С. 89.

¹⁰¹ Див.: *Діло* (1908, 11 квітня, 18 квітня, 25 квітня, 22 травня, 1 серпня); *Рада* (1908, 18 квітня, 30 квітня, 22 травня, 28 липня, 24 жовтня); *Галичанин* (1908, 8 (21) квітня, 13 (26) травня); *Руслан* (1908, 6 (19) квітня, 22 липня (4 серпня)).

«Мене дивує наша преса: здається, Франко заслужив собі на те, щоб ним більше цікавились, — можна б щодня подавати звістки про стан його здоров'я. Адже Франків у нас не густо! Боже, які ми ще некультурні!»¹⁰².

Оразу ж після того, як І. Франко захворів, постала невідкладна потреба забезпечити його з родиною матеріально. Відомо, що єдиним джерелом прибутків письменника були його літературні заробітки. Тепер, коли І. Франко був приречений на бездіяльність, перед ним і перед його рідними виникла загроза залишитися без жодних засобів до життя.

Як відгукнулася на біду І. Франка українська громадськість — провідні інституції та окремі громадяни?

18 квітня 1908 р. у залі Крайового кредитового союзу у Львові зібралася нарада «в справі заповоги на лічення І. Франка і удержання його родини»¹⁰³. Через три дні — 21 квітня — президія НТШ звернулася до української громади («наразі довірочно») з листом-обіжником про допомогу І. Франкові, у якому, зокрема, наголошувалося на тому, що допомога хворому письменникові має стати для всіх святим обов'язком. «Обов'язок сей святый: тут замовкнути всяка особиста, партійна і конфесійна неохота до чоловіка, який вже сьогодні належить до історії, який сам єсть визначною частиною історії нашого національно-культурного відродження: чоловіка, який увесь величавий талант, усе своє велике знане поклав на услуги українському народови [...]. Своєю 35-літньою невсипущою літературно-

¹⁰² Коцюбинський М. Лист до Володимира Гнатюка від 3 травня 1908 р. — С. 89–90.

¹⁰³ Див.: Козловський В. Лист до Михайла Грушевського від 17 квітня 1908 р.

науковою працею серед найтяжчих обставин заслужив він того, щоб сей народ не допустив до культурної ганьби — не дав помирати в нужді своєму великому письменникові і не лишив його сім'ї на поталу злиднів»¹⁰⁴.

Упродовж тривалого часу ці листи-обіжники надсилалися до багатьох відомих українців в Австрії, Росії, Америці. Приміром, лише за один день — 28 травня 1908 р. — учений секретар НТШ В. Гнатюк відправив 50 таких кореспонденток¹⁰⁵. Ще раніше, 2 травня 1908 року, на засіданні філологічної секції НТШ, на пропозицію М. Павлика, «рішено просити заступника голови секції, проф. Кокорудза, щоби звернувся до голови Товариства, проф. Михайла Грушевського, з просьбою, щоби Виділ заопікувався недужим Іваном Франком і його родиною»¹⁰⁶. Протягом 1907 року Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові надало І. Франкові допомогу в сумі 1500 корон, перша рата — 500 корон, друга — 1000¹⁰⁷.

На шпальтах газет «Діло» та «Рада» з'явилася постійна рубрика — «Для хорого письменника». У ній декларувалася сума зібраних пожертв, а також оголошувалися імена

¹⁰⁴ Див.: Обіжник Президії Наукового товариства ім. Шевченка у Львові до української громадськості про допомогу І. Франкові // *ЦДІА України у Львові*. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 339. — Арк. 1.

¹⁰⁵ Див.: Матеріали Наукового товариства ім. Шевченка в справі організації і допомоги хворому І. Франкові. Львів, 1908–1909 // *ІА*. — Ф. 3. — № 2492. — Арк. 101.

Про участь НТШ в організації збору коштів для І. Франка див. також: Матеріали про створення фонду допомоги хворому І. Франкові // *ІА*. — Ф. 3. — № 2491; «Книжочка вкладова Краєвого союзу кредитового» (фонду допомоги хворому І. Франкові). Львів, 1909–1911 // *ІА*. — Ф. 3. — № 2501.

¹⁰⁶ Див.: Протоколи засідання секції філологічної від року 1883 // *АНБ ім. Василя Стефаника*. — Від. рук. — Ф. НТШ — 42/а II. — Арк. 101.

¹⁰⁷ Див.: *Хроніка НТШ*. — 1909. — Ч. 37. — Вип. 1. — С. 8.

жертводавців. Як засвідчують «оповістки» в «Ділі» від 21 квітня та від 2 травня 1908 р., серед перших жертводавців були люди з найближчого оточення І. Франка, його особисті знайомі та приятелі: Володимир Гнатюк, Володимир Охримович, Володимир Шухевич, Ярослав Весоловський, Гнат Хоткевич, Володимир Кобринський, Степан Томашівський, Осип Роздольський, Михайло Мочульський, Михайло Лозинський, Тит Ревакович, Лонгвин Цегельський, Іван Кревецький, Іван Джиджора та інші. У наступних «оповістках» так само часто натрапляємо на імена багатьох знайомих письменника, зокрема Михайлини Іванець (Рошкевич) та Михайла Грушевського¹⁰⁸. Серед інших на звернення Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові відгукнулися товариства «Просвіта» в Києві¹⁰⁹, «Гайдамаки» в Нью-Йорку¹¹⁰, «Просвіта» в Баку¹¹¹... Із проханням поклопотатися перед російськими науковими установами про допомогу І. Франкові та його родині Микола Сумцов звернувся до відомого російського мовознавця О. Шахматова¹¹².

¹⁰⁸ Див.: *Діло*. — 1908. — 20 червня.

¹⁰⁹ Див.: *ІЛ*. — Ф. 3. — № 2491. — Арк. 28.

¹¹⁰ Там само. — Арк. 31.

¹¹¹ Там само. — Арк. 10.

¹¹² О. Шахматов, висловивши свою стурбованість тяжким становищем Франка та його родини, не надто обнадіяв М. Сумцова: «... На швидкий успіх клопотання розраховувати не варто. Гадаю було би доцільніше, якби декілька вчених і літераторів подали свою заяву літературному фондові та академічній комісії. Можна було б розраховувати на призначення пенсії родині Франка. Іншої ради не бачу. Звертатися в урядові інституції не можна. Варто мати на увазі досить скрутне становище академічної комісії, і клопотання про Франка може бути задоволено, можливо, не одразу. Тепер пора глуха, і нам, очевидно, найкраще відкласти всю цю справу до осені» (Шахматов О. Лист до М. Сумцова від 12 червня 1908 р. // *ЦДА України у Харкові*. — Ф. 794. — Оп. 1. — Спр. 553. — Арк. 1).

Карло Бандрівський, судовий радник, опікун І. Франка

Особливо багато зробили для І. Франка в час його недуги Володимир Гнатюк¹¹³ і Карло Бандрівський. Судовий радник К. Бандрівський, давній, ще з гімназійних літ, приятель І. Франка, майже від самого початку хвороби письменника був призначений його опікуном¹¹⁴. Свої кураторські обов'язки К. Бандрівський, ця, за висловом наймолодшого сина поета Петра Франка, «незвичайно поважна людина, завжди привітна та строго здержлива», виконував дуже сумлінно: спершу щодо одного І. Франка, а згодом — і щодо його хворої дружини Ольги Федорівни та малолітніх дітей¹¹⁵. Це переконливо засвідчують спогади сучасників, а також архівні матеріали: клопотання К. Бандрівського перед різними установами про надання І. Франкові матеріальної допомоги, листування з багатьма видавництвами про видання його творів, полагодження всіляких формальностей стосовно виплати гонорару¹¹⁶.

¹¹³ Детальніше про взаємини І. Франка і В. Гнатюка див.: Мельник Я. Іван Франко і Володимир Гнатюк: до історії творчих взаємин та особистих контактів // *Роль Володимира Гнатюка у розвитку української національної культури*: тези доповідей та повідомлень наукової конференції, присвяченої 120-річчю від дня народження В. Гнатюка (29 травня – 1 червня 1991 року). — Тернопіль, 1991. — С. 52–54.

¹¹⁴ К. Бандрівського українська громада попросила бути опікуном письменника 18 квітня 1908 року, на згаданій вище нараді «в справі заповоги на лічення І. Франка і удержання його родини», а 6 червня 1908 року повітовий суд затвердив опікунство К. Бандрівського офіційно (Див: *ІЛ*. — Ф. 3. — № 2481).

¹¹⁵ Див.: Опікунська книжка К. Бандрівського як опікуна дітей І. Франка. 3 вересня 1917 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 2484.

¹¹⁶ Див.: Заява К. Бандрівського до президії Міністерства віросповідань і освіти у Відні з проханням призначити І. Франкові пенсію // *ЦДІА України у Львові*. — Ф. 145. — Оп. 4. — Спр. 7653. — Арк. 186–188; Матеріали періоду опіки К. Бандрівського над хворим І. Франком // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 2490; «Складки на фонд І. Франка». Львів, 1908–1910. Зошит із записами рукою К. Бандрівського // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 2493; Матеріали, що стосуються опіки К. Бандрівського над дружиною і малолітніми дітьми І. Франка // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 2509; Рахунки,

Отож, звісно, немає жодних підстав безпелаяційно заявляти, як це робили деякі радянські дослідники, про цілковиту ігнорацію т. зв. українською буржуазною інтелігенцією тяжкого становища геніального українського письменника¹¹⁷.

Інший аспект проблеми: чи достатньою мірою українська громадськість забезпечила І. Франка, аби він та його родина не відчували нужди, і чи бодай трохи були співмірними пожертвування української громади з тим величезним духовним скарбом, яким І. Франко упродовж усього свого життя щедро обдаровував українську націю? (При всій відносності ставлення питання саме в такій площині, бо, як гірко зауважував М. Коцюбинський, котрому В. Гнатюк також у квітні 1908 року надіслав «складки» для збору коштів для хворого письменника, «ні за які гроші Франка не купиш»¹¹⁸).

З часом пожертви для І. Франка почали надходити повільніше, до того ж не надто значними сумами. Так званий заповогий фонд «Для хорого письменника» вичерпувався все

розписки за гроші К. Бандрівського і Ц. Зигмунтовської (у зв'язку з утриманням І. Франка в приюті для недужих українських січових стрільців) // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 2513; Бухгалтерська книга із записами витрат і надходжень коштів періоду опіки над хворим І. Франком і його родиною // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 2496; Рахунки витрат останнього періоду життя І. Франка // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 2515.

¹¹⁷ Дей О. Живий Франко // *Іван Франко у спогадах сучасників*. — Львів: Книжково-журнальне вид-во, 1956. — С. 48.

¹¹⁸ Коцюбинський М. Лист до Володимира Гнатюка від 3 травня. — С. 89. Щоб допомогти Франкові та його родині, М. Коцюбинський організував у Чернігові збір грошей серед співробітників земства, а також лотерею з картин С. Бутника, М. Жука, П. Циганка. Перебуваючи на відпочинку, М. Коцюбинський постійно турбувався, як іде збір коштів. «Не забудь написати, — просив дружину, — і про те, як там лотерея на Франка. Коли нічого не робиться (а я боюсь сього), то пригадай обіцянку Мих[айлу] Івановичеві (М. Жуку. — Я. М.)» (Коцюбинський М. Лист до Віри Коцюбинської від 23 червня 1908 р. // Коцюбинський М. *Твори*: В 7 т. — Т. 6. — С. 93). Стараннями М. Коцюбинського тоді було зібрано приблизно 85 крб.

більше й наприкінці 1909 р. виявилось, що він був зужитий майже до кінця. На допомогу знову прийшло НТШ, встановивши І. Франкові з січня 1910 року досмертну місячну платню в сумі 200 корон¹¹⁹. НТШ закликала інші українські інституції вчинити так само¹²⁰. Але послідовників не виявилось. Зокрема, відмовився «Дністер», пославшись на те, що може виділити письменникові лишень одноразову допомогу¹²¹.

Деякі сучасники також вважали, що І. Франко заслужив значно більшого, аніж «складок для хорого письменника». «Складки для хорого письменника», — обурювався Михайло Лозинський. — Чому власне так? Чому не національний дар для Івана Франка? Чому? Франко ж бо був нам огненним стовпом, що значив шлях для нашого поступу. Чисте золото давав нам і дорогоцінні перли — за нужду і сирітство. І так тридцять п'ять літ... Найнижчий державний слуга заслужив би вже собі спокій і забезпечення на останні дні свого життя. А він? Дослужився “складок” на хорого письменника ... За тридцятип'ятилітню службу 30-мільйоновому українському народові...

Синові Адама Міцкевича, сивоволосому дідові, галицький сейм ухвалив досмертну пенсію. Звичайному чоловікові, тільки синові Адама Міцкевича.

Правда, в нас нема сейму. Але є 30-мільйонний народ, але є народні інституції, але є люде, що їх числять на десятки і сотні людей. А він був слава народу, підпора його літературно-наукових інституцій, а ті люде, що їх числять

¹¹⁹ Див: Гнатюк В. Лист від імені НТШ до К. Бандрівського від 5 липня 1909 р. про призначення Товариством І. Франкові щомісячної допомоги // *ЛЛ*. — Ф. 3. — № 2499.

¹²⁰ Див.: *ЦДІА України у Львові*. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 341. — Арк. 1–2.

¹²¹ Матеріали періоду опіки К. Бандрівського над хворим І. Франком // *ЛЛ*. — Ф. 3. — № 2490.

на десятки і сотні тисяч, були його знакомі, приятелі і товариші, його ученики і почитателі...»¹²².

Такими ж різкими, полемічно загостреними були виступи Василя Стефаника¹²³, Павла Думки¹²⁴, та особливо звернення до української громади Гната Хоткевича «Непотрібні люде... Непотрібна робота». На думку останнього, «життя Франка — се безперервний акт оскарження українській суспільності», яка видала найдовший серед інших народів мартиролог письменників, відвівши їм останній щабель у суспільній ієрархії, у тому числі приневолила І. Франка каторжною працею, що вкінці зруйнувала його здоров'я, заробляти собі на хліб насущний: «Чому знаходяться гроші на все [...] і лише для того, щоб підтримати одного такого Франка — грошей не стало?

Не стало доброї волі, не стало чутливості. Ой, чи скоро Україна здобудеться на такого колоса, а повалити його зуміла скоро»¹²⁵.

¹²² Лозинський М. «Складки на хорого письменника» // *Рада*. — 1908. — Ч. 243. — 24 листопада.

¹²³ Звіт з партійного з'їзду в Тернополі // *Громадський голос*. — 1909. — № 7. — 19 лютого. — С. 4–5.

¹²⁴ Думка П. Слово мужика до мужиків (Під загальну дискусію) // *Громадський голос*. — 1909. — Ч. 13. — 31 березня.

¹²⁵ Хоткевич Г. Непотрібні люде... Непотрібна робота: Недрукована досі стаття з 1908 року з приводу хвороби І. Франка // *Плужанин*. — 1926. — № 4–5. — С. 17–18.

Коли в 1908 р. Гнат Хоткевич прочитав свою статтю на нараді в залі Крайового кредитового союзу (18 квітня), то Володимир Охримович, один з учасників зібрання, тодішній редактор «Діла», узявши в нього статтю, мовив:

— Ми її видрукуємо, як ... Він не докінчив, — згадував пізніше Г. Хоткевич, — але для нас усіх було ясно: як Франко вмере. Бо тут же сидів врач (В. Кобринський. — Я. М.), який казав, що при таких стані смерть — це питання, може, днів, а, може, годин навіть» (Хоткевич Г. Зі споминів про Івана Франка. — С. 543). Г. Хоткевичеві повернули статтю з порадою — пристосувати її вже до того моменту, коли прийде неминуха катастрофа.

«... Всі його покинули, ніхто про нього не дбає, серед людей, серед своїх, які його твори високо цінують і люблять, які ідуть в життя з його “духа печаттю”, він готов умерти не з хвороби, а з голоду і недогляду, — писала вчителька з Перегінська Євгенія Бохенська М. Грушевському ще в 1912 році. — Колись, як его не стане, буде пишній, величавий похорон, посипаються промови за промовами, вінці за вінцями, і жаль охопить всіх, що стануть над його могилою, — але Богом, а правдою, — ми не будемо мати права заплакати над тою могилою, коли тепер даємо ему в наших очах загинати»¹²⁶.

Смертельна недуга поволі відступила перед незбагненою силою могутності Франкового духу, перед його одержимістю у праці. Неймовірно, але й на цій хресній дорозі життя не покидає його бажання працювати, писати, успереч усім, здавалось би, для людини нездоланим перепонам. «Сей могучий дух, що й серед руїни своєї тілесної оболочки, серед самої своєї недуги сіяв, як діамант, повний блиском, — захоплювався Дмитро Дорошенко. — Та й хіба ціле життя Франкове не було одним невпинним змаганням духа і матерії, одною невпинною боротьбою між поривами до надхмарних вершин і кайданами матеріальної недоли, що тягли його своєю вагою до долу, до земних низин? Але дух його перемагав і переміг [...]. “Смерттю смертю поправ”»¹²⁷.

1 липня 1908 р. газета «Діло», поділившись із читачами вісткою про поліпшення здоров'я І. Франка та його повер-

¹²⁶ Бохенська Є. Лист до Михайла Грушевського від 21–22 листопада 1912 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 2508.

¹²⁷ Дорошенко Д. Останній побут Івана Франка в Києві (Сторінка із спогадів). — С. 292.

нення з лікарні додому, відзначала: «Шановний реконвалесцент забрався вже й з питомою йому запопадливістю й роботящістю до літературної праці»¹²⁸. «До роботи його не заставляє ніхто, але він сам робить і переконати його на сій точці — дарма робота. Тепер якраз випустив приповідки і друкує дальший том; рівночасно друкує апокрифи, пише рецензії до “Записок” і переробляє наново свою літературу. Отже, доволі багато, але в тім його ніхто не здержить, бо нема такої сили» (з листа В. Гнатюка до Ф. Вовка 17 листопада 1908 р.)¹²⁹. У цьому ж місяці «Рада» також повідомляла, що І. Франкові вже краще, що він навіть зміг наприкінці серпня виїхати до отця Кузева в Турчанський повіт, де пробув два тижні. За одним із мемуристів, І. Франко тоді відпочивав в о. Хтея в Беньові¹³⁰. «Вернувшись з поїздки, був задоволений. Знайомі радили йому пильніше дбати про своє здоров'я, поїхати, наприклад, до Лінденвізе на Шлезку, лічитися електризуванням і т. п.¹³¹, але він не виявив охоти їхати куди-небудь, взагалі вважає себе здоровим, тільки руками не може володіти, а на се йому ніхто нічого не порадить»¹³².

¹²⁸ *Діло*. — 1908. — Ч. 260. — 1 липня.

¹²⁹ Див.: *Іван Франко у спогадах сучасників*. — Львів, 1956. — С. 48.

¹³⁰ Т. 3-ий. Спомини про І. Франка // *ЛНВ*. — 1930. — Кн. VII–VIII. — С. 659.

¹³¹ До Німеччини І. Франкові радив їхати В. Гнатюк: «Добре було би, якби він поїхав до Німеччини, до тої санаторії; я знайшов йому і студента, що відвіз би його й там пильнував би, але я думаю, що якби прийшло до виїзду, то він не схотів би або вона (дружина І. Франка — Я. М.), що ще гірше!» (Гнатюк В. Лист до М. Мочульського від 9 серпня 1908 р. // *ЦДІА України у Львові*. — Ф. 379. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 16).

¹³² До стану здоров'я д-ра Ів. Франка // *Рада*. — 1908. — № 218. — 24 листопада.

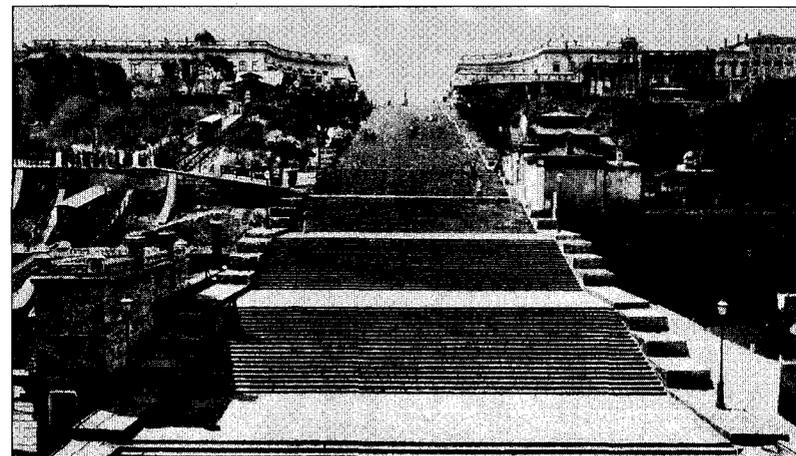
На це безсилля рук І. Франко намагався сам собі поради¹³³. Зі споминів Анни Франко-Ключко: «...Після своєї хвороби, коли прийшов параліч рук, тато зараз же старався цілою намагою своєї волі відзискати володіння рук, властиво, можна сказати, що і від самого початку цього процесу він мочив руки в гарячій воді і просив нас їх випростувати. Ми навіть прив'язували їх на дощечку на якийсь час. Але параліч поступав, причому тато мав сильний біль»¹³⁴. Упродовж усього довгого часу недуги поет старався звільнити собі руки для праці з дивовижною впертістю та винахідливістю, усіма способами, можливими й неможливими, реальними та цілком, здавалось би, фантастичними. Щоб позбавитись привидів, які, на його думку, скалічили йому руки, І. Франко носив подекуди з собою «банку з розчином креозоту, куди мачав свої слабкі, скрючені пальці і кропив ними довкола себе. Йому здавалось, що тоді привиди зникали. Креозот роз'їдав йому пальці, шкіра на них репалась і облізала, пучки рук являли собою якусь червону страшну рану»¹³⁵.

Восени 1909 р. письменник викликав велике занепокоєння родини та близьких знайомих своєю втечею до Одеси, сподіваючись знайти там у стінах університету якийсь старовинний рукопис з описом ліків на свою хворобу. «Він приїхав зі Львова, як стояв, навіть без грошей, в старім

¹³³ Намагались на це поради Франкові й небайдужі люди, як ось священник Левко Бірецький, який писав йому: «Високоповажаний Пане Доктор! — Мені прийшло на думку, чи не було би практично Пану Доктору удатись до зручного механіка. Он легко придумал би відповідний механізм заступинчій хоть в часті палиц у рук. Не були би сине так здані на ласку оточення» (Бірецький Л. Лист до Івана Франка від 27 вересня 1912 // ІА. — Ф. 3. — № 1628. — Арк. 167).

¹³⁴ Франко-Ключко А. Рукописи Івана Франка в Канаді. — С. 88.

¹³⁵ Див.: Дорошенко Д. Останній побут І. Франка у Києві. — С. 282.

Одеса, кін. XIX – поч. XX ст.

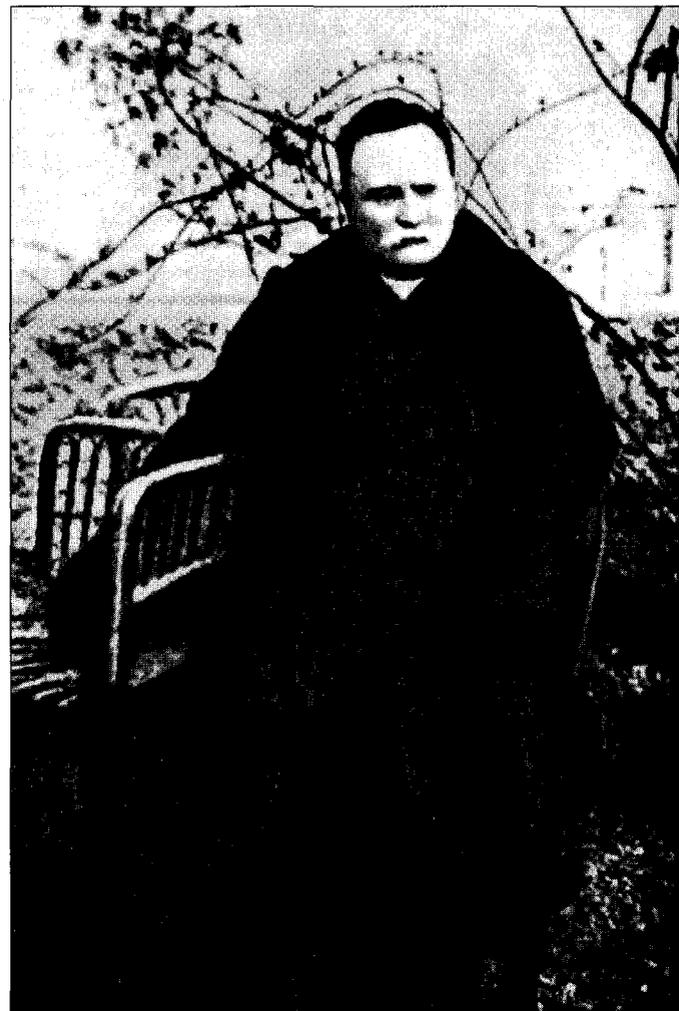

Університет в Одесі,
кін. XIX – поч. XX ст.

капелюсі й засмальцьованій та заляпаній старій куртці з одвислими кишнями, — розповідав Сергій Шелухин. — Се була людина тяжко хвора і можна було дивуватися, як він міг сам добратися аж до Одеси. Його треба було і одягати, і роздягати, і годувати, подаючи їжу просто в рот»¹³⁶.

Звісно, ніякого чудодійного манускрипту в Одесі І. Франко не розшукав, але перебування там винятково добре вплинуло на нього. «Здоровля Франка в Одесі поправилося швидко й очевидно остілько, що можна було сподіватися повного видужання. Наші лікарі — Липа та Луценко — висловлювали сумнів щодо причини хвороби Франка, про яку була балачка. Красшим спростованням тої балачки було те, що Франко в відповідних умовах життя очевидно поправлявся [...]. Франко став значно спокійніший, добре спав і з апетитом їв, пив чарку горілки, склянку вина і жартував. Так, потроху-троху став уже сам брати хліб, листа додому він сам і добре підписав пером, всунутим йому між пальці [...]. Багато читав. Згадував за дітий»¹³⁷. Перестав навіть нарікати на М. Драгоманова.

Так само І. Франко відчував «деяку полекшу в руках», лікуючись ранньої весни 1909 року в «тихій та хорошій» Ловрані (Італія), у знаменитого місцевого лікаря, д-ра медицини Віденського університету п. Едера¹³⁸. Ловрана славилася

Іван Франко в Ловрані, Італія, 1909 р.

¹³⁶ Шелухин С. Українство 80-их років XIX ст. і мої зносини з Ів. Франком. — С. 278.

¹³⁷ Там само. — С. 279.

¹³⁸ Спершу І. Франко зупинився в Фіуме. «В здоровлі д-ра Ів. Франка зайшла остільки зміна, що показала потреба виїзду з Львова. Дня 1 лютого виїхав пацієнт з сином Андрієм і спинився наразі в Фіуме, де тепер доволі гарна погода. Там має намір побути з місяць, а коли б погода змінилася, тоді задумує виїхати до Італії» (Див.: Стан здоровля д-ра Ів. Франка // *Діло*. — 1909. — 8 лютого). До речі, в архіві письменника зберігся рахунок на ім'я І. Франка за перебування в *Grand Hotel Europa* в Фіуме (ІЛ. — Ф. 3. — № 2426).

лагідним погідним кліматом (чудовим «воздухом, що з одного боку фільтрується на морських просторах, а з другого боку пересякає пахощами гірської фльори») ¹³⁹, цілющими джерелами; милувала зір красою незліченних вузьких «улочок, по яких не можна удвох поруч іти, а у других, так званих широких, можна, йдучи, досягти руками обох стін» ¹⁴⁰; фантастичною грою кольорів: високими старими будинками з місцевого каміння, яке на сонці здається блакитним, а в тіні майже різко синім, ясно-зеленим листям каштанів на тлі червоної землі...

Помешкання Франки знайшли в одному з найкращих пансіонів Ловрани — у віллі *Central* над берегом моря, в одній з тих «веселих привітливих вілл серед городів, плятанів, кипарисів, туй, рожв, брескв, мігдалів, бамбуків, камелій, пальм, бананів, гранатів, магнолій, бушпанів, розмаринів та інших екзотичних рослин» ¹⁴¹. У цьому благословенному закутку землі І. Франко переживав рішучий зворот на краще. «Здоровля хорого письменника з кожним днем поправляється», — сповіщали в своїх «Новинках» часописи «Діло» ¹⁴² і «Галичанин» ¹⁴³. «Завдяки лікарству д. Едера татови тепер значно полекшало, через що він і спить добре, і навіть відчуває деяку полекшу в руках. Маю надію, що незадовго руки цілком випростуються», — повідомляв і Андрій Франко ¹⁴⁴. «Тато думає пробути тут ще з

¹³⁹ Карманський П. Льоврана // *Діло*. — 1908. — 8 червня. — С. 1.

¹⁴⁰ Кибальчич Н. З побережжя Адріятики // *Рада*. — 1908. — № № 67, 99.

¹⁴¹ Карманський П. Льоврана.

¹⁴² *Діло*. — 1909. — 20 лютого.

¹⁴³ *Галичанин*. — 1909. — 24 лютого.

¹⁴⁴ Франко А. Лист до Карла Бандрівського від 22 лютого 1909 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 2490. — Арк. 65.

півтора місяця. Якби ще скорше руки тата випросталися, то ми би ще перед упливом того часу вернули до Львова». У цьому ж листі А. Франко писав К. Бандрівському ще про одну втішну новину: «Все те, що тато говорив коли-будь про духів, — тепер поволи щезає». «Сподіваюсь, що Ви цілком вернете сили у тихій та хорошій Ловрані», — леліяла в душі надію на цілковите одужання письменника й Надія Кибальчич ¹⁴⁵. «Сили у тихій та хорошій Ловрані» І. Франко «не вернув». Уже 9 березня він писав із Ловрани Надії Кибальчич: «Мій стан [...] поки що такий страшний, що мені кожної ночі грозить коли не смерть, то тяжке окалічення» ¹⁴⁶.

... Мусить пройти ще кілька років, перш ніж І. Франко зможе дати своїм кореспондентам таку звістку, як ось ця: «Пишу лівою рукою, бачите як, кожну букву окремо,

¹⁴⁵ Див.: Яценко Н. З листування І. Франка та Н. Кибальчич // *Радянське літературознавство*. — 1969. — № 6. — С. 76.

¹⁴⁶ Франко І. Лист до Надії Кибальчич від 9 березня 1909 р. // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 370.

Що викликало знову таке різке погіршення здоров'я І. Франка? Припинив приймати «помічні» ліки доктора Едера? Порушив режим лікування? Були якісь інші причини? Не знаємо. Відомі нам матеріали про перебування письменника в Ловрані (скупі й не надто численні) нічого певного про це не говорять. Цитований вище лист А. Франка до К. Бандрівського — один із найбільш інформативних. У ньому, зокрема, читаємо, що др. Едер «сконстантував у тата атрофію в руках наслідком неправильного обігу крові, яку далось вже в часті усунути [...]». Лихо ще тільки в тім, що тато тепер дістав дуже великий апетит до вина (*Portwein*) і до страв з цукром. Др. Едер пояснив пані Романчуків (за її порадою тато і вдався о поміч др. Едера), що тепер для тата вино і цукор можуть спричинити смерть. І лише з такою бідною удається мені і п. Романчуків відзвичаявати тата від уживання вина і цукру» (Франко А. Лист до Карла Бандрівського від 22 лютого 1909 р.).

хоч помалу йде, та волю писати сам, ніж диктувати...»¹⁴⁷. А «можність писати власною, хоч лише лівою рукою»¹⁴⁸, «трохи бароково»¹⁴⁹, письменник «відзискав» аж у другій половині 1913 р.

А наразі він неспроможний був навіть самостійно вивести кілька літер власного імені, доручаючи це замість себе робити іншим. І скільки трагізму криється, приміром, за лаконічними записами такого змісту — «за д-ра І. Франка — І. Кокорудз», на які неодноразово натрапляємо в протоколах засідання філологічної секції НТШ, головою якої вчений був упродовж 10 років (1904–1914)¹⁵⁰. Уперше там такий запис з'явився 10 жовтня 1908 року. Це були перші збори після літніх вакацій членів філологічної секції та перше засідання, на якому вчений був присутній після піврічної перерви.

¹⁴⁷ Франко І. Лист до Уляни Кравченко від 9 січня 1916 р. // Франко І. Збір. творів: У 50 т. — Т. 50. — С. 435.

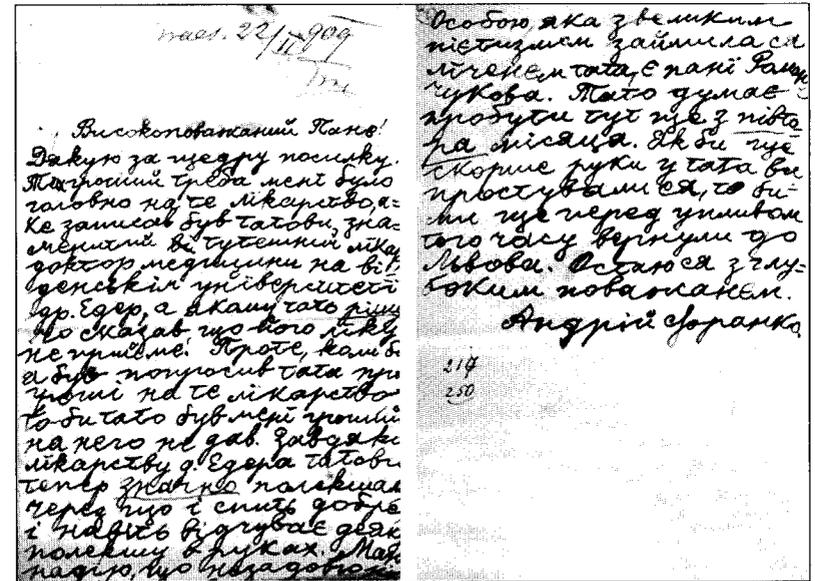
¹⁴⁸ «Утративши в цвітні 1908 р. можність писати й працювати оба своїми руками, я не раз жартома говорив, що я з письменника авансований на диктатора, бо мушу диктувати іншому те, що вперед міг писати власною рукою. Можність писати власною, хоч лише лівою рукою, я відзискав аж у другій половині 1913 р. (Франко І. Перший диктатор у Римі // Франко І. Збір. творів: У 50 т. — Київ: Наукова думка, 1976. — Т. 7: Поезія. — С. 239).

¹⁴⁹ «Пишу несвобідно, в формі кулака лівою рукою, тому вибачайте, що декуди виходить трохи бароково, по нашому невиразно» (Франко І. Лист до редакції журналу *Ukrainische Nachrichten* у Відні від 13 серпня 1915 р. Цит. за: Жук А. З останніх літ життя і творчості Івана Франка (1914–1916) // *Сучасність*. — 1963. — № 2. — С. 59).

¹⁵⁰ Щоправда, під час хвороби І. Франка, на засіданні філологічної секції 2 травня 1908 року було «обговорено справу евентуального вибору заступника делегата секції до Виділу на час недуги д-ра І. Франка, однак від вибору наразі відступлено» (Протоколи засідань секції філологічної від року 1893 // *АННВ ім. Василя Стефаника*. — Від. рук. — Ф. НТШ. — 42 а П. — Арк. 101).

Ловрана, Італія. Поштівка, поч. XX ст.

Фрагмент листа А. Франка до К. Бандрівського від 22 лютого 1909 р.

Проте документація НТШ, окрім цих сумних реалій життєвої драми І. Франка, свідчить також і про активне його включення відразу ж відтоді, як минув вибух недуги в найгострішій формі, у наукове життя цієї інституції. І. Франко виступав майже на всіх засіданнях Товариства, на яких дозволяв йому бути стан здоров'я, брав участь в обговоренні найрізноманітніших питань, реферував (згідно зі статутом Товариства) праці інших авторів, представляв власні. Так, на засіданні філологічної секції 6 травня 1909 р. І. Франко «відчитує вступ до своєї історії літератури п. з. "Теорія і розв. літератури"», на засіданні 8 квітня 1910 р. — «дальшу частину своєї студії про українські народні пісні, друковані в "Записках"», на засіданні 25 квітня 1912 р. — реферує I ч. «Студій над церковнослов'янськими текстами». Саме протокол цього засідання вперше друкованими літерами підписано «Др. Іван Франко»¹⁵¹.

Варто також відзначити, що протоколи засідання різних секцій, комісій та відділу Товариства, його хроніка, ділова кореспонденція В. Гнатюка, ученого секретаря Товариства, часом назагал постають єдиним джерелом, із якого можна почерпнути відомості про певні моменти особистої та творчої біографії І. Франка. Наприклад, лише у протоколі засідання етнографічної комісії від 30 грудня 1908 р. задокументовано такий цікавий епізод із життя Франка-вченого, як опрацювання фольклорних матеріалів, що їх надіслала до НТШ Леся Українка. «Прийнято до відома, що п. Леся Квітка прислала 9 валків, на яких зібрані нею думи від бандуриста Г. Хоткевича, валки дійшли добре, і

¹⁵¹ Протоколи засідань секції філологічної від року 1883 // *ЛННБ ім. Василя Стефаника*. — Від. рук. — Ф. НТШ. — 42 а II.

Будинок Наукового товариства імені Шевченка у Львові на вул. Чарнецького (тепер вул. Винниченка, 26), поч. XX ст.

др. Франко вже списує їх, тому постановлено просити її прислати решту валків»¹⁵².

Промовисті штрихи до психологічного портрета І. Франка містяться і в листі В. Гнатюка до К. Бандрівського від 2 вересня 1908 р., у якому В. Гнатюк писав про свої переговори з письменником стосовно продажу його особистої бібліотеки Товариству. Бажання продати свою книгозбірню (через надто скрутні матеріальні обставини — «аби своїх хлопців довести хоч до університету») І. Франко висловив ще 1906 р.¹⁵³. Коли ж В. Гнатюк нагадав І. Франкові його колишній намір, то той від нього навідріз відмовився: «Я пішов до д-ра Франка порозумітися з ним, але він сказав, що він іще не вмирає, тому не видить потреби продавати бібліотеки, тим більше, що тепер хоче працювати і буде потребувати книжок»¹⁵⁴.

¹⁵² Протоколи засідань секції філологічної від року 1883 // *ЛННБ ім. Василя Стефаника*. — Від. рук. — Ф. НТШ. — 42 а II.

¹⁵³ У листі до М. Грушевського від 27 жовтня 1906 р. І. Франко, скаржачись на те, що не бачить «можності держати далі дім і оплачувати з нього податки та банкові рати», писав: «Ліквідуючи інтерес з домом, я мушу рівночасно зліквідувати свою бібліотеку. Я збирав її в тяжких часах мого життя і тишився надією подарувати її в цілості Науковому товариству ім. Шевченка. Тепер бачу, що жебраки не можуть робити таких подарунків, і звертаюся до Вас як до голови Товариства з запитання: чи не вважали б Ви можливим, аби виділ Товариства закупив у мене сю бібліотеку? Щодо ціни я не ставляю ніякої суми, нехай виділ виделегує кого знає, і нехай оцінять, як знають. Що ж до виплати, то я подав би такий *modus*: з огляду, що сей фонд я вважаю самотнім засобом для того, аби своїх хлопців довести хоч до університету, я згодився б, щоб мені за бібліотеку сплачувано по 100 гульденів місячно, доки стане умовленою суми» (Франко І. Лист Михайла Грушевського від 27 жовтня 1906 р. // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 299).

¹⁵⁴ Гнатюк В. Лист до Карла Бандрівського від 2 лютого 1908 р. // *ЛЛ*. — Ф. 3. — № 2468.

Постійна, наполеглива праця серед обставин, які, здавалось би, загалом унеможливлювали будь-яке звернення до літературної праці, боротьба з недугою і становлять зміст життя письменника останнього десятиріччя. «Так як ціле життя І. Франка було боротьбою і подвигом, так і сама хвороба була продовженням цієї боротьби. Боротьби його звитяжного Розуму з мороком [...]. Розум, по періодичних зудареннях і хвилимих поразках, все ж таки переможно перемагав»¹⁵⁵.

¹⁵⁵ Маланюк Є. До життєпису Франка. — С. 61.

«... В СОРОКЛІТЄ ВЕЛИКОГО ПОДВИГУ»

На думку багатьох мемуаристів і біографів Івана Франка, найсвітлішими сторінками особистого життя письменника останнього десятиріччя, «розкішною хвилиною правдивої радості» (І. Ющишин), були події 40-літнього ювілею. «...Роки 1913–1914 принесли були трохи втіхи письменникові. 40-літній ювілей пригадав землякам правдиву постать Івана Франка, і по Галичині хвилею пронеслися ювілейні свята», — писав Сергій Єфремов¹. «Можна сказати, що нема жодного, більш чи менш значного українського центру в Галичині, котрий би так чи інакше не відгукнувся на ювілей улюбленого письменника», — відзначала масштаби ювілейних заходів у Галичині також московська «Украинская жизнь»².

Однак ювілейні свята «пронеслися» не лише по Галичині, а й по всій Україні, по цілім світі, де жили українці. Так, у Відні українська інтелігенція та студентське товариство «Січ» вшанували ювіляра «академією»³, у Москві

¹ Єфремов С. *Іван Франко: Критико-біографічний нарис*. — С. 101.

² Юбилейные дни Ивана Франко // *Украинская жизнь*. — 1913. — № 6. — С. 102.

³ Див.: Ювілейний дар Іванови Франкови // *Рада*. — 1914. — № 14. — 18 січня.

музично-драматичний гурток «Кобзар» — двома вечорами, на одному з них Симон Петлюра виголосив реферат «Іван Франко як поет національної честі і сорому»⁴, у Пітсбургу «заходом читальні Шашкевича» — концертом і «знаменито обробленим відчитом»⁵, у Вінніпегу — «величавим» концертом, головну доповідь на якому мав поет Петро Карманський⁶, у Ванкувері — виставою «Украдене щастя»⁷, у Монреалі — концертом і ювілейним словом про поета, яке виголосив Іван Бодруг⁸, в околиці Редісон, Саск — «святочними обходинами»⁹. Українці Канади очікували в ювілейному році почути слово про письменника і від Василя Стефаника. Про намір останнього приїхати до Канади, «об'їхати важніші місця, заселені нашим народом, і дати ряд відчитів про І. Франка», писав «Український голос»¹⁰. Щоправда, невдовзі часопис розчарував своїх читачів, повідомивши, що «Василь Стефаник, галицький письменник, заявляє в "Ділі", що через різні причини не може приїхати сего року до Канади»¹¹.

⁴ Ювілейні вистави в честь д-ра Івана Франка // *Діло*. — 1913. — Ч. 68. — 27 березня.

⁵ [Ювілей Івана Франка у Пітсбургу] // *Союз* (Пітсбург). — 1913. — № 1. — 2 січня. — С. 14–15.

⁶ [Ювілей Івана Франка у Вінніпегу] // *Український голос* (Вінніпег). — 1913. — Ч. 29. Доповідь П. Карманського в скороченій формі надруковано: *Український голос*. — 1913. — Ч. 32.

⁷ [Ювілей Івана Франка у Ванкувері] // *Український голос*. — 1914. — Ч. 16.

⁸ [Ювілей Івана Франка у Монреалі] // Там само. — 1914. — Ч. 1.

⁹ [Ювілей Івана Франка в околиці Редісон, Саск] // Там само. — 1913. — Ч. 33.

¹⁰ *Український голос*. — 1913. — Ч. Ч. 35, 42.

¹¹ Там само. — 1913. — Ч. 43.

Проте, безперечно, у Галичині ювілейні свята проходили найвеличніше. Сторінки галицької преси рясніли численними повідомленнями про ювілейні торжества на честь Франка. Особливо багато писали про почесні, які віддавали поетові учасники тих урочистостей, на яких він був присутній особисто. Так, із хронікального повідомлення в «Ділі» про січове свято на честь І. Франка у Львові дізнаємося, що після завершення програми концерту, реферату та віршових привітань «д-р Трильовський іменем Січової організації оголосив іменоване Ювілянта почесним членом і вручив йому Січову ленту», а «наприкінці коло готелю “Жоржа” похід відбув дефіляду перед Ювілянтом, який їхав фіякром додому»¹².

Прикметною особливістю 40-літнього ювілею письменника, окрім масштабів відзначення, була й участь в ювілейних урочистостях усіх верств українського суспільства, духовенства в тому числі, що засвідчило значною мірою еволюцію священства у ставленні до І. Франка. Так, священники майже цілком проігнорували відзначення 25-літнього ювілею творчої праці письменника. У залі Поштового клубу Львова, де проходили ювілейні урочистості в 1898 р., клір представляли лише два священники — о. Балабан із Закарпаття та о. Волянський з Гуцульщини¹³. Натомість

¹² Діло. — 1913. — № 132.

¹³ Із спогадів Олекси Волянського про відзначення 25-ліття літературної праці Франка: «Пригадую собі добре, яке враження зробила моя поява у залі (*Frohsinn*-у), а навіть комісар поліції, який сидів у першому ряді крісел, звернув свою бачну увагу на мене, обернувшись лицем до того ряду крісел, де я зайняв був своє місце.

Це зовсім мене не збентежило, навпаки — вправило мене ще в ліпший настрій, а коли ще побачив другого по чину товариша і то неабиякого галицького священника, але — о чудо — з під'яремної Закарпатської України, був д. Гнатюк, о. Балабана...» (Волянський О. Мої спомини про Івана Франка // Спомини про Івана Франка. — Львів, 1926. — С. 60–61).

Запрошення на ювілейний вечір Івана Франка в Перемишлі,
 22 червня 1913 р.

проти святкування 40-літнього ювілею письменника виступили лише окремі представники духовенства, зокрема о. М. Садовський¹⁴, але, характерно, що й він одразу натрапив на рішучих опонентів¹⁵, причому у своєму священничому стані також — в особі о. Е. Будельця та о. І. Гарматія. Зокрема, Е. Буделець, заперечуючи М. Садовському, застерігав: «Уважно ж і втримно в таксованю велитнів! [...] Франко — то наш галицький український Шевченко, рівнож віруючий, рівнож надіючись воскресеня і із-за сього рівнож відплатити йому тотожним...»¹⁶. «Не находжу в творах Франка зазначеної обставини, — пояснював свою позицію о. Буделець, — будь-то би він уявляв “нашу, нам обітовану землю” без віри, без Христа, без Церкви (без Руської Церкви), без християнських чеснот, ну, і без українського священства, зв’язаного всіма нитками із народом галицьким, українським. Не находжу. А вслід за сим широко признати мушу, що Франко таки наш, а не від “супостат наших”. Се висше всякого сумніву, се певне, непохитне»¹⁷.

¹⁴ Садовський М. *Християнське становище в справі 40-літнього ювілею Ів. Франка*. — Жовква, 1913.

¹⁵ Рампник М. *З царства гасителів духа (Н. Садовський. Християнське становище в справі 40-літнього ювілею Ів. Франка) // Шляхи*. — 1913. — Ч. 6. — 15 червня.

¹⁶ Буделець Евгр. *Ще до ювілею д-ра І. Франка і до перепалки о. Садовського проти Франка і о. Гарматія // ЦДІА України у Львові*. — Ф. 779. — Оп. № 1. — Спр. 84.

Стаття о. Будельця призначалася для «Діла», проте з невідомих причин на шпальтах цього часопису не була надрукована. Уперше опублікована в 1995 р. Див.: Мельник Я. *Церква і культ Івана Франка // Українське літературознавство: Іван Франко. Статті і матеріали*. — 1995. — Вип. 60. — С. 35–49.

¹⁷ Буделець Евгр. *Ще до ювілею д-ра І. Франка і до перепалки о. Садовського проти Франка і о. Гарматія*.

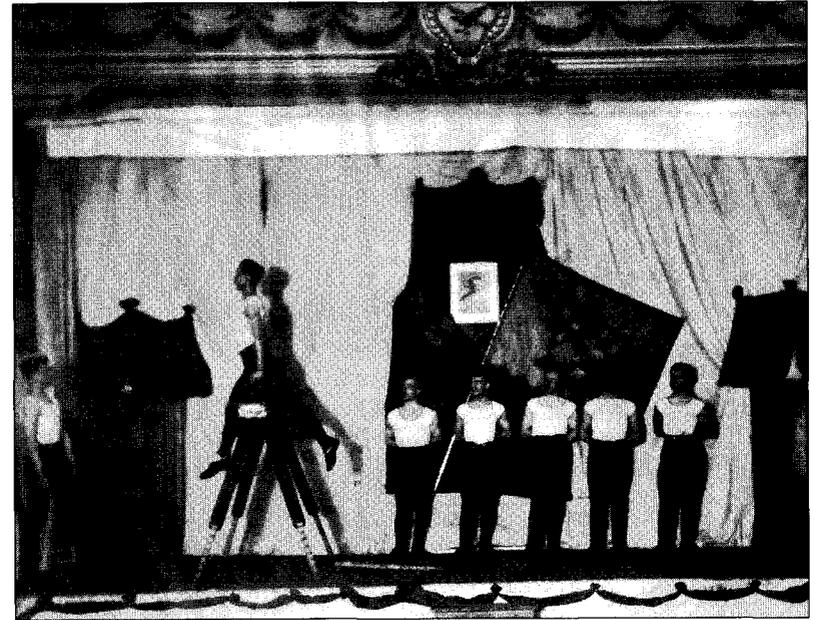
ПОЗІР!	ПОЗІР!	ПОЗІР!
Як би саме велике стражданє Могло тебе, Віраїно, відкупити, Будоб твоє велике панованє, Нікому б ти не мусила вступити.		Як би могутість, щастє і свобода Відмірялись по мірі крові й сліз Пролитих з серця і з очей народа, То хто б с тобою супірицьтво зніс?
ВЕЛИКЕ ВСЕНАРОДНЕ ВІЧЕ		
В ЧЕСТЬ СОРОКЛІТНОГО ЮВІЛЕЮ ІВАНА ФРАНКА відбудеть в неділю 25 серпня (Августа) 1912 року, в MANHATTAN LYCEUM HALL 66-68 E. 4 STR. NEW YORK, N. Y.		
Початок о 2 годні по полудні. ВСТУП 5 ЦЕН.		
Українці! Кому дороге імя нашого славного живішого писателя, повинен сей прибути на се віче і ушанувати його 40-літню працю на укр. полі. — На вічу будуть говорити знамениті бесідники. КОМІТЕТ Ів. Франка в Нью Йорку.		
З друкарні „Гайдамаки“ 639 E. 11 ул. в Нью Йорку.		

Запрошення на віче в честь сорокалітнього ювілею Івана Франка в Нью-Йорку, 25 серпня 1912 р.

Отець І. Гарматій ще раніше, на початку 1913 р., звернувся до української громади зі статтею-закликом відсвяткувати гідно ювілей письменника¹⁸.

Свою шану І. Франкові священики висловлювали відвідуючи ювілейні концерти, маніфестації, академії. Один зі сучасників письменника о. Іван Німчук стверджував, що митрополит Андрей Шептицький також брав участь у відзначенні 40-літнього ювілею І. Франка, він «не тільки прийшов особисто віддати поклін Франкові на його ювілей в 1913 році у Великому театрі у Львові, але й під оплески присутніх впровадив його під руку на почесне місце»¹⁹. Про те саме згадував і Роман Чубатий: «Зала Оперного театру була виповнена вщерть, серед грімких оплесків у залу впровадив Івана Франка під руку блаженної пам'яті митрополит Андрій Шептицький і примістив його на почесному місці. Таким чином митрополит Шептицький дав доказ великої пошани і признання ювілятові за його величезні заслуги, а посередньо немов п'ягнував тих, що духово не були доросли до розуміння Франкових ідей»²⁰. На жаль, у багатій мемуарній літературі про святкування 40-літнього ювілею І. Франка, а також у тогочасній періодиці та в інших джерелах, не виявлено додаткових підтверджень факту присутності митрополита А. Шептицького на ювілеї письменника.

Найпромовистішим свідченням еволюції поглядів багатьох сучасників щодо постаті І. Франка може слугувати заклик Юліяна Романчука (автора відомої антифранківської

Урочистості з нагоди відзначення 40-річчя творчої праці І. Франка в рухівні «Сокола-Батька». Третій справа — Петро Франко. На святі був особисто присутній І. Франко з донькою Анною. Львів, 7 грудня 1913 р.

¹⁸ Гарматій І. Як найкраще вшанувати ювілей Івана Франка // *Діло*. — 1913. — Ч. 14. — 21 січня.

¹⁹ *Шлях перемоги*. — 1966. — Ч. 17. — 24 квітня.

²⁰ Чубатий Р. Спогади про Івана Франка // *Спогади про Івана Франка*. — Львів, 2011. — С. 765.

статті 1897 р. «Смутна проява»²¹) на початку 1913 р. до всього українського громадянства гідно відсвяткувати ювілей поета: «Франка яко українсько-руського письменника мусить поважати і цінити кожний Русин-Українець без різниці: як ліберал, так і клерикал, як поступовець, так і консерватист, як націонал-демократ, так радикал або демократ соціяльний»²².

Усі ювілейні урочистості проходили під знаком визнання велетенських заслуг І. Франка як одного з найвидатніших творців національного відродження, справжню ціну якому складуть лише грядущі покоління. Зі спогадів Анни Франко-Ключко про урочистості у Львівській філармонії: «... Це святкування було могутнє й імпозантне. У найбільшій залі Львова зійшлися тисячі людей: його давні товариші й приятелі, його учні, молодь, що йшла його слідами, його вороги й противники. По нього прислали авто і це він у своїй надзвичайній скромності завважив із здивуванням [...]. Уже здалеку ми побачили тисячі людей, що очікували татового приїзду. Його привітали оваціями й окликами. Радісний і зворушений слухав він привітання й промови. З пошаною хилилися голови перед великим генієм України. Величавий концерт — найкращі співаки передавали надхненні великі слова татових творів»²³. Співак Михайло Микиша, який відкривав цей «величавий концерт», звернув увагу, як святково та урочисто виглядав того дня найбільший філармонічний зал Львова: «Зал і сцена з великим портретом Франка були надзвичайно красиво декоровані

Срібний вінок, вручений І. Франкові від товариства «Сокіл-Батько» під час відзначення 40-річчя творчої праці письменника в рухівні «Сокола-Батька». Львів, 7 грудня 1913 р.

²¹ Смутна проява // *Діло*. — 1897. — Ч. 97.

²² Романчук Ю. Ще в справі ювілею д-ра Івана Франка // *Діло*. — 1913. — Ч. 12. — 15 січня.

²³ Франко-Ключко А. *Іван Франко та його родина: Спомини*. — С. 84.

і оздоблені квітами та теплими поздоровчими написами. В центрі бельєтажу була ложа, призначена для ювіляра. Ложу оздобили й оформили золотою лірою, від ложі нарівні з нею йшли тополеподібної форми декоративні дерева, поступово спускаючись до самісінької сцени, оповитої гірляндами троянд, які красиво звисали вниз. Обабіч сцени встановили дві великі тополі, майже натуральної величини»²⁴. Так само, за словами М. Микиші, був «святково оздоблений квітами, декоративними деревами і великим портретом ювіляра в квітковому обрамленні» і зал «Народної Гостинниці» у Львові, де вшанували ювіляра наступного дня «в інтимному колі друзів та гарячих прихильників таланту письменника»: «В залі в два ряди були розставлені стільці з невеличкими інтервалами, на яких розмістилися делегації. На вечорі були присутні кілька хороших капел, що спеціально приїхали на ювілейні торжества і що по черзі виконували улюблені пісні ювіляра...»²⁵.

Ясною хвилиною в багатостраждальному житті письменника, однією з небагатьох «білих рож у терновому вінку його слави» назвала дні ювілею учителька Северина Кабаровська, яка разом із делегацією від Ходорівщини вітала І. Франка в його оселі²⁶: «... Ходорівська земля вшанувала гарно ювілей Франка повітовим святом, яке складалося з святочного концерту й вистави Франкового "Учителя"»

²⁴ Микиша М. Мої спогади про Івана Франка // *Спогади про Івана Франка*. — Львів, 2011. — С. 474.

²⁵ Там само. — С. 475.

²⁶ В особистому архіві Франка збереглася листівка комітету ювілейного свята в Ходорові такого змісту: «Маю честь повідомити Високодостойного Пана Доктора, що в неділю, 11. І — о год. 12, в полудні, явиться в його хаті депутація з Ходорова в цілі зложення вінків і привітів в честь його з ходорівської землі» (Л. — Ф. 3. — Спр. 2386. — Арк. 1).

*Театр Скарбека у Львові (тепер театр ім. Марії Заньковецької),
кін. XIX ст.*

і яке згуртувало майже все населення повіту — як інтелігенцію, так і міщан та селян. По святі філія “Просвіти” вирішила послати до ювіляра депутацію і нею передати йому найкращі вінки, а також і писані привітання, складені в прекрасній теці, що її артистично виконав Володимир Муравський [...]. По привіті він (Франко — Я. М.) підходив до вінків, які депутація установила вздовж шаф, і приглядався до них уважливо. Затримався довше перед великим терновим вінком з китицею білих рож і червоними стрічками, на яких яснів напис: “Мученикові за народну ідею”.

— Від кого цей вінок? — спитав.

— Від жіноцтва ходорівської землі.

— Чому ж терновий? — усміхнувся неначе.

— Бо тернова ваша слава.

— А червоні стрічки?

— Це червона кривава стежка, яка йде через ваше тернове життя.

— Золоті ж букви на ній?

— Це вже сліди вашої високожертвної сорокалітньої діяльності.

— А ця китиця білих рож?

— Це китиця ясних хвилин у вашому житті, високодостойний ювіляре!

Поглянув на мене швидко й допитливо і тихо, і якимось болісно сказав:

— І скільки їх не було, ... але..., — додав у мент якийсь, — ця хвилина, яку далисьте мені нині, є одною з тих білих рож...»²⁷.

Зворушливо вітали Франка від ходорівської землі й селяни: «Ми, селяни, прості люди, та не уміємо гарними

Будинок «Народної Гостинниці» на розі вулиць Костюшка та Сикстуської (тепер вул. Дорошенка) у Львові, поч. ХХ ст.

²⁷ Кабаровська С. Хвилина в хаті генія // *Спогади про Івана Франка*. — Львів, 2011. — С. 755–756.

словами висказати сего, що серце чує. Та, проте, ми розуміємо, чим Ти був для нас. Ти для нас сорок літ вже працюєш, Ти нас вчив, Ти нас провадив, Ти за нас і терпів, Ти все нам дав, що лише мав, — тому і ми Тобі нині, дякуючи за се все, складаємо до ніг Твоїх все, що маєм на наших убогих нивах. Ось у сім вінци, котрий сплели ми в честь Твою, маєш і пшеницю, і жито, овес, і все, коло чого ми працюєм, щоб придбати насущного хліба. А ти за інший хліб дбав, на іншій ниві працював. Ти трудився для Духа та однаково терпів, як і кожний з нас, селян, у своїй чорній солом'яній хаті»²⁸.

Без сумніву, всенациональне визнання, вияви щирої любові та глибокої шани не могли не принести ювілярові приемних хвилин, не могли не зворушити його²⁹. І все ж

²⁸ Привітання, надіслане селянами с. Ляшок-Долішніх з Ходорівщини. 1913. // *Фонди Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка*. — Інв. №41. мем. Цит. за: Бонь В. *Будинок-музей Івана Франка у Львові: Ілюстрований путівник по Львівському літературно-меморіальному музею Івана Франка*. — Львів: Каменяр, 2008. — С. 82.

²⁹ Див.: Твоєму генію наш скромний дар весільний // *Учительське слово*. — 1913. — Ч. 6–7. — С. 96–97; В справі ювілейного дару І. Франкови // *Діло*. — 1912. — Ч. 97. — 27 квітня; В честь Івана Франка // *Діло*. — 1913. — Ч. 141. — 12 червня; В честь Івана Франка // *Житє*. — 1914. — Вип. 1. — С. 16–25; Для Івана Франка // *Діло*. — 1912. — Ч. 216. — 25 вересня; До ювілею Івана Франка // *Рада*. — 1913. — № 4. — 1 січня; Думка П. З приводу ювілейного обходу д-ра І. Франка // *Громадський голос*. — 1913. — Ч. 24. — 12 червня; З нагоди ювілею д-ра І. Франка // *Діло*. — 1913. — Ч. 150. — 9 липня; З нагоди ювілею д-ра І. Франка // *Діло*. — 1913. — Ч. 79. — 8 березня; З нагоди ювілею д-ра І. Франка // *Рада*. — 1913. — № 92. — 23 квітня; Труш І. Іван Франко і наша суспільність (Кілька слів з приводу ювілейного дару) // *Діло*. — 1912. — Ч. 142. — 18 вересня; Концерт на дар ювілейний д-ра Івана Франка // *Діло*. — 1912. — Ч. 106. — 13 травня; Національні обов'язки (Іван Франко) // *Українське слово*. — 1912. — № 22; На ювілейний дар Франкови // *Діло*. — 1913. — № 38. — 22 лютого; На ювілейний дар Франкови // *Діло*. — 1913. — № 232. — 16 жовтня; Письма з громад і повітів. Тернопіль (З нагоди Франківського концерту) // *Громадський голос*. — 1913. — Ч. 47. —

Запрошення на виставу І. Франка «Украдене щастя» в Жовкві, 24 листопада 1913 р.

значною мірою хибує на односторонність погляд на ювілейні дні лише як на окрасу багатостраждального життя І. Франка, заслужену винагороду від нації за 40-літню жертвну працю. Насамперед з огляду на те, що він не віддзеркалює всієї глибини та складності почувань самого ювіляра.

Є якась закономірність у тому, що обидва ювілеї письменника — і 25-літній, і 40-літній — відбувалися на тлі вкрай драматичних колізій його особистого життя. Нагадаємо, ювілеєві 1898 р. передував голосний розрив І. Франка з поляками через статтю «Поет зради», зі своїми — через передмову до збірки *Obrazki galicyjskie* з її, як виявилось, неприйнятним для багатьох його розумінням патріотизму. Додаймо ще заблокування кандидатури письменника на виборах до австрійського парламенту та під час габілітації на приват-доцента Львівського університету. Нарешті, розвиток хвороби... Але, незважаючи на всі життєві невдачі, «громи на

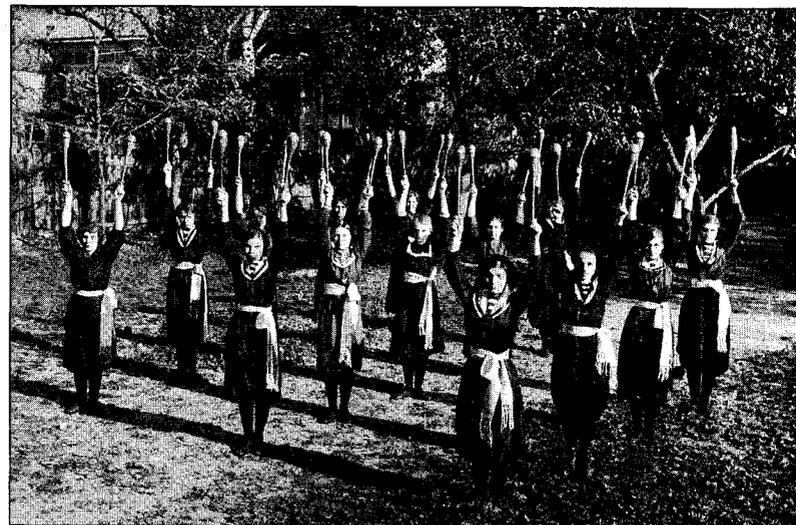
14 листопада; Сороклітні роковини // *Шляхи*. — 1913. — Ч. 1. — 1 квітня; Сорок літ я трудився // *Громадський голос*. — 1913. — Ч. 12. — 20 березня; Ще в справі ювілею д-ра Івана Франка // *Діло*. — 1913. — Ч. 12. — 18 січня; Ювілей д-ра Івана Франка // *Свобода*. — 1912. — Ч. 16. — 11 квітня; Ювілей Івана Франка а народне учительство // *Прапор*. — 1912. — Ч. 17. — 15 червня. — С. 285–287;

Див. також: Перелік привітань, надісланих Франкові з нагоди ювілейного свята // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 2413; Повідомлення про обрання І. Франка почесним членом літературно-музичного драматичного гуртка в Новоросійську // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 1638. — Арк. 339; Горуцький О. Др. Іванови Франкови в день ювілею // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 1639; Бряцайло М. Привіт Франкови // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 1638. — Арк. 196; Алчевська Х. Минають хмари // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 1861; К...цький М. До нашого сонця Ів. Франка // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 2567.

Література про ювілейні урочистості на честь І. Франка: Мороз О., Мороз М. Матеріали до бібліографії критичної літератури про Івана Франка // *Іван Франко: Статті і матеріали*. — Львів: Вид-во Львівського університету, 1962. — 36. 9. — С. 265–274; *Іван Франко. Документи і матеріали (1865–1965)*. — Київ: Наукова думка, 1966. — С. 280–310.

Відзначення 40-річчя творчої праці І. Франка у Станіславові (тепер м. Івано-Франківськ). Виступ соцілок (композиції: вправа «Вежа на поручах» — фото вгорі, вправа з булавами — фото внизу) на майданчику поруч із сокільською домівкою, 1913 р.

д-ра Івана Франка» (Осип Маковей), перший ювілей письменник зустрічав, сповнений творчих сил і задумів.

На ювілейній сільветці І. Франка 1913 р. домінують надто сумні фарби. Композитор Станіслав Людкевич, активний учасник ювілеїв 1898 і 1913 рр., згадував, як різнилася атмосфера в залі на обидвох святкових концертах, а, головню, як змінився сам ювіляр: «... Настрій на цьому другому концерті і на комерсі був далеко не той, що на попередньому. Франко не промовляв, не жартував, а сидів мовчки, із обвислими руками, задивлений у далеч, як і схоплений на ювілейній знімці. На комерсі просив співати сумних народних пісень і, коли хор заспівав “Чорна рілля ізорана”, сидів непорушно, похиливши голову на стіл. Сумнішого комерсу я не пам’ятаю»³⁰. «... Мое серце стискалося з болю, коли я дивилася на його безпомічну, тендітну по-стать, — ділилася своїми переживаннями й Анна Франко. — Це вже не був той могутній орел, що ширяв понад рідною країною, що піднімався духом своїм все вгору й угору. Це вже не був той провідник каменярів, що сильною рукою ламав скелю. Це був знесилений змаганнями, прибитий горем велетень. Хоч він і вийшов на сцену подякувати громадянству за влаштоване для нього свято, то це не була та сильна промова, яку він виголосив на першій ювілею. Тепер це були тільки тихі слова подяки»³¹.

«Сей ювілейний рік заскочив мене не приготованого, бо я надіявся стати перед нашою громадою з вільними руками, і се була би справди для мене найбільша радість у моїм життю», — називав сам І. Франко одну з багатьох причин, що

Іван Франко, 1913 р.

³⁰ Людкевич С. Перший франківський концерт // *Спогади про Івана Франка*. — Львів, 2011. — С. 464.

³¹ Франко-Ключко А. *Іван Франко та його родина: Спомини*. — С. 84, 86.

затямарювали йому ювілейне свято³². Через це, не бажаючи вносити своє горе на люди, він спершу просив відкласти проведення ювілею³³, потім «висловив бажання не устроювати йому прилюдних почестей»³⁴. А ще І. Франко вважав, що всенародне визнання прийшло до нього надто пізно. «У якусь хвилю торкнув іронічно відерце біля своїх ніг: “Пошанувала мене суспільність сороклітнім ювілеєм, але я волів би, коли б се відро було вилите в пору, як всякі ювілеї на світі”», — навіть навесні 1916 року не таїв він свого жалю перед Катрею Гриневичевою³⁵.

У ювілейному році (28 липня 1913 р.) відійшов у вічність рідний брат письменника Онуфрій. На похорон брата в с. Підгірки коло Калуша І. Франко приїхав разом із сином Петром: «Йшов він сумно за труною, підтримували його з обох боків сини Тарас і Петро»³⁶. (Тарас Франко тоді

³² Ревакович Т. Чи др. Іван Франко стоїть і тепер на становищі атеїзму // *АННБ ім. Василя Стефаника*. — Від. рук. — Ф. Рев. 74. II—III.

³³ Із промови І. Франка на «святочному обході» його ювілею товариством «Січ» в залі Народного дому у Львові 15 червня 1913 р.: «Наша суспільність поспішила з обходженням мого ювілею, бо сей припадає аж 15 мая 1914. Тоді як раз минає 40 літ, коли появилася перший мій літературний твір у друку». Текст цієї промови «в цілості» записав Тит Ревакович. Коли 8 липня 2013 р. Т. Ревакович «відчитав» Франкові ту промову, то, за його словами, Франко «пам'ятав дуже добре її, справив відчитований текст тої промови після дійсного стану речі і сказав з натиском: “Я не трачу надії на Провидіне Боже (підкреслення в тексті — Я. М.), і я певний, що прийде той час, коли мої руки увільняться і я буду міг у дальшій своїм життю віддати нашому народові і цілій людськості більші услуги, ніж зробив досі”» (Ревакович Т. Чи др. Іван Франко стоїть і тепер на становищі атеїзму).

³⁴ Ще в справі ювілею д-ра Івана Франка // *Діло*. — 1913. — Ч. 12. — 18 січня.

³⁵ Гриневичева К. Спомини (І. Франко) // *ЛНВ*. — 1926. — Кн. 7–8. — С. 259.

³⁶ Див.: Франко О. Іван Франко дав своєму сину ім'я Тарас в честь Шевченка (родинні спогади і дослідження) // Франко Т. *Вибране: У 2-х т.* / Упор. Є. Баран, Н. Тихолоз. — Івано-Франківськ: Сеньків М. Я., 2015. — Т. 1. — С. 899.

Андрій Франко

гостював у Підгірках. Саме він надіслав батькові телеграму, аби той приїхав на похорон).

Ще одна болісна непоправима втрата. Навесні 1913 р. не стало найстаршого сина І. Франка — Андрія, який «помер нагло, вночі з 8 на 9 квітня (ст. ст.) на удар серця на 26 році життя». «На місце вічного спочинку провели покійного, крім опечаленої родини, чета “Соколів” з прапором та українське громадянство. Над могилою, якій місце визначив львівський магістрат аж в самім куті цвинтаря, промовив гр. прав. парох львівський о. Дігон та голова “Сокола-Батька” І. Боберський»³⁷. «Оце тихе, скромне, повне посвяти молоде життя, розділене між наукову працю і поміч батькови, перервала смерть, тим трагічніша, що не попереджена ніякою недугою»³⁸, — писали українські часописи. Однак Андрій змалку був хворобливим. У дитинстві на канікулах родини в Нагуєвичах він пережив також пригоду, наслідки якої для нього стали фатальними. Ось як закарбувалася ця трагічна подія в пам'яті Анни Франко-Ключко: «У Нагуєвичах, як майже в усіх селах у Галичині, побіч українського населення, було декілька жидівських

Могила Андрія Франка на Личаківському кладовищі у Львові, поле № 66.
Сучасне фото

³⁷ Діло. — 1913. — 24 квітня.

Могила Андрія Франка не збереглася. Коли Тарас Франко, «закинений за Першої світової війни далеко від рідних місць, в 1922 році повернувся до Львова, то не зміг на Личаківському цвинтарі відшукати могилу свого брата» (Франко З. «... І забув про шлюб!» // Франкова криниця (Трускавець). — 1991. — № 34). Лише через декілька десятиліть історикові Орестові Дзюбану вдалось встановити місце поховання А. Франка (Див.: Дзюбан О. Андрій — найстарший син Франка // Ратуша. — 1992. — 12 травня). 1994 р. на цьому місці поставлено дубовий хрест, згодом — намогильний пам'ятник (художник Петро Дзиндра).

³⁸ Д-ра Франка стрінуло нове нещастя // Громадський голос. — 1913. — Ч. 17. — 24 квітня.

і подекуди й польських родин [...]. Між українськими і жидівськими дітьми був постійно антагонізм, і сільські хлопці провадили “завзяті війни” з жидиками. Ці “війни” звичайно полягали на побиванні жидівських хлопців і пошкодженні їх дорогоцінних пейсів.

Тарас і Петро залюбки брали участь в таких змаганнях. Андрій, старший, був лагідної, доброї вдачі, і кривдження чужих дітей, хоч би й жидиків, не були йому до смаку. Жидики, слабші й трусливіші по природі, звичайно або бігли жалітися батькам, або мстилися, кидаючи із-за плоту камінням. Жертвою такої помсти впав невинний Андрій. Одного разу вечором ми верталися додому, Андрій біг попереду. Нараз вискочив з-за плоту жидик, кинув великим каменем і поцілів Андрія простісінько в голову. Андрій упав на землю безпритомний, обіллятий кров'ю. Тато заніс його додому, покликав лікаря. Згодом рана загоїлася й здавалося, що горе проминуло. Та так не сталося — в мозку залишилася травма, і під її впливом бідний Андрій після кількох років дістав невилікувану недугу — епілепсію...»³⁹. І далі в споминах Анни Франко читаємо: «... В 24 році життя прийшло нагале погіршення. Андрій почав нам оповідати, що бачив ясно, як перед його очима опускалися білі полотна апостола Павла. Різні галюцинації стали його переслідувати [...]. Одного вечора, прийшовши з гімнастики, [Андрій] ліг спати й рано щось довго не вставав. Коли ми прийшли його будити, побачили, що він лежав лицем до подушки, весь посинів, не рухався [...]. Поховали Андрія

³⁹ Франко-Ключко А. *Іван Франко та його родина: Спомини*. — С. 24, 82.

Т. Франкові запам'яталося, натомість, що цей трагічний випадок стався не в Нагуєвичах, а в селі Тишівницях, біля Стрия (Див.: Франко Т. *Іван Франко про себе, діти про батька* // Франко Т. *Вибране: У 2-х т.* — Т. 1. — С. 719).

скромно на віддаленому місці Личаківського цвинтаря. Тато припав на коліна коло домовини, а сльози котилися по його обличчі...»⁴⁰. Після смерті Андрія, згадувала Целіна Зигмунтовська, І. Франко прийшов до неї. «Був тоді у великій розпуці, сказав: *To bylo moje wszystko. A teraz ot co mi zostalo*. Тоді завважила його спаралізовані руки»⁴¹.

Останні роки особливо зріднили І. Франка з найстаршим сином. Хоча відносини його з Андрієм, вдачею спокійного, непоказного, який так відрізнявся від енергійних, рухливих братів, завжди були теплішими, інтимнішими, ніж із молодшими дітьми. Можливо, причина була і в хворобі сина...

Із 1908 р. Андрій стає для батька «найдорожчим помічником», невідступним товаришем і супутником. Був для нього «правою рукою і доглядав його, як нянька дитину»⁴². Андрій супроводжував батька весною 1909 р. на лікування в Ловрану, у цьому ж році приїжджав за ним до Києва. У мемуарах Дмитра Дорошенка про перебування І. Франка 1909 р. у Києві міститься чимало цікавих, хвилюючих штрихів і до портрета Андрія Франка, хворобливого русявого молодого чоловіка, який і сам нерідко викликав співчуття. Так, згадуючи про прощання з І. Франком на вокзалі в Києві перед від'їздом того до Львова, Д. Дорошенко писав: «Обидва — і батько, і син здалися мені такими безпомічними й безпорадними, що в мене з'явилася думка: “А чи не поїхати ще й самому третьому з ними? Чи довезе Андрій батька?”»⁴³

⁴⁰ Франко-Ключко А. *Іван Франко та його родина: Спомини*. — С. 82.

⁴¹ Матеріали до ювілейного збірника, що його готував Музей до 85-річчя з дня народження І. Франка // *АННБ ім. Василя Стефаника*. — Фонд Музею І. Фр. — Спр. 31.

⁴² Мочульський М. *Іван Франко. Студії та спогади*. — С. 170.

⁴³ Дорошенко Д. *Останній побут Івана Франка у Києві*. — С. 291.

Часто бачили Андрія поруч із Франком під час численних поїздок того в 1912–1913 рр. по Галичині й Буковині з читанням поеми «Мойсей». Зі спогадів Ольги Мочульської: «...Там, у Перемишлі, в Народному домі, Іван Франко читав свого “Мойсея” [...]. До Перемишля приїхав тоді поет зі своїм старшим сином Андрієм, який, хоч сам був слабого здоров'я, усією душею віддавався своєму батькові»⁴⁴.

Таким, усією душею відданим батькові, запам'ятався Андрій Франко багатьом...⁴⁵.

Відзначення 40-літнього ювілею І. Франка заініціював літературний комітет, створений наприкінці 1911 р. у Львові. До його складу входили представники зі всієї України, зокрема: Володимир Гнатюк, Михайло Коцюбинський, Ольга Кобилянська, Іван Кревецький, Василь Панейко, Василь Стефаник, Гіадор Стрипський, Степан Томашівський, Іван Труш, Леся Українка, Володимир Винниченко, Сергій Єфремов. Не всі члени ювілейного комітету внесли однаково лепту у відзначення Франкового ювілею. Були на це різні причини. Найдіяльнішими та найактивнішими з-поміж членів комітету виявилися В. Гнатюк та І. Труш (останній, зокрема, був автором кольорового портрета й листівок зі зображенням письменника, які масово розповсюджувалися в ювілейні дні, портрет І. Труша прикрасив і ювілейний збірник на пошану І. Франка), а також С. Єфремов, автор

⁴⁴ Мочульська О. Пам'ятні епізоди-зустрічі з поетом // *Іван Франко у спогадах сучасників*. — Львів: Книжково-журнальне вид-во, 1956. — С. 464.

⁴⁵ Про Андрія Франка див. більше: Тихолоз Н. Згасла свічка Андрія Франка // *Дзвін*. — 2010. — № 8. — С. 113–121; Мельник Я. Штрихи до портрета Андрія Франка // *Франкова криниця* (Трускавець). — 1991. — С. 5.

численних розвідок про ювіляра, Іван Кревецький, який разом із В. Гнатюком вів усю технічну роботу по виданню ювілейного збірника, присвяченого І. Франкові, і С. Томашівський, який відповідав за збір коштів для ювіляра. Уже на першому засіданні комітету (27 січня 1912 р.) прийняли дві важливі ухвали: «1. Видати ювілейну книжку. 2. Дати почин до зібрання ювілейного дару»⁴⁶. На наступному засіданні комітету 6 лютого 1912 р. було «1. Уложено лист авторів, яких мається запросити до участі в ювілейному збірнику [...]. 2. Прийнято текст відозви до українського громадянства в справі [ювілейного] дару. 3. Прийнято текст запросин укр[аїнських] письменників до участі в юв[илейному] збірнику»⁴⁷.

Організацією ювілею займалася ще низка комітетів — Крайовий ювілейний комітет у Львові, до складу якого входили представники 26 українських товариств та інституцій, таких як: «Бандурист», «Боян», «Взаємна поміч галицького і буковинського учительства», «Відродження», «Громадський голос», «Діло», «Дністер», «Жіноча громада», «Земельний банк гіпотечний», «Крайовий союз господарсько-торговельних спілок», «Крайовий союз кредитовий», «Крайовий союз ревізійний», «Літературний комітет для 40 літ ювілею Івана Франка», «Музичне товариство ім. Лисенка», «Народна торгівля», «Наукове товариство ім. Шевченка», «Просвіта», «Руська бесіда», «Сільський господар», «Сокіл», «Товариство українських наукових викладачів ім. П. Могили»,

⁴⁶ Протокол засідання комітету для святкування 40-річчя діяльності І. Франка з ухвалою про видання пам'ятної книги та збір пожертвувань на подарунок письменникові // *ЛННБ ім. Василя Стефаника*. — Від. рук. — Ф. /Н 244. — Спр. 1. — Арк. 1.

⁴⁷ Там само. — Арк. 2–3.

«Українське педагогічне товариство», «Українсько-руська видавнича спілка», «Український січовий союз», «Український студентський союз», «Учительська громада», ювілейний Учительський комітет, а також багато комітетів на провінціях, у тому числі в Америці та в Канаді⁴⁸.

Діяльність ювілейних комітетів була спрямована на те, аби віддати І. Франкові «пошану і подяку у словах і святочних походах», «рознести його ім'я між найширші верстви народу», а також «справою національної честі вважати підтримати Франка матеріально»⁴⁹.

Якою мірою вдалося ювілейним комітетам реалізувати свої програми, зосібна здійснити шляхетні наміри «увільнити І. Франка, хоч на літа старости, від журби про хліб насущний»⁵⁰?

На початок 1914 р. сума пожертвувань на ювілейний дар становила понад 27 тисяч корон⁵¹. Сучасники оцінювали, що, як на українські матеріальні обставини, це був визначний дар. «Річ тим приємніша, — писав часопис «Рада», — що на дар цей жертвували найбільше селяни, народні робітники, учні»⁵².

⁴⁸ Про відзначення 40-літнього ювілею І. Франка в Канаді, у тому числі про збіркову акцію в Канаді на ювілейний дар письменникові, див. детальніше: *І. Франко й Франкіяна на Заході*. — С. 142–159.

⁴⁹ Див.: *Українці! Відозва Львівського комітету по проведенню ювілею 40-річчя літературної діяльності І. Франка*. — Львів, 1913.

Відозва ювілейного комітету була опублікована в українських часописах Австрії, Росії, Америки, Канади, а також вийшла у Львові окремим виданням, доволі значним накладом.

⁵⁰ *Українці! Відозва Львівського комітету по проведенню ювілею 40-річчя літературної діяльності І. Франка*.

⁵¹ Детальніше про це див.: Горак Р., Гнатів Я. Ювілейний дар // *Ленінська молодь*. — 1985. — № № 102–103, 105–113.

⁵² Ювілейний дар Іванови Франкови // *Рада*. — 1914. — № 14. — 18 січня.

Гроші на ювілейний дар надходили від української громади зі всього світу — як від окремих осіб, так і від інституцій. Це переконливо засвідчують документи особистого архіву І. Франка у Відділі рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, а також матеріали Центрального державного історичного архіву України у Львові⁵³.

Про прізвища багатьох людей, які вносили свою лепту на ювілейний дар, довідемося також із публікацій у часописах, у тому числі в «Раді» та «Ділі», з їх постійних рубрик — «Виказ жертв» і «Пам'ятаймо про ювілейний дар І. Франкови». Хоча, бувало, окремі громадяни, перераховуючи навіть доволі значні суми, не хотіли, щоб їхні імена потрапляли на сторінки преси⁵⁴. Значно доповнив ювілейний дар внесок Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Як зазначено в протоколі засідання виділу НТШ від 16 жовтня 1912 р., «на подане проф. Грушевського одноголосно ухвалено виплатити в дня 1 марта 1913 р. 1000 (тисячу) корон на фонд ювілейного дару для Ів. Франка»⁵⁵. На цю мету — подарунок І. Франкові — призначалися також прибутки від святкових концертів, вистав, реалізації ювілейних марок з портретом

⁵³ Див. зокрема: Ощадна книжка І. Франка // *ЦДІА України у Львові*. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 344; Протокол засідання правління філії товариства «Просвіта» в м. Снятині від 27 вересня 1913 р. // *ЦДІА України у Львові*. — Ф. 348. — Оп. 1. — Спр. 1785; Томашівський С. Листи про участь в засіданні ювілейного дару для Івана Франка // *ЦДІА України у Львові*. — Ф. 736. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 2.

⁵⁴ Ще в справі ювілею д-ра Івана Франка // *Діло*. — 1913. — Ч. 12. — 18 січня.

⁵⁵ Книга протоколів засідання членів правління НТШ за 1902–1936 рр. // *ЦДІА України у Львові*. — Ф. 309. — Оп. 1. — Од. зб. 35.

письменника⁵⁶, видання його творів. Через посла Станіслава Дністрянського українська громада звернулася до австрійського уряду, аби той «признав нашому найбільшому сучасному письменникові сталу винагороду»⁵⁷. До речі, на це звернення миттєво відреагувала польська преса, потрактувавши його як показник невисокої культури українців. Зазначивши, що, попри нагадування українських часописів, ювілейний дар І. Франкові не перевищує кілька тисяч корон (на березень 1912 р. — Я. М.), газета *Slowo polske* писала: «Звісно, добре, що письменник, який перебуває у важкому матеріальному становищі, дістане допомогу, річ ця, однак, є характерним доказом, як високо цінить поезію і мистецтво український “народ”, який домагається власного університету»⁵⁸.

⁵⁶ Ювілейні марки з портретом І. Франка // *Діло*. — 1913. — Ч. 143. — 30 червня.

У ЦДА України в Києві зберігається лист начальника Київського жандармського управління полковника О. Шределя до начальника Волинського губернського жандармського управління від 19 лютого 1914 р. про поширення ювілейних марок Франка такого змісту: «До довіреного мені управління надійшли свідчення, що для збору пожертвувань, за підписними листами, на подарунок українському письменникові-поетові Іванові Франку поширюються спеціальні марки. Повідомляючи про це з доданням копії фотографії згаданої марки, отриманої агентурним шляхом, прошу мене повідомити, чи не траплялося випадків розповсюдження таких марок в районі довіреного Вам управління, а якщо так, чи дозволявся владою випуск цих марок» (*ЦДА України у Києві*. — Ф. 1335. — Оп. 3. — Спр. 124. — Арк. 15). Цікаво, що цей лист має гриф «Цілкою таємно». У справі Київського жандармського відділення за 1914 рік збереглося свідчення і про те, що і в Курську серед залізничників «поширюється підписний лист на збір грошей Іванові Франкові, притім кожен, хто підписався, отримує марки» (Див.: Марковский М. Новые документы об Иване Франко // *Советская Украина*. — 1939. — 17 октября. — № 239. — С. 4).

⁵⁷ Kto ma placić zobowiązania ukraińskie? // *Slowo polske*. — 1913. — № 17. — 11 marca. — S. 4.

⁵⁸ Там само.

Надзвичайно вагомим джерелом збільшення ювілейного дару були виступи самого І. Франка з читанням поеми «Мойсей» у багатьох містах Галичини та Буковини — у Львові, Дрогобичі, Золочеві, Збаражі, Тернополі, Станіславові, Стрию, Бродах, Перемишлі, Коломиї, Чернівцях, Турці та ін. Вони стали особливо хвилюючою частиною ювілейних урочистостей.

Прикметно, що на перших порах ювілейний літературний комітет украї неприхильно поставився до ідеї прилюдних оплачуваних виступів І. Франка. Так, коли на початку 1912 р. Зенон Кузеля звернувся до ювілейного комітету з проханням організувати виступ поета в Дрогобичі, то отримав «строго довірочно», але рішучу відмову. «І. Др. Ів. Франко — чоловік хорий фізично. Кожний виїзд його зі Львова являється для нього, очевидно, тяжким, тим більше, що виїздить він звичайно сам один, без ніякої опіки й помочи звідки небудь. 2. Він же-ж чоловік хорий психично (Підкреслення в тексті — Я. М.). І в його розмовах і в його друкованих в остатніх роках статтях замітно се дуже виразно. Своїми остатніми виступами і статтями він не тільки не здобув собі нових лаврових листків, але нищить здобуті давніше. Ощадити йому сього — має власне намір ювілейний комітет, заявляючися проти згаданих виступів. 3. Прилюдні виступи в таких обставинах мусять викликати, само розуміється, болюче співчуте, а, з другого боку, дають нагоду до можливих ще болючіших насмішок і наруг з боку противників і некультурних одиниць». І насамкінець, остання причина відмови комітету: «Се ж, очевидно, доказ невисокого урвня нашої культури, коли чоловікові такої міри, як др. Ів. Франко, і в тих обставинах, в яких він нині знаходиться, ми не забезпечили доси спокійного,

безжурного жите, і він змушений добувати собі средства для жите аж такими дорогами»⁵⁹. «Досить невідповідним способом» Франкового заробітку був із-поміж інших незадоволений і художник Іван Труш: «Не знаючи напевно, від кого вийшла ця нещасна гадка показуватися хорому, напівнемічному письменникові для заробітків серед пубрики, яка здебільша, впрочім читала “Мойсея”, а приходила до аудиторії головно для сенсації бачити заробкуючого хорого письменника і відтіля черпати задоволення. Маючи деякі поважні вказівки, що автором її був опікун Франка, радник Бандрівський, найшов я його, і запитав з прибавкою докорів, як він міг допустити до таких прикрих виступів Франка. “Я не хотів по першій виступі допустити до дальших, — відповів мені Бандрівський, — але в розмові про це сказав мені Франко, підсміхуючись, радісно: “Я в цілім своїм житті ніколи так добре не заробляв”. “Тим я був цілковито роззброєний”, — усправедливаючися, додав радник Бандрівський. В своїй скромності, мабуть, не відчув наш письменник, кілько в його висказі іронії, а я додаю: “Кілько тут трагедії!”»⁶⁰

Безперечно, ювілейні виступи давалися І. Франкові дуже нелегко. Так, надзвичайно гіркі хвилини пережив він у Золочеві. Зі спогадів Івана Лизанівського: «Увечері, під час вечері, один із присутніх Українців, А. Скобельський, зворушений до глибини появою Франка й тим вражінням, яке він справив на масу, пропонує І. Франкові лікувати його на свій кошт. Але для Франка се дуже важка річ. Всяке нагадування

йому за хворобу викликало припадок психічної нерівноваги. А сьогодні і так Франко одержав багато вражінь. І нерви розігралися. Руки почали скоро рухатися, викручуватися аж за спину. “Ні, ні, — заявив Франко, — хвороба скоро пройде, через деякий час руки виздоровіють. Я вже знайшов той пісок, яким їх посиплю і який вилікує їх...”. Він пройшов кілька разів по кімнаті. “Я ще попрацюю, я ще дам Україні геніяльні твори. Моїх “Панських жартів” ще ніхто не оцінив, це українська “Іліяда”, а про “Мойсея” Єфремов згадує двома словами. Це ж мої найбільші твори”. Хвилина мовчання. Очі Франкові блищать, нервово зворушення дійшло найвищого пункту, він з страхом дивиться кудись в далечінь. В цей момент він — образ великого страждання»⁶¹.

Але водночас виявився марним острах ювілейного комітету перед тим, щоб під час виступів перед великим зібранням людей І. Франко не зазнавав «насмішок і наруг». Навпаки, поета повсюдно зустрічали з величезним захопленням. «З напруженою увагою вся аудиторія прислухалась до приглушеного голосу читця, вона жадібно ловила кожний звук, кожне слово з хворих грудей поета. Ця мала, немічна постать прикувала увагу сотень людей, що принишкли на своїх місцях, і, здавалось, боялись найменшим порухом потривожити напругу, з якою слідили за словом і мислю поета», — писав про перебування І. Франка в Тернополі Йосип Гірняк⁶².

Сучасники поета, які слухали його виступи в ювілейному році (Олена Кульчицька, Михайло Микиша, Михайло

⁵⁹ Кревецький І. Лист до Зенона Кузеля від 6 березня 1912 р. // *АННВ ім. Василя Стефаника*. — Від. рук. — Ф. О./Н. 244/1. — Арк. 1–3.

⁶⁰ Труш І. З моїх споминів про Івана Франка // *Спогади про Івана Франка*. — Львів, 2011. — С. 473.

⁶¹ Лизанівський І. І. Франко в роках 1911–12 (Уривки із споминів). — С. 178.

⁶² Гірняк Й. *Спомини*. — Нью-Йорк, 1982. — С. 14.

Могилянський, Микола Чайківський, Марія Деркач, Станіслав Людкевич, Василь Сімович, Антін Крушельницький), згодом згадували цю подію як одну з найпам'ятніших митей у своєму житті, як коштовний подарунок долі. У цьому сенсі вельми характерні свідчення Михайла Західного, тоді вчителя в Золочеві, згодом адвоката й відомого громадсько-політичного діяча: «Поява поета в Золочеві, його огненні слова так сильно вплинули на публіку, що в короткім часі по підйомі духа д-р Теодор Ваньо на ліцитації купив дім польського казина з театральним залом (в котрім рецитував “Мойсея” Франко) на власність Товариства ім. Маркіяна Шашкевича в Золочеві»⁶³.

Серед інших ювілейних урочистостей дещо відмінний характер мав Другий Всеукраїнський з'їзд студентів, що відбувся у Львові 2, 3 і 4 липня 1913 р. у залі Народного дому, на котрий з'їхалося понад півтисячі студентів із «ріжних сторін української землі та з Відня, Чернівець, Градця, Кракова, Праги»⁶⁴. Водночас із почесними ювілярові («академією», на якій з рефератами про творчість І. Франка виступили Олександр Колесса, Остап Грицай, Оріся Величківна, Корнило Заклинський, великим святковим концертом і комерсом після нього, зачитуванням сотень вітальних телеграм) молодь на з'їзді дискутувала про важливі проблеми суспільно-політичного та духовного життя нації. Ось назви лише декількох виголошених на з'їзді рефератів, що викликали бурхливі дебати: Дмитро Донцов «Українська молодіж а теперішнє політичне положення

⁶³ Див.: Західний М. Як Іван Франко післав мене до гімназії (Спогад в 10-ті роковини смерті поета) // *Спогади про Івана Франка*. — Львів, 2011. — С. 724.

⁶⁴ *Діло*. — 1913. — 2 липня. — С. 6.

Будинок у м. Золочів,
у якому І. Франко
читав свого «Мойсея».
Сучасні світлини

нації», Євген Коновалець «Університетська справа», Ярослав Секела «Національне виховання», П. Корецький «Молодіж російської України, її завдання і конструкція».

В одній з дискусій — щодо ролі української Церкви в житті суспільства — узяв участь і ювіляр. Згодом преса, висвітлюючи роботу з'їзду, детально зупинилася на виступі І. Франка, зокрема на його оцінці української Церкви з погляду на її культурологічну функціональність: «Шановний Ювілят [...] вказав різницю між уніятською та римською Церквою і зазначив, що уніятське духовенство через те, що жонате, більш зв'язане з суспільністю, чим духовенство латинське, та що клерикально-церковний партикуляризм серед нашого духовенства не переважає в такій мірі над національними і суспільними ідеями, як се діється в духовенства західного. Для того, на думку шановного бесідника, скріпляти напрям денационалізації духовенства [...] було би *дитинством*»⁶⁵.

У ювілейному році І. Франко виступив ще на двох важних зібраннях, що відбулися наприкінці грудня 1913 р. у Львові — на XXIV з'їзді радикальної партії і з'їзді національно-демократичної партії⁶⁶. Учасники обох зібрань із глибоким зворушенням зустріли присутність серед них свого давнього провідника, висловлюючи йому щире подяку за багатолітнє політичне лідерство. Зі спогадів Степана Барана про участь Франка у з'їзді національно-демократичної партії: «25–26 грудня 1913 р. у великій залі жидівського товариства «Яд Харузім» при вул. Бернштайна у Львові відбувся останній крайовий з'їзд Української національно-

*Іван Франко серед членів комітету
Другого Всеукраїнського з'їзду студентів у Львові
Перший ряд (зліва — направо): Дмитро Донцов,
Володимир Левицький, Михайло Гаврилко, Михайло Микиша, Іван
Франко, Олександр Колесса, Станіслав Людкевич, Орися Величківна.
Другий ряд (зліва — направо): С. Масляк, Нестор Гаморак,
Д. Білинська (Навроцька), Осип Когут, Михайло Струтинський,
Володимир Потецький, Олена Степанівна (Дашкевич),
Антін Жила, Ярослав Секела, нест. особа.
Третій ряд (зліва — направо): нест. особа, Є. Дуткевич, нест. особа,
Ростислав Заклинський, М. Твердохліб, Володимир Бандрівський,
Петро Дідушок, Юліян Охримович, Корнило Заклинський,
Степан Індишевський. Львів, 2 липня 1913 р.*

⁶⁵ Резолюції з'їзду // *Шляхи*. — 1913. — Ч. 7. — 15 липня. — С. 83.

⁶⁶ Наради XXIV краевого з'їзду української радикальної партії // *Громадський голос*. — 1913. — Ч. 52. — 25 грудня.

демократичної партії [...]. У з'їзді взяли участь коло 400 учасників з усіх частин краю, між ними багато селян та всі посли до австрійського парламенту і галицького сойму, члени партії, члени ширшого Народного комітету і його езекутиви. Першого дня з'їзду з'явився і Франко, і йому дано місце в першому ряді крісел. Він прислухався до дискусій і попросив слова. Д-р Кость Левицький дав йому слово перед чергою дальших зголошених уже промовців. Франка привітали оваційно уже при його появі в залі, вітали оваційно і його коротеньку промову на з'їзді. Говорив він з свого місця тихим зламаним голосом, і його промову змогли чути тільки найближчі до нього сусіди. [...]. Франко скінчив свою промову, яку покрила буря оплесків, і вийшов із залі. І це була остання в житті публічна промова Франка»⁶⁷.

«Честь і поклін в сорокаліте великого подвигу, відданого народови, краєви, нації» (М. Грушевський), складали І. Франкові в ювілейному році також українські критики та літературознавці.

У цьому контексті хотілось би висловити кілька зауваг у зв'язку з рецепцією І. Франка в сучасному йому літературознавстві та критиці, оскільки це питання досі з належною повнотою та науковою об'єктивністю не висвітлено у франкознавстві. Зумовлено це кількома причинами. Відомо, що майже жоден випадок звернення критики до І. Франка не проходив повз його увагу, як і те, що взаємини письменника з деякими інтерпретаторами його творчості склалися нерівно, іноді доволі неоднозначно. Це було наслідком об'єктивної

Споруда Народного дому у Львові на вул. Театральна, 22, кін. XIX ст.

⁶⁷ Баран С. З моїх спогадів про Івана Франка (В 36-ті роковини з дня смерті (28. 5. 1916 — 28. 5. 1952). — Німеччина: Українські вісті, 1952. — С. 13–14.

складності процесів літературного життя, суперечності тих проблем, навколо яких точилися дискусії, зокрема результатом відмінностей у розумінні опонентами естетичного ідеалу та його художньої реалізації (полеміка І. Франка з Василем Барвінським, Григорієм Цеглинським, Василем Щуратом, молодомузівцями). При оцінці тих стосунків не варто недооцінювати також і ролі психологічного, суб'єктивного фактора.

Проте пізніша українська літературна історіографія не прояснила неоднозначної причини цього явища, а, навпаки, ще більше загострила розбіжності та суперечності, які мали місце і в реальності. Це, по-перше. По-друге, було суттєво применшено вагу та значення цих перших франкознавчих студій. Певною мірою такий погляд у багатьох літературознавців виробився крізь призму поцінування цієї критики з боку самого І. Франка.

Безперечно, масштаб звернення та осмислення цілком не відповідав масштабів особистості, і, визнаючи за письменником рацію щодо недостатньої уваги дослідників до його творчості, а також солідаризуючися з ним у тому, що не стала та критика для нього «порадою і щирою наукою», все ж мусимо визнати, що прижиттєвий резонанс творчості І. Франка був значно більший і різноманітніший, аніж про це говоримо. І тому цілком слушними й досі актуальними видаються міркування Івана Денисюка про потребу видання з-поміж іншого першоджерельного матеріалу й хрестоматії критичних текстів про письменника⁶⁸.

⁶⁸ Денисюк І. Перебудова і франкознавство // *Українське літературознавство: Іван Франко. Статті і матеріали*. — Львів, 1990. — Вип. 54. — С. 4.

Першою ластівкою реалізації цієї ідеї став вихід у світ видання: «*Іван Франко у критиці: західноукраїнська реценція 20–30-х років ХХ ст.*» / Упорядник і автор вступного слова Микола Ільницький. — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010.

І ще один важливий аспект проблеми: оцінюючи прижиттєву літературу про І. Франка, не варто забувати й про те, що звернення критики до письменника на різних етапах його творчої біографії було доволі нерівномірним. Переломним моментом, що спричинився до повернення критики обличчям до І. Франка, було якраз відзначення 40-річчя його творчої праці.

Із-поміж ювілейної літератури варто виокремити студії тих авторів, у яких заховано ключ для зрозуміння збагнення у критиці «огрому» Франкового світу, а саме: виступи Сергія Єфремова⁶⁹, Михайла Возняка⁷⁰, Михайла Яцкова⁷¹, Якіма Яреми⁷², Ростислава Заклинського⁷³, Остапа Богуну⁷⁴, Олександра Колесси⁷⁵, Миколи Євшана⁷⁶, Володимира Супранівського⁷⁷, М. Данька⁷⁸, Степана Смаль-Стоцького⁷⁹, Симона Петлюри⁸⁰.

⁶⁹ Єфремов С. *Співець боротьби і контрастів: Спроба літературної біографії і характеристики І. Франка*. — Київ, 1913.

⁷⁰ Возняк М. *Житє і значінє Івана Франка*. — Львів, 1913.

⁷¹ Яцків М. *Іван Франко: В сорокову річницю письменської праці*. — Львів, 1913.

⁷² Ярема Я. «*Мойсей*»: *Поєма Івана Франка: Критична студія*. — Тернопіль, 1912.

⁷³ Заклинський Р. Франко як публіцист (Проба характеристики) // *ЛНВ*. — 1913. — Т. LXIII. — Кн. 9. — С. 293–316.

⁷⁴ Богун О. Франко як поет // *Шляхи*. — 1913. — Ч. 7. — 15 липня. — С. 88–90.

⁷⁵ Колесса О. Наукова діяльність Івана Франка // *ЛНВ*. — 1913. — Т. LXIII. — Кн. 9. — С. 260–267.

⁷⁶ Євшан М. Іван Франко: Нарис його літературної діяльності // *ЛНВ*. — 1913. — Т. LXIII. — Кн. 9. — С. 174–176.

⁷⁷ Супранівський В. *Про житє і твори Івана Франка*. — Львів, 1913.

⁷⁸ Данько М. Писатель своего народа // *Украинская жизнь*. — 1913. — № 5. — С. 51–57.

⁷⁹ Смаль-Стоцький С. *Характеристика літературної діяльності Івана Франка: Ювілейний виклад*. — Львів, 1913.

⁸⁰ Петлюра С. *Поэт национальной чести*. — Москва, 1913.

Одним із найважливіших постулатів Франка-дослідника літератури було осмислення постаті письменника як «цілого чоловіка», «живого чоловіка» у тріаді: людина, митець, громадянин. До речі, саме до потрактування феномена І. Франка як цілого творця закликав автор однієї з найцікавіших ювілейних студій, провідний критик журналу «Українська хата» М. Євшан. Отже, яким постає І. Франко як «цілий чоловік», «цілий творець» у дзеркалі ювілейної літератури? Які грані його універсального генія найяскравіше висвітлили дослідники? Нарешті, яка найважливіша прикмета, або, кажучи словами самого І. Франка, «відмітна ціха», «окраска» ювілейної літератури? Не претендуючи на повне висвітлення теми, спробую дати інтерпретацію головних аспектів проблеми.

Передусім треба відзначити притаманний цій літературі потужний струмінь публіцистичності, який у багатьох студіях домінує над науковими методами дослідження. Так, публіцистичну манеру писання закидали згодом Микола Зеров і Ярослав Гординський Сергієві Єфремову. Зокрема, на думку Я. Гординського, розвідка С. Єфремова «Співець боротьби і контрастів: Спроба літературної біографії і характеристики І. Франка» — це «спроба більше публіцистично-популярна, ніж строго наукова»⁸¹. Очевидно, генеза саме такого стилю С. Єфремова — у прочитанні перш за все І. Франка як «співця боротьби і контрастів», у соціальній оцінці його творів⁸².

⁸¹ Гординський Я. *Сучасне франкознавство*. — Львів, 1933. — С. 8.

⁸² Серед інших авторів ювілейної літератури С. Єфремову належить найповажніше число праць. Окрім згаданої монографії, ще низка статей у «Раді» і в «Української життя» з дуже промовистими назвами, а також декілька рецензій на ювілейні видання художніх і наукових творів І. Франка. Див.: Єфремов С. «Герой наших днів» (Основи творчості) // *Рада*. — 1913. — № 60. — 13 березня; Його ж: В поті чола: Соціальні мотиви в творчості І. Франка // *Рада*. — 1913. — № 63. — 16 березня; Серед хижаків: Соціальні мотиви в творчості І. Франка //

Прикметно, що сам С. Єфремов, прихильник «живого викладу», «піднесення» у працях про І. Франка, не сприйняв виваженого, стриманого письма М. Возняка, критикуючи того за млявість, сухий перелік фактів, надмірне цитування і переказування текстів творів⁸³.

Ще одна відмітна «ціха» ювілейної літератури. Про І. Франка зазвичай писали в ключі національно-політичного контексту. З одного боку, це було зумовлено поцінуванням письменника без винятку всіма критиками як громадянина, з другого — «знаком» доби, тим, що відзначення ювілею припало на час політичного та культурного відродження України, яке беззастережно в ментальності багатьох українців пов'язувалося з іменем І. Франка. «Усе, що є тепер у нас, носить на собі його духа печать»⁸⁴ — це домінанта як багатьох наукових студій, так і численних статей у періодиці (останні, до речі, містять широкий емоційний та інформативний спектр). При цьому треба зазначити, що в ювілейний рік не було такого українського часопису в Австрії, Росії, Америці, де б не публікувалися матеріали про ювіляра; статті про І. Франка з'явилися також німецькою, польською, російською⁸⁵,

Рада. — 1913. — № 63. — 16 березня; Два табори: Соціальні мотиви в творчості І. Франка // *Рада*. — 1913. — № 85. — 12 квітня; Під прапором любови // *Рада*. — 1913. — № 116. — 21 травня; Невиспівані співи (До характеристики творчості Івана Франка) // *Рада*. — 1913. — № 181. — 9 серпня; Співець боротьби // *Рада*. — 1913. — № 106. — 9 травня; Писатель-гуманист // *Українская жизнь*. — 1913. — № 5. — С. 14–17.

⁸³ Єфремов С. [Рец. на кн.]: Возняк М. Житє і значінє Івана Франка. — Львів, 1913 // *Рада*. — 1913. — № 69. — С. 8. [Підп.: С. Є.].

⁸⁴ Смаль-Стоцький С. *Характеристика літературної діяльності Івана Франка: Ювілейний виклад*. — С. 20.

⁸⁵ Про публікації, присвячені Франкові в «Української життя», див.: Ідзьо В. Іван Франко на шпальтах громадсько-політичного журналу українців Росії «Українская жизнь» // <http://kobza.com.ua/content/view/842/55/>.

болгарською, чеською мовами, мовою есперанто⁸⁶. Виходили й спеціальні франківські номери. Так, «Учительське слово», згідно з ухвалою Ювілейного учительського комітету, випустило окреме ювілейне видання часопису. Один примірник цього ювілейного видання, оправлений у розкішну шкіряну оправу, було вручено І. Франкові в його власній домівці.

І. Франка називали найбільшим українським письменником, духовним батьком молоді України, українським Мойсеєм. Останнього образу не уникнув, по суті, жоден тодішній критик. Цей символ став також ідейно-емоційним стрижнем багатьох поезій-присвят І. Франкові (А. Черні, Х. Алчевської, П. Стаха). Не винятком у ювілейних публікаціях були й такі стилістичні конструкції, як «витримав на тій дорозі [дорозі національного поступу], як герой, півбог у старинних греків»⁸⁷, «віщий дух-пророк, що має сповнити Боже посланництво, — пророчою піснею збудити великий народ до нового життя»⁸⁸. Іноді в такому піднесеному ключі витримано майже цілі розвідки (М. Яцкова, В. Супранівського). «Поетом національної честі і національного сорому» називав І. Франка С. Петлюра, відзначаючи потужний струмінь національної самокритики в його текстах: «Франко — поет національного сорому, — але не того, що спалахує востаннє і гасне в чаду дальшого падіння, а того, що революціонізує свідомість, змушує глибоко заглянути у власну душу і запалює

⁸⁶ Див.: Мороз О., Мороз М. Матеріали до бібліографії критичної літератури про Івана Франка // *Іван Франко: Статті і матеріали*. — Львів: Вид-во Львівського університету, 1962. — Зб. 9. — С. 267–275.

⁸⁷ Яцків М. *Іван Франко: В сорокову річницю письменської праці*. — С. 8.

⁸⁸ «Я ж весь вік свій, весь труд тобі дав у незломнім завязттю...» // *Шляхи*. — 1913. — Ч. 2. — 15 квітня. — С. 17.

полум'ям відродження»⁸⁹. До слова, свою брошуру С. Петлюра надіслав І. Франкові разом із надзвичайно теплим листом: «Се скромний дар моєї глибокої поваги до Вашої ріжномаїтої діяльності і моєї любови до Вас, яко поета. Певно, у кожного, хто любить поезію, хто відчуває красу слова поетичного, є “свій” поет, найбільш улюблений, той, кого перечитують не раз і не два, до творів котрого мимоволі простягаються руки, коли відчуваєш потребу краси, або коли душа болить. Від того часу, як пізнав я красу поетичного слова, таким поетом для мене стали Ви [...]. Складаю Вам подяку за ті святочні переживання, яких я зазнав, перечитуючи Ваші твори, за обновляючі душу вражіння, які я відчув, коли межі мною — Вашим читачем — і Вами — поетом — встановлювалася якась дивна інтимна зв'язь, що дає її справжня поезія»⁹⁰.

Генезу суспільної заангажованості І. Франка дослідники виводили, по-перше, з особливостей історичного розвитку української нації: «Франко — типічний суспільник. Один з тих, які можуть з'явитися тільки на нашому ґрунті і, взагалі, в момент розвитку якоїсь нації, подібний до того, який ми переживаємо. Ми більше потребуємо народних робітників, як творців»⁹¹. Другим елементом, що створює явище Франка — «типічного суспільника», критика вважала особистісний фактор. Як зазначав пізніше Леонід Білецький, «... геній, що стоїть в центрі суспільно-національного і культурного руху, мусить ховати в собі такі безперечно

⁸⁹ Петлюра С. *Іван Франко — поет національної честі* // *Українська жизнь*. — 1913. — № 6. — С. 83.

⁹⁰ Петлюра С. *Лист до І. Франка [1913]* // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 1638. — Арк. 431.

⁹¹ Євшан М. *Іван Франко. Нарис його літературної діяльності*. — С. 271.

позитивні якості, як незвичайна підвисненість морального почуття й інтелектуальних здібностей, соціально-національна конструктивність психіки й найделікатніша структура нервової системи»⁹².

Різноголосся виникло тоді, коли критика намагалася визначити, як така самопосвята суспільству вплинула на Франка-митця. Теза М. Яцкова про письменника як про «суцільний, сильний тип» знайшла багатьох опонентів. Навіть С. Єфремов відзначав внутрішню боротьбу, яку пережив у душі І. Франко, щоправда, застерігаючи, що «вийшов він з неї переможцем». Страшне, трагічне роздвоєння, постійну боротьбу в душі Франка-суспільного робітника і Франка-поета вбачав М. Євшан, про дві іпостасі Франка-суспільного ідеолога та Франка-поета говорив О. Колеса, розглядаючи всю його творчість під кутом зору «взаємодії тих двох головних динамічних груп психіки Франка».

До позитивних досягнень критичного осмислення творчості І. Франка в ювілейній літературі належить те, що значна частина авторів розглядає його творчість у площині світоглядної та творчої еволюції. Так, еволюцію І. Франка-поета від суспільних до індивідуальних мотивів побачив М. Євшан, еволюцію Франка-політика від суспільницьких поглядів до національної ідеології відзначав Р. Заклинський. «Нема ніякої потреби перетягати узла, який вказував би на одноцільність перейденої дороги», — акцентував на еволюції поетичної майстерності митця О. Богун⁹³. До речі, поезії чи не найбільше поталанило на увагу з боку дослідників. Вона займає поважне місце у працях загального

⁹² Білецький Л. Хто такий Франко для українського народу? // *ЛНВ*. — 1926. — Кн. 7–8. — С. 227.

⁹³ Богун О. Франко як поет. — С. 88.

характеру, їй присвячено також декілька спеціальних розвідок, зокрема згадана щойно стаття О. Богуна «Франко як поет», одна зі спроб, щоправда, нечисленних, зрозуміти Франка-поета як поета, інтерпретувати літературу як літературу.

Ще один цікавий момент: питання творчого стилю митця. Згаданої проблеми, по суті, тією чи іншою мірою не оминув жоден дослідник. Про І. Франка, «природженого реаліста і вибором тем для своїх творів, і способами обробки тих тем», писав С. Єфремов, аналогічно М. Возняк вважав, що «Франко звів нашу літературу в Галичині на реальний ґрунт і витичив їй власний шлях, яким вона мала йти далі»⁹⁴. Натомість Р. Піньоля характеризував митця як романтика, натураліста й модерніста⁹⁵. О. Колеса визначав методологічні засади Франка-критика літератури як «ідейно-естопсихологічні», історика літератури як «історично-порівняючі, підкріплені психологічно-естетичною аналізою».

Варто відзначити ще й таку прикмету ювілейної літератури — перевагу критичних оцінок над безпосереднім аналізом творчості, причому визначаючи вартість Франкових художніх творів, його «вершини й низини», дослідники нерідко виходили з власної естетичної платформи.

Нарешті, про оцінку цієї літератури з боку самого ювіляра. Треба сказати, що І. Франко дуже уважно, навіть ревниво, стежив за ювілейними студіями: на деякі відгукувався спеціальними статтями в пресі, на інші принагідно

⁹⁴ Возняк М. *Життя і значіння І. Франка*. — С. 11.

⁹⁵ Piniola R. Iwan Franko: Zum 40-Jährigen Jubileum // *Czernowitzer Tagblatt*. — 1913. — № 3232.

окремими зауваженнями. Так, у передмові до другого видання «Мойсея» (1913), виокремивши Якіма Ярему серед тих критиків, що «совісно зайнялися розбором та поясненнями його поеми», І. Франко все ж зауважував, що дослідник неправильно пошукував її джерела, порівнюючи її з поемою Юлія Словацького «Ангеллі». «Аналогія між моєю поемою і *Anhelli-m* Словацького дуже далека, полишаючи вже на боці основну різницю настроїв, який у поемі Словацького меланхолійно-песимістичний, а в мене *totaliter-aliter*⁹⁶. Закид поета, однак, тут не зовсім справедливий. У розвідці Я. Яреми не йшлося про поему Ю. Словацького як про джерело вершинного твору митця, а, радше, про окремі типологічні зіставлення. Статтю «В інтересі правди» І. Франко цілком присвятив спростуванню, за його словами, «відомостей неправдивих, або осудів, ні на чім не опертих» із біографічних праць М. Возняка та С. Єфремова. Наприклад, він трактував характеристику його дитячих літ в освітленні С. Єфремова зовсім неправильно, бо вона ґрунтувалась на «ніби дитячих оповіданнях, в яких міститься справді дещо автобіографічне, але далеко більше чисто літературного»⁹⁷.

Іван Юцишин у статті «Ювілей Івана Франка» (1912), своєрідному планові-проспекті студій над І. Франком, як одне з найважливіших завдань для дослідників підняв написання «солідно обробленої біографії І. Франка». «Се конче мусить бути зроблено в ювілейнім році!» —

⁹⁶ Франко І. Мойсей. Передмова // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Київ: Наукова думка, 1976. — Т. 5: Поезія. — С. 211.

⁹⁷ Франко І. В інтересі правди // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Київ: Наукова думка. — 1983. — Т. 39: Літературно-критичні праці (1911–1914). — С. 229.

закликав він критиків творити біографію письменника по «найсвіжіших слідах»: «Треба, щоб та біографія випала як найвірнішою з історичного боку, а се тепер тим певніше, коли сам ще Франко буде міг роз'яснювати “неясні” місця. Ми дістали б бодай одну біографію одного з наших великих людей, в якій правда і вірність не давали б місця здогадам, фантазії і фальшови»⁹⁸. Цікаво, що І. Франко, залишившись невдоволеним цим виступом критика⁹⁹, своїми «увагами та поправками» до праць С. Єфремова та М. Возняка певною мірою виправдав його сподівання.

Що ж до створення в ювілейному році наукової біографії І. Франка, то варто відзначити, що святкування 40-річчя творчої праці митця ознаменувалося цікавими дослідженнями й на терені біографістики письменника. Зокрема, «спис» наявних на той час студій про І. Франка з більшим чи меншим біографічним «забарвленням» поповнився першими біографіями письменника монографічного характеру — М. Возняка «Житє і значіне Івана Франка» та С. Єфремова «Співець боротьби і контрастів: Спроба літературної біографії і характеристики». Причому М. Возняк і С. Єфремов продемонстрували різні підходи до творення письменницької біографії. Автори ювілейної літератури (М. Яцків, В. Супранівський, С. Петлюра) заініціювали також перші моделі побудови біографії письменника крізь призму її «національної чинності» (Є. Маланюк). Але попри безперечні успіхи перших біографів І. Франка, такої, як мріяв І. Юцишин, «солідно обробленої біографії

⁹⁸ Юцишин І. Ювілей Івана Франка // *Учитель*. — 1912. — Ч. 11–12. — 20 серпня. — С. 333.

⁹⁹ Див.: Франко І. З нагоди мого ювілею // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 740.

письменника» ювілейний рік не приніс, та й не міг принести через низку причин різного характеру. Необхідний був, зокрема, час для виваженості, усталеності оцінок. Не варто теж скидати з шальки терезів і такого чинника, як острах перед складними, неоднозначними сторінками особистого життя письменника. І ще: перші покоління біографів письменника не могли опертися на аналіз широкого комплексу першоджерельного матеріалу, що прямо чи посередньо торкається теми, дає змогу зіставити дані різного походження і характеру, встановити ступінь їх фактологічної достовірності й дійти до відтворення дійсних реалій життєвої і творчої біографії І. Франка. Процес активного нагромадження фактографічного матеріалу, а також досить успішні спроби його систематизації, розпочинається перегадом — у 20-ті роки. Водночас саме тоді на радянській Україні готується базовий ґрунт для творення зміфологізованої моделі біографії І. Франка, у якій дві семіотичні площини — життя та діяльність суб'єкта й міф — дуже часто не збігаються. Порівняно з іншими літературознавчими жанрами біографія дістає найбільш класовий, партійний характер¹⁰⁰.

На початку ювілейних приготувань деякі сучасники висловлювали побоювання стосовно того, щоб відзначення ювілею письменника не звелося лише до парадного боку.

¹⁰⁰ Детальніше про радянські моделі біографії І. Франка див.: Мельник Я. Проблеми створення наукової біографії Івана Франка // *Іван Франко — письменник, мислитель, громадянин: Матеріали Міжнародної наукової конференції* (Львів, 25–27 вересня 1996 р.). — Львів, 1998. — С. 52–57; Гундорова Т. Іван Франко і *присутність*, якої ми так потребуємо. — *Науковий вісник музею Івана Франка у Львові*. — Львів: Каменяр, 2014. — Вип. 13. — С. 483–487.

«Ми відсвяткуємо його ювілей статочно й поважно, з музиками і піснями, театром, декламаціями, статтями і всіма прочими реліктами ювілейними [...], так заглушимо маніфестаціями голос Франка-Мойсея, що народ буде знав про Него акурат тільки, кілька знав перед 30-ти літами», — прогнозував І. Юцишин¹⁰¹.

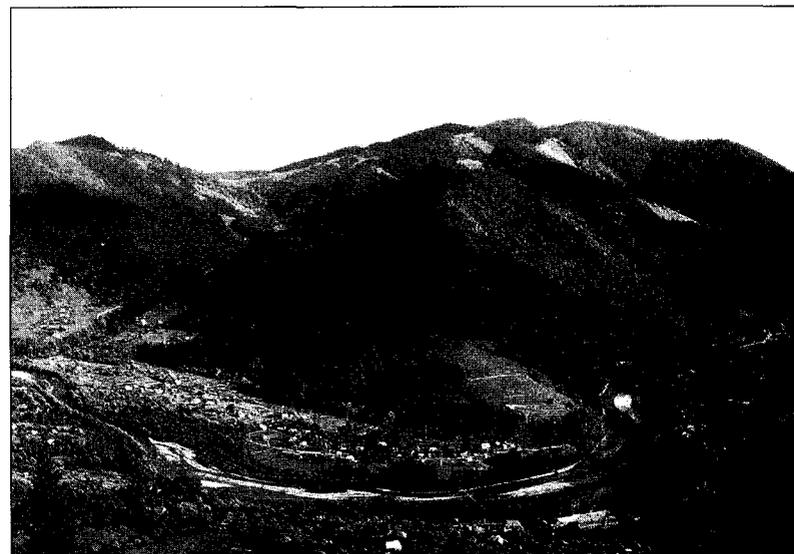
Цього, одначе, не трапилося. Ювілейний рік став могутнім імпульсом для осмислення І. Франка-митця, важливою подією в духовному житті України того часу. Ювілейні урочистості 1912–1913 рр. (вистави, концерти, збори, академії, походи, січові свята, художня та образотворча франкіана, видання творів письменника) були виявом не лише шани та любові до великого поета, а й засвідчили те поважне місце, яке зайняли ідеї І. Франка в духовному житті суспільства, стали ті урочистості ознакою зрілості нації, консолідації її сил.

¹⁰¹ Юцишин І. Ювілей Івана Франка. — С. 334.

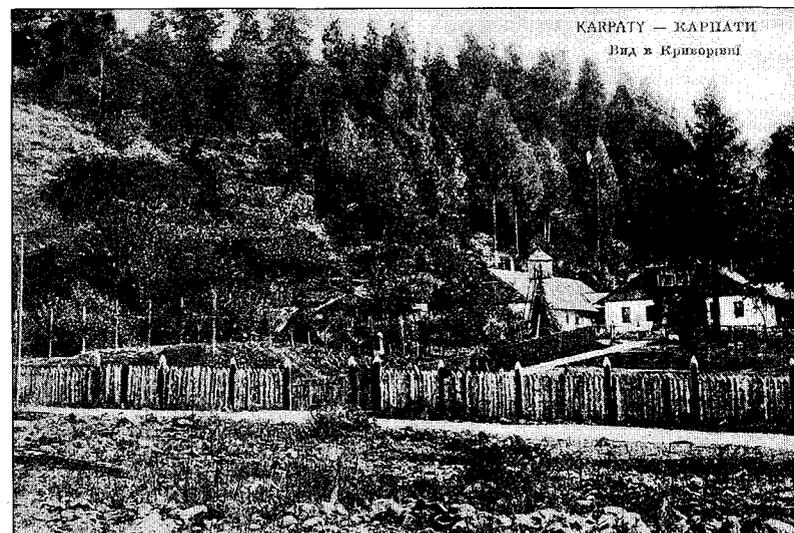
«ЧАС МОСКОВСЬКОГО НАЇЗДУ...»

Початок Першої світової війни застав Івана Франка в Криворівні на Гуцульщині, яку він уже віддавна уподобав собі як оселю для літніх ферій. Упродовж багатьох літ він був тут сталим літником, або «холерником», як називали місцеві гуцули відпочивальців. У Криворівні І. Франко спершу літував («обдомовювався») в Проця Мітчука на Заріччі, на правому («волоському») березі Черемоша. Починаючи з 1909 р., він винаймає кімнату на лівому («лецкому» — польському) березі Черемоша, у славного різьбяра Василя Якіб'юка (Івандюка), що «з верха переселився над сам гостинець і близько млинівки поклав вигідні просторі хати, виразно розраховуючи на літників з міста...»¹. Один із таких літників, Роман Завадович, писав про ці «вигідні просторі хати» так: «Менш-більш посередині розтягнутого по-гуцульськи села, при шляху з “гуцульського Парижу”, Жаб'я, до Ясенова Горішнього і далі до Косова в один бік, а до Устерік у другий, стояла простора хата свідомого газди, Василя Якіб'юка. Із оскленого ганку, де красувався

¹ Франко Т. Іван Франко у Криворівні // Франко Т. *Вибране*: У 2-х т. — Т. 1. — С. 849.

Криворівня на Гуцульщині

Поштівка з Криворівні, поч. XX ст.

вимальований олійними фарбами герб Галичини, жовтий лев на синьому полі, ви входили не то у великі сіни, не то в незамешкалу кімнату з дверми на всі чотири сторони світу. Ліворуч і праворуч були кімнати для гостей-“літників”, а просто — вхід до мешкання самого господаря. Під підлогою льох і темниця для виявлювання фотографічних кліше, бо Якіб'юк був не тільки талановитим різьбарем, але й непоганим фотографом. У суміжних кімнатах з одного боку проживав Іван Франко, а з другого — мої батьки зі мною»².

Для І. Франка Криворівня, цей благословенний закуток землі, мала якусь магічну притягальну силу — особливо відтоді, як захворів. Від 1909 р. він приїжджав сюди щоліта, сподіваючись, можливо, саме тут знайти, нарешті, лік на свої руки. «Ось у сім чуркалі, мочу я свої руки, і під діланнем сеї води чую, як розв'язуються сі дроти та поволи розкріпощуються мої руки; але що то тисячі метрів е того дроту, то ціла та справа йде дуже поволи», — такий його печальний монолог донесли до нас спомини криворівнянського пароха Олекси Волянського³, в особі якого письменник мав у Криворівні не тільки інтелігентного співбесідника, гостинного господаря (одного літа мешкав у Волянських), але також, як виявилось перегадом, одного з найкращих мемуаристів, що писали про його перебування в цих «українських Атенах» (В. Гнатюк)⁴, правдивого та

² Завадович Р. Іван Франко в Карпатах // *Спогади про Івана Франка*. — Львів, 2011. — С. 702.

³ Волянський О. Мої спомини про Івана Франка. — С. 79.

⁴ Від Олекси Волянського знаємо імена гостей, які приїжджали до Криворівні на літній відпочинок, «мінючись, немов найгарніші жемчуги в калейдоскопі життя»: «З Придніпрянської України гостили довше або коротше В. Доманицький, Михайло Коцюбинський з сином Юрком [...] і

Хата Василя Якіб'юка в Криворівні

Василь Якіб'юк, 1915 р.

проникливого, як у змалюванні надто складного душевного світу І. Франка останніх років життя, так і дуже уважного до різного плану фактографічного матеріалу. Як зауважував Тарас Франко, спогади О. Волянського написані майже без помилок⁵.

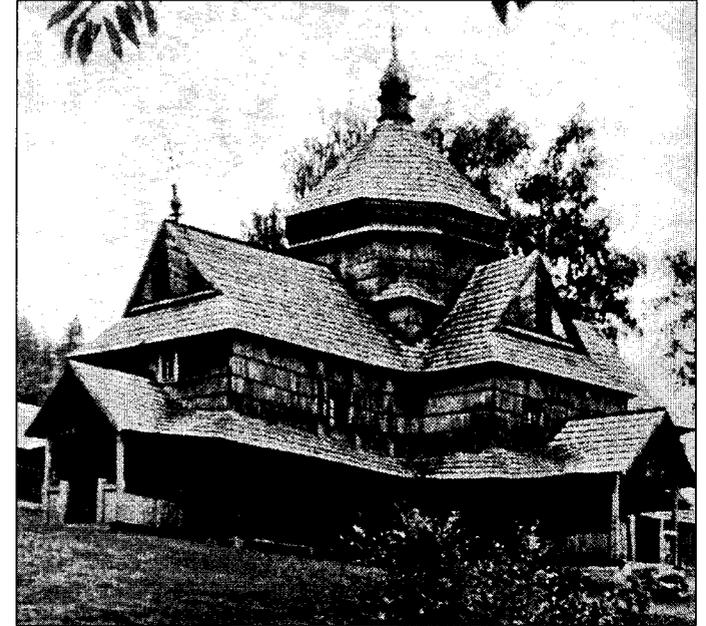
«Пам'ятного 1914 року Франко рівно ж загостив до Криворівні, але, як від 2 серпня зачалися сипати виповідження війни, немов гриби по дощі, порадили ми Франкові вертати до Львова», — згадував той же О. Волянський останнє літо письменника на Гуцульщині⁶. Проте відразу повернутися додому І. Франко не міг: через оголошену мобілізацію на залізниці вже з перших днів війни не приймали приватних пасажирів. Хоча перспектива залишитися самому, далеко від дому, у такий тривожний час, до того ж хворому, либонь, приносила йому немало переживань. А підстави для них були достатньо реальними. Не зумів ж бо вибратися цього літа з Криворівні В. Гнатюк, котрий був заблокований тут майже на цілий рік, не маючи щонайменшої змоги ані

двома студентами університету — Устименком і Саенком, М. Могилянський, Федір Вовк, Ол. Грушевський, Леся Українка з своїм нареченим, а пізніше мужем, К. Квіткою, В. Щербаківський, Дм. Дорошенко, Волод. Дорошенко, О. Олесь, Євг. Тимченко, О'Коннор-Вілинські, малярі М. Жук, Ф. Красицький, Северин.

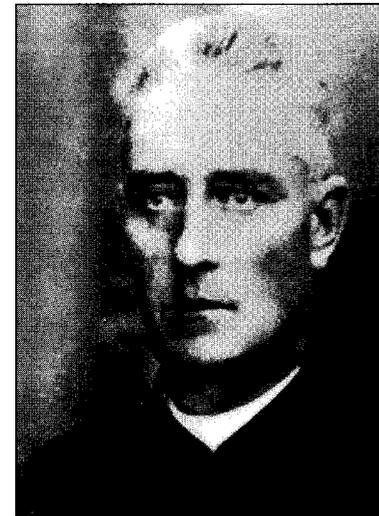
З нашої Галицької України: Роздільські, Крушельницькі, Калитовські, Савицькі, Твердохліби, Ол. Навроцький, син Володимира (польський письменник), оба Антоневичі, Володимир і Николай, Катря Гриневичева, Старицький, Маковей, Чуми, Завадовичі, Євг. Бохенська. З Буковини: Ольга Кобилянська, Пігуляки. З Угорської Русі: Олекс. Бонкало, славіст, а може, ще й інші, котрих імена вже я призабув та не навів» (Волянський О. Мої спомини про Івана Франка. — С. 75).

⁵ Франко Т. Іван Франко в спогадах сучасників // Франко Т. *Вибране*: У 2-х т. — Т. 1. — С. 699.

⁶ Волянський О. Мої спомини про Івана Франка. — С. 81.

Церква в с. Криворівня

Олекса Волянський,
парох с. Криворівня

виїхати звідси, ані щось робити, «через те, що не мав ні книжок, ні своїх паперів»⁷.

Тим часом і зі Львова повсякчас квапили І. Франка з якнайшвидшим поверненням додому: і дружина Ольга Федорівна, і Целіна Зигмунтовська. В обидвох жінок на такий «альярм» були поважні причини. В Ольги Федорівни глибоке занепокоєння викликала сама лишень думка про те, що вона залишилася в осамотілій хаті одна-однісінька, без чоловіка та дітей: донька Анна була в Києві, старший син Тарас — у війську (від нього І. Франко ще 1 серпня отримав телеграму — «аби приїздити, бо він покидає Львів»⁸), молодший Петро — на відпочинку в горах (той також повернутися до Львова не міг, спершу — з тієї ж причини, що й батько, згодом — через свою зайнятість у формуванні на Гуцульщині загонів Українських січових стрільців)⁹.

Ольга Федорівна цього літа буквально відразу ж по від'їзді чоловіка з дому настійливо просила його повернутися назад: «Дорогенькій Тато! Петро поїхав на Петра до Земброні, і я через него переказувала тобі, щоб ти їхав до дому, бо я сама боюсь без тебе бути; а як ти є вдома, то безперестану

⁷ Гнатюк В. Лист до Івана Франка від 18 серпня 1915 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 1637. — Арк. 51.

⁸ Франко І. Лист до Ольги Франко від 2 серпня 1914 р. // Франко І. *Зібр. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 419.

⁹ «Займаюся тут поки що вербованням самохитників до “Сечових стрільців”. На Жаб'ю завербували ми около 50 самохитників, я уложив їм присягу, і вони запрягнули з великою парадом по сам храм у Жаб'ївській церкві [...]. В Криворівні вербував самохитників п. Гнатюк і знайшов двох». І далі прохання до батька: «Найтяжче о карабіні. Чи не міг би Ти справити мені карабін Мавзера малого калібру... Коштує, здається, 150–130 к.» (Франко П. Лист до Івана Франка від 1 вересня 1914 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 1637. — С. 79).

Російська армія на підступах до Львова, 1914 р.

Вступ російських військ до Львова, 3 вересня 1914 р.

сварюсь з тобою»¹⁰. До речі, з цього невеличкого фрагмента листа можемо судити і про вдачу самої адресантки, надто імпульсивну, неврівноважену. На кожному з подружжя Франків хвороба викарбувала слід, на кожному свій — суто індивідуальний, але на обидвох — однаково трагічний.

Натомість Ц. Зигмунтовська була просто в розпуці від того, що відпустила з І. Франком до Криворівні свого 15-річного сина Здислава, для якого гірське повітря виявилось «загострим»¹¹: «Ласкавий Пане! Дуже непокоїть мене, що Здісьо кашляє, якщо можливо, то прошу приїхати, щоби його тут могла-м лікувати [...]. Прошу мені вірити, що те, що він стільки кашляє, відбирає мені сон. Засилаю поклони і поздоровлення і ще раз поновляю прохання завше зичлива і вдячна Зигмунтовська»¹².

Цікаво, що того літа поет запрошував і саму Ц. Зигмунтовську поїхати з ним до Криворівні. Про його намір приїхати влітку 1914 р. до Криворівні з Ц. Зигмунтовською свідчить листівка від 16 червня 1914 р., адресована В. Якіб'юкові: «Хотів би я приїхати до Криворівні сего року вчаснійше, може, на липень і серпень, із одною панею, що має двох дорослих дітей. Тому запитую Вас, чи буде в Вас вільний покій і на який час?» На жаль, автограф цього листа письменника втрачено, відомо про нього тільки з публікації Дениса Лукіяновича «Два останні роки Івана Франка в його власних листах» у «Львівських вістях» за 4 квітня

¹⁰ Франко О. Лист до Івана Франка від 16 липня 1914 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 1638. — С. 17–18.

¹¹ Zyguntowska Z. List do I. Franki. 16.08. 1914 // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 1630. — Арк. 269–270.

¹² Zyguntowska Z. List do I. Franki. 17.08. 1914. — Арк. 270–271.

1944 р.¹³. У руках Д. Лукіяновича був ще один документ, що має безпосереднє відношення до теми нашої розмови, — заява селян Криворівні з висловленням співчуття австрійському цісареві у зв'язку з убивством престолонаслідника Фердинанда, яку І. Франко написав на прохання місцевого вїйта, а також спогади В. Якіб'юка про літування письменника в Криворівні¹⁴.

О. Волянський пригадував, що І. Франко виїхав з Криворівні через три тижні після початку воєнних дій — 19 або 20 серпня 1914 р. Час виїзду письменника з Криворівні О. Волянський запам'ятав доволі точно. Ця дата підтверджується іншими документальними джерелами, зокрема, хронікальною заміткою в «Ділі» від 26 серпня 1914 р., де зазначено, що «д-р Франко вернув з літнього побуту в Криворівні (коло Жаб'я) до Львова»¹⁵, авторською датою перекладу давньонорвезької балади «Підглядів»: Львів, 24 серпня 1914 р., а також інформацією Р. Завадовича про те, що, покинувши Криворівню, Франко змушений був затриматися ще на декілька днів у Ворохті для отримання від адміністраційної влади перепустки на виїзд¹⁶. Про перебування Франка у Ворохті наприкінці серпня згадував також Микола Чайковський¹⁷. Отож, помилявся і Д. Лукіянович,

¹³ Лукіянович Д. Два останні роки І. Франка в його власних листах // *Львівські вісті*. — 1944. — 4 квітня.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Особисті вісти. Поворот д-ра І. Франка з Криворівні до Львова // *Діло*. — 1914. — Ч. 1907. — 26 серпня.

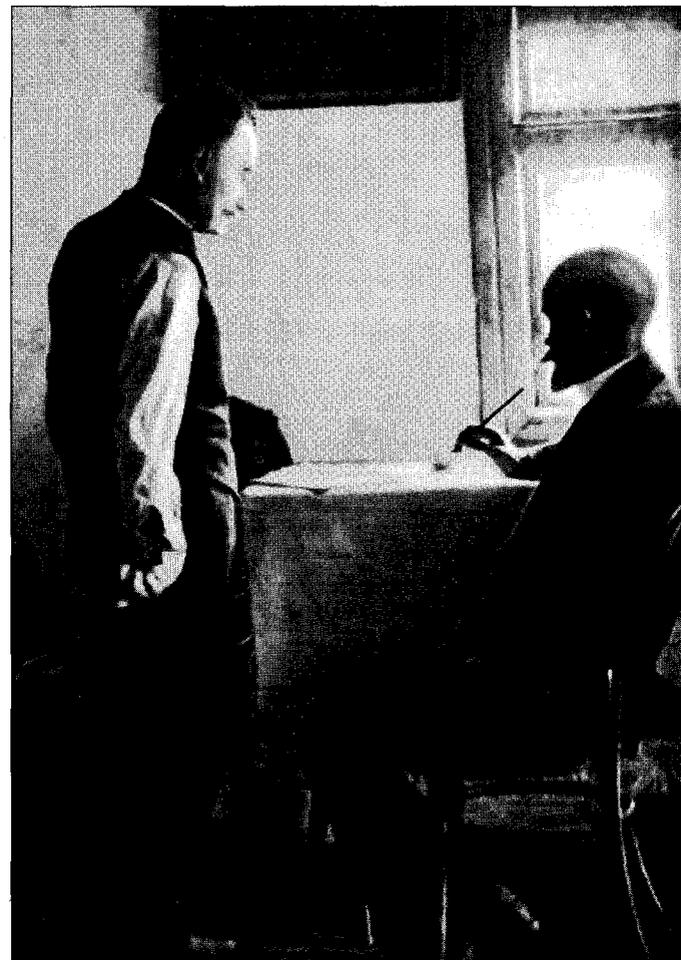
¹⁶ Завадович Р. Іван Франко в Карпатах. — С. 704–705.

¹⁷ Чайковський М. Іван Франко у моїх спогадах спогадах // *Спогади про Івана Франка*. — Львів, 2011. — С. 159–160; Його ж: З автобіографії // *Спогади про Івана Франка* — Львів, 2011. — С. 161.

стверджуючи, що з Криворівні І. Франко «виїхав так, що вже в шість годин після його приїзду москалі зайняли Львів (це сталося 3 вересня)»¹⁸.

Натомість дуже нелегко окреслити навіть абрис літературного портрета І. Франка цього воєнного літа в Криворівні, як, утім, і портрета психологічного. Достеменно відомо, що в Криворівні поет здійснив низку перекладів давньонорвезьких балад і давньоісландських пісень. Але чи це все? Певні сумніви заронює В. Якіб'юк, стверджуючи, що, коли І. Франко виїжджав із Криворівні, то залишив у нього, окрім книжок, ще якісь рукописи, які під час війни пропали¹⁹. Під час війни пропав і корпус Франкового епістолярію до О. Волянського: «Всі листи, які я мав чи то від Франка, чи від інших наших визначних людей, з початком війни 1914 р., при нагінці на все, що українське, підсумовуючи його під москвофільство, та по ревізії у Гнатюка, за порадою д. Ант. Крушельницького, віддав йому до рук, щоб він їх знищив. Рівно ж усякі мої записки, коли я змушений був утікати в грудні 1914 року з Криворівні в світ за очі, а свою хату лишив на провидіння Боже, запропастилися при докладній ревізії московських салдатів...»²⁰.

Стосовно психологічного портрета, то мемуаристи майже не виокремлюють це літо з усіх інших, які поет провів у Криворівні, зокрема в роки хвороби. Та й назагал про його побут в Криворівні в цей період пишуть не надто багато. Причини очевидні. «Приїхав Франко з синами, але я стараюся менше

*Іван Франко диктує свої твори
вчителю Завадовичу. Криворівня, 1912 р.*

¹⁸ Лукіянович Д. Два останні роки Івана Франка в його власних листах.

¹⁹ Див.: Матеріали про видання ювілейного збірника творів Івана Франка // *АННБ ім. Василя Стефаника*. — Від. рук. — Ф. Возн. 671 — II, 156.

²⁰ Волянський О. Мої спомини про Івана Франка. — С. 82.

Прикро, але деякі біографи І. Франка цей «вільний простір» на карті його тодішнього перебування в Криворівні некоректно заповнювали власними вигадками, навіть такими одіозними, як ось цей опис його «розмови» з гуцулами на початку війни: «Він заспокоював селян, говорив, що для трудящих війна може принести волю, признавався їм, що покладає великі надії на Росію, бо там є велика людина, яка дбає за волю трудящих всіх національностей»²⁴. І ще один зразок політичного міфу на тему «Іван Франко в період Першої світової війни»: «На вулицях міста Львова 3 вересня 1914 р. відбулася братерська зустріч львов'ян з визволителями. Разом із населенням вийшов зустрічати братів із Росії і І. Франко. Великий письменник залишився в місті, відкинувши намагання буржуазних націоналістів підбити його на виїзд до Відня. Іван Франко піднесено розмовляв з офіцерами й солдатами російської армії, розпитував їх про життя в Росії та на Україні, про великих російських і українських письменників Толстого, Горького, Шевченка»²⁵.

Так, залишився І. Франко під час російської окупації Галичини у Львові. «Перетомлений, зломаний ходив поміж нами і волочив по землі свої зломані окерванлені орлині крила... Час московського наїзду пережив у Львові. Не відрікся своєї землі»²⁶. Та й куди мав виїхати хворий і безпорадний?

Те, що Франко залишився в окупованому місті, тривожило багатьох його знайомих. «В мене тільки й думки, що про Вас... Що з Вами діється у Львові? — писала поетові

²⁴ Басс І. *Іван Франко: Біографія*. — Київ: Наукова думка, 1966. — С. 243.

²⁵ Крицевий О. З неопублікованої спадщини (І. Франка) // *Радянська Україна*. — 1956. — 13 квітня.

²⁶ Іван Франко [некролог] // *Українське слово*. — 1916. — Ч. 133. — 29 травня.

Вступ російських військ до Львова, 3 вересня 1914 р.

Російські військові на вулицях Львова, 1915 р.

з Харкова Христя Алчевська 27 вересня 1914 р., через три тижні після того, як російська армія під командуванням генерала О. Брусилова зайняла Львів. — Моє розбите горем серце цілує в думці кождий нещасний камінчик на вулицях славного старого міста і плаче, і плаче... Боже, стільки сліз пролито, скільки думок зруйновано, скільки замірів пропало [...]. Напишіть мені, що ще живі Ви, що не забули на колишніх друзів...»²⁷.

Тривога Х. Алчевської була не марною. Адже відразу зі вступом російської армії-«визволительки» до Львова в місті почалися суцільні арешти українських діячів. Поширилися чутки і про ув'язнення І. Франка. Дійшли вони навіть до Канади. «Одна часопись подає вісті, одержані з Відня приватною дорогою, що москалі арештували у Львові нашого великого письменника Івана Франка і вивезли в глибину Росії», — переповідав своїм читачам вінніпезький «Український голос»²⁸. На початку 1915 р. трохи заспокоїв українську громадськість щодо долі І. Франка львівський щоденник «Діло», повідомивши у замітці під дуже промовистою назвою «Як господарюють наїздники в Східній Галичині», що «проти видних українців, які лишилися у Львові (д-р Степан Федак, д-р Вол. Охримович, проф. Вол. Шухевич, Кость Паньковський, директор Народної торгівлі Микола Заячківський, д-р Іван Франко, Мих. Павлик, І. Труш, ректор Духовної семінарії о. д-р Боцян), наразі не підприняли репресивних мір, але мають їх всіх на оці»²⁹. Проте

Христя Алчевська

²⁷ Алчевська Х. Лист до Івана Франка від 27 вересня 1914 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 1658.

²⁸ Що з Франком? // *Український голос*. — 1914. — Ч. 48.

²⁹ Як господарюють наїздники в Східній Галичині // *Діло*. — 1915. — Ч. 4. — 30 січня.

невдовзі були вислані в Сибір В. Охримович і В. Шухевич, опинилися в Росії як заложники С. Федак і К. Паньківський, посилилися тривожні настрої в М. Павлика, і, мабуть, та тривога спричинила чи принаймні пришвидшила його смерть. Так, зокрема, вважав М. Лозинський³⁰, а також М. Мочульський. До речі, останнього також заарештувала царська жандармерія як небезпечного злочинця і вислала вглиб Росії. З гірким сарказмом писав І. Франко про «визволення» «Подъяремной Прикарпатской Руси»:

*А вы, Мазепинцы, вот это дело верно,
Вот с этим справимся мы круто, гаспада...*

*... Відвідаєте Тотьму,
І Томськ, і Омськ, Іркутськ, Якутськ, Валдай,
І розкіш острогів, тайги спасенну потьму...³¹*

І. Франка, на думку Миколи Заклинського, «московська охранка, мабуть, лише тому не арештувала, що він був важкохворий»³². Проте К. Бандрівський, згадувала через багато років його донька Одарка Бандрівська, ще довго, по суті, увесь час московської окупації Львова, переживав за долю

³⁰ «З вступленням російських військ до Львова настали для Павлика дуже важкі часи — морально й матеріально. Він бачив, як руйнується українське життя, — те життя, в яке він вложив працю цілого свого життя, і не чув у собі сил, щоб пережити важкий час і почати працю наново. А матеріально просто не було ніякого виходу. Слабкість, жура, голод і холод просто день за днем добивали його» (Лозинський М. *Михайло Павлик. Його життя і діяльність*. — Відень: Видання Союзу Визволення України, 1917. — С. 19).

³¹ Франко І. *Інвазія* // *Діло*. — 1915. — Ч. 72. — 23 жовтня.

³² Заклинський М. *Мої зустрічі з І. Франком* // *Спогади про Івана Франка* / Упоряд., вступ. стаття і прим. М. І. Гнатюка. — Львів: Каменяр, 1997. — С. 525.

І. Франка та за його майно: «Настала панічна небезпека на особу І. Франка і на його майно. Батько рішив рятувати майно, головню рукописи. Треба було діяти дуже обережно і скоро. Я лиш бачила, як батько власноруч приносив нові наплічники і ховав їх у своїй шафі під ключем. А в нашій гостинній кімнаті умістив «ріг обильности» (дарунок від співачки Соломії Крушельницької з нагоди 25-літнього ювілею творчої праці І. Франка), картину чорноокої красуні в золотих рамах, фотокартину «Танець» і кільканадцять карток Міцкевича. З поверненням австрійської армії до Львова батько відніс рукописи до бібліотеки Наук. товариства ім. Шевченка, а речі — до дому Франка»³³.

І. Франко теж побоювався арешту (так, принаймні, твердила Ц. Зигмунтовська). Чи не тому в той час він заспокоював своїх кореспондентів (а можливо, передусім себе самого) тим, що «тутешня власть досі лишає його в спокою»³⁴. «... Через російську окупацію я лишився майже непомітним»³⁵, — так, із полегшенням написав він після звільнення Львова («освободження від кормиги») В. Ягічеві, вітаючи його, як і інших знайомих, з якими через московську інвазію був перерваний зв'язок, «після жахливого часу». Жахливого для всіх, для нього особисто також...

«Довелося Франкові пережити найстрашніші години свого життя, коли, здавалося, валилось усе, над чим працював

³³ Бандрівська О. Те, що бачила на власні очі і що запам'ятала з оповідань мого батька Карла Бандрівського // *Львівський музично-меморіальний музей Соломії Крушельницької*.

³⁴ Франко І. Лист до Єлисея Трегубова від 27 травня 1915 р. // *Франко І. Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 426.

³⁵ Франко І. Лист до Ватрослава Ягіча від 14 серпня 1915 р. // *Франко І. Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 430.

цілий вік, на що сподівався, що творив. Довелося на власні очі побачити окупацію Львова, руїну цілого краю, триумф темної сили... Серед цього лихоліття, голоду кругом, страшного іспиту, що звалилися на рідний край, сили у старого письменника все занепадали», — писав С. Єфремов про життя письменника під час російської інвазії³⁶. «... Був такий самотній: сини на війні, жінка на лікуванні...», — вносять додаткові штрихи до портрета І. Франка на схилі віку і спомини інших його сучасників³⁷.

Обидва сини — і Петро, і Тарас — у коротких листівках з фронту, часто писаних нашвидкуруч, олівцем, скуппо повідомляли батька про своє життя, про військові події. «Перебуваю далі в полі. Було кілька гарячих днів, але тепер усе успокоїлося. Богато москалів успокоїлося цілковито. Стрільці списалися добре, але мали тяжкі втрати. Один офіцер спійманий, один погиб, один ранений»³⁸. Проте вістки від синів (навіть такі скупі, як оця від Петра) І. Франко отримував лишень вряди-годи³⁹. «Про Петра невідомо нічого нового»⁴⁰, — писав доньці Анні в березні 1915 р. «Твої картки поприходили аж минулого місяця, по дві, по три

³⁶ Єфремов С. Іван Франко: Критико-біографічний нарис. — С. 101.

³⁷ Рощкевич (Іванець) М. Спогади про Івана Франка // *Спогади про Івана Франка*. — Львів, 2011. — С. 180.

³⁸ Франко П. Лист до Івана Франка від 8 листопада 1915 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 1636. — Арк. 98.

³⁹ Листи Тараса й Петра до батька, а також Андрія та Анни, опубліковано 2001 р. у «Науковому віснику Музею Івана Франка у Львові». Див.: Горак Р. Листи до батька // *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*. — Львів, 2001. — Вип. 2. — С. 208–273.

⁴⁰ Франко І. Лист до Анни Франко від 24 березня 1915 р. // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 424.

Частини австро-угорської армії на пл. Марійській (тепер пл. Міцкевича). Львів, 22 червня 1915 р.

Австро-угорські військові на вул. Кароля Людвіка (тепер пр. Свободи) у Львові, 22 червня 1915 р.

нараз»⁴¹, — повідомляв Тараса в серпні 1915 р. Непевність щодо долі синів дуже тривожила І. Франка, породжувала неспокойні сни та візії. Ці настрої поета відбилися в деяких його творах тої пори:

*Тринадцятого грудня сего року
О шестій вранці, по безсонній ночі,
Одній з найтяжчих, наймучительніших,
Яких так багато я в тім році пережив,
Явивсь мені мій син Петро, що в стрільцях
Українських, тепер у полі служить,
В ровях над Стрипою — дай Бог йому, бажая,
Щоб мене якнайдовше пережив!*

.....
*В тій хвилі провалився в чорну яму,
Мов у тісну криницю квадратову.
«І ями не було у покою», — я сказав,
Та тут здалось мені, що провалився він
Ще раз у глибшу яму, що сягала
До дна пивниці. Тут мигнуло щось —
«Arage discrimen!» — душа сказала.
«Чи віщий сон?»⁴²*

⁴¹ Франко І. Лист до Тараса Франка від 15 серпня 1915 р. // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 430–431.

⁴² Франко І. Чи віщий сон? // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 232. — Арк. 17.

Цей «віщий сон» поета, зауважує Валерій Корнійчук, «збувся через багато років на початку німецько-радянської війни, коли Петро Франко, примусово вивезений енкаведистами зі Львова, безслідно зник за нез'ясованих обставин» (Корнійчук В. *Ліричний універсум Івана Франка: горизонти поетики*. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. — С. 170). Володимир Дутко, який разом зі своєю матір'ю, Софією Дутко, працівницею Музею Івана Франка у Львові, жив у напівпідвальному приміщенні будинку, був очевидцем, як енкаведисти забирали

Петро Франко, студент політехніки, вступив добровольцем до Українських січових стрільців у перші дні війни. Там він зустрівся зі своїми шкільними приятелями — Євгеном Коновальцем, Андрієм Мельником та іншими. «Коли Франко сам не міг посвятити своїх сил для новітнього Запорожжя, дав йому свого сина Петра», — відзначалося

П. Франка: «Добре пригадую початок війни і арешт Петра Франка. Я бачив, як з двору будинку Ув'єри (сусідній від музею будинок, де проживав тоді П. Франко з родиною — Я. М.) виїхав фіакар з двома енкаведистами, які сиділи на задньому сидінні з прищепленими до гвинтівок оголеними багнетами, а між собою посадили Петра Франка і повезли вниз вулицею. Мама казала, що Ольга Федорівна дуже побивалась за улюбленим сином, перестала приймати їжу, плакала за ним і це, напевно, прискорило її смерть» (Спогади Володимира Дутка // *Нлуковий вісник Музею Івана Франка у Львові*. — Львів: Каменярь, 2007. — Вип. 7. — С. 193).

«Де його наздогнала куля, націлена в нього ще з передня сталінського тридцять сьомого року, — важко нині сказати, але спіткала десь у перші два місяці війни», — писала Зеновія Франко (Франко З. Людина із забуття // *Зеновія Франко (1925–1991): Статті. Спогади. Матеріали / Упоряд. і наук. ред. М. А. Вальо; Передмова О. М. Романіва*. — Львів, 2003. — С. 62). Перегородом Франкова онука стала більше схилитися до іншої думки. «За останньою версією, яка виглядає на достовірну, бо отримана В. В. Яременком від Мирослави Свідзінської, правда аж в 1984 р., П. Франко був евакуйований в групі одинадцяти видатних українських діячів, серед яких були К. Студинський, А. Кримський, Л. Старицька-Черняхівська, співак Донець і батько Мирослави — поет Свідзінський, до с. Старого Салтова, що за Харковом, і там їх всіх тримали в клуні під конвоем. Не будучи арештованими, вони мали контакт з сільською інтелігенцією. За два дні до зайняття німцями Харкова 18 жовтня їх всіх спалили в клуні, очевидно для того, щоб не віддавати в руки німців. Про це розповіли Мирославі очевидці їхнього знищення, мешканці цього села ще в 1946 році, але вона про це нікому не розповідала, боячись підвести тих, хто про це знав» (Див.: Франко З. Трохи із своєї біографії // *Зеновія Франко (1925–1991): Статті. Спогади. Матеріали*. — С. 39).

Про П. Франка див. більше: Франко З. Людина із забуття // *Зеновія Франко (1925–1991): Статті. Спогади. Матеріали*. — С. 55–62; Її ж: Петро Франко у вимірах часу // *Зеновія Франко (1925–1991): Статті. Спогади. Матеріали*. — С. 63–76.

в телеграмі Українських січових стрільців, надісланий на похорон поета⁴³. У лавах січовиків П. Франко стає пластуном-розвідником. Анна Франко-Ключко згадувала, що товариші брата не раз розповідали їй про його надзвичайну сміливість, про те, як «він у цивільному одязі, з палицею в руках ішов на тили російського війська на розвідку. Його відвага, оригінальна дотепність і прямолінійність зробили його популярним, хоч часом і не дуже любленим серед товаришів»⁴⁴. Особливо відзначився П. Франко в жовтні 1915 р. у тяжких боях під Семаковцями, що «своєю енергією, завзяттям, напруженням і кривавою славою перевершили чи не всі дотеперішні»⁴⁵. «Розстріляна під проводом четаря П. Франка, — писав командир Петра Степан Горук, — ішла живо вперед, незважаючи на шалений опір артилерії і скорострелів...»⁴⁶. За відвагу, проявлену в цьому бою, П. Франко одержав найвище цісарське відзначення⁴⁷.

Сповнене романтики, героїзму й драматичних випробовувань було також життя Петра Франка-воєнного льотчика. Про це — низка його книг: «Від Стрипи до Дамаску», «Летунський відділ УГА», «Співділення літаків з гарматами». Ще перебуваючи в легіоні Українських січових стрільців, П. Франко виїжджав до Сараєва, де закінчив льотну школу (1916). У період українсько-польської війни брав активну участь в організації

Петро Франко, 1915 р.

⁴³ Див.: Возняк М. *Пам'яті Івана Франка: Опис життя, діяльності і похорону*. — Відень, 1916. — С. 65.

⁴⁴ Франко-Ключко А. *Іван Франко та його родина: Спомини*. — С. 94.

⁴⁵ Див.: *Українські січові стрільці. Альбом 1914–1920*. — Львів, 1935. — С. 29.

⁴⁶ Див.: Литвин М., Науменко К. *Історія галицького стрілецтва*. — Львів, 1991. — С. 82.

⁴⁷ Див.: *Свобода*. — 1916. — Ч. 23.

авіаційної школи коло Красного, керував авіаційним загonom у складі двадцяти літаків. Під час одного з чергових розвідувальних польотів в околицях волинського села Дуліби його «Альбатрос» був підбитий. «А що була мряка, — він збився з дороги і був змушений приземлитися, не маючи змоги вибрати терен. Як показалося, вітер заніс його аж під Варшаву. Висівши з літака, Петро був арештований польським воєнним відділом, а що на літаку були сліди бомб, які він по дорозі скинув на польські частини, — грозив йому розстріл. На щастя, між сторожею був його товариш з політехніки. Він дав йому свою шапку-“рогативку” і сказав: “Уцекай!”. Петро, без білету і без грошей, сів у потяг, що їхав до Кракова, удаючи цілу дорогу, що спить, і так проїхав щасливо кордон і дістався до Відня...”⁴⁸.

Старший син письменника Тарас, учитель гімназії, служив під час війни поручником в австрійській армії. Тричі переніс тиф, і «три рази це спасло йому життя, хоч рівночасно позбавило його всяких відзнак і підвищень рангів»⁴⁹. Згодом Т. Франка посилають на російсько-австрійський фронт, спершу як перекладача, потім на службу «при бездротному телеграфі, а вкінці з дуже небезпечним завданням “братання”»⁵⁰. Деякий час Т. Франко був редактором часопису «Стрілецька думка», його статті не раз з'являлися на сторінках армійської преси. У складі Другого корпусу Української Галицької армії він заходить аж до Одеси, де потрапляє в «советський» полон⁵¹.

⁴⁸ Франко-Ключко А. *Іван Франко та його родина: Спомини.* — С. 95.

⁴⁹ Там само. — С. 91–92.

⁵⁰ Там само. — С. 92.

⁵¹ Про Т. Франка див.: Тихолоз Н. Профілі і маски Тараса Франка // Франко Т. *Вибране: У 2-х т.* — Т. 1. — С. 9–55; Франко О. *Іван Франко дав своєму сину ім'я Тарас в честь Шевченка* // Франко Т. *Вибране.* — Т. 1. — С. 897–922; Франко З. *Життя і праця Тараса Івановича Франка // Зеновія Франко (1925–1991): Статті. Спогади. Матеріали.* — С. 45–54.

Тарас Франко, 1915 р.

Частіше, ніж від синів, доходили до І. Франка листи від доньки Анни, котра напередодні війни, наприкінці червня, на запрошення тітки Олександри Ігнатович поїхала до Києва. Сам І. Франко також мав тоді намір поїхати з донькою, але на кордоні його зупинили. «Запрещается! Російські власті завернули д-ра Івана Франка з Волочиськ, заявляючи йому, що його приїзд до Росії заборонений», — повідомляв «Галичанин»⁵². Там, на кордоні, І. Франко з донькою бачилися востаннє. «Ще пару слів короткої розмови, ще пару слів прощання, останній поцілунок і усміх його доброго, змученого серця. Це був останній поцілунок, останній погляд, останній усміх — там на австрійсько-російському кордоні»⁵³.

... Не було біля І. Франка в час війни дітей, не було й дружини, яка понад чверть віку тому з рішучістю та відвагою, що так не єдналися з тендітним виглядом цієї панночки, «образованої і прочитаної» дівчини, вихованки Інституту шляхетних дівчат у Харкові⁵⁴, вибралася з Києва до незвісної їй Галичини,

⁵² Галичанин. — 1914. — № 141. — 27 червня.

⁵³ Франко-Ключко А. *Іван Франко та його родина: Спомини*. — С. 101.

Про Анну Франко-Ключко див. ще: Бонь В. Анна Франко. Повернення до рідного дому // *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*. — Львів: Каменяр, 2007. — Вип. 7. — С. 304–322.

Зібрання творів Анни Франко-Ключко у: Франко-Ключко А. *Для тебе, тату* / Упоряд., вступ. стаття і комент. Михайла Шалати. — Київ: Ярославів вал, 2010.

⁵⁴ Закінчивши інститут, Ольга поступає «на так звані Вищі женські курси (дівочий університет) при інституті, а по скінченні залишається як учителька при інституті. В інституті дістала виховання і школу, яку діставали доньки з найліпших родин. Виучила світові мови: французьку, німецьку, англійську, прекрасно грала на фортепіано, була образована і прочитана. Приїжджаючи на літні вакації до своїх сестер до Києва, зазнайомилась з новими течіями серед українського громадянства» (Франко-Ключко А. *Іван Франко та його родина* // *Спогади про Івана Франка*. — Львів, 2011. — С. 683).

*Ольга з Хоружинських, наречена Івана Франка.
Харків, поч. 1880-х рр.*

аби стати опорою і помічницею для відомого українського письменника, яким уже тоді був І. Франко. «На счеть будущаго у меня не является решительно никаких сомнений, — запевняла О. Хоружинська свого нареченого в грудні 1885 р. — Симпатії мої всегда больше лежали к малорусскому народу. Галичина была для меня чемъ-то идеальнымъ. Лекції профессоровъ въ этой области всегда приковывали мое внимание. Мне интересно было познакомиться съ действительной жизнью Галичанокъ, положеніе которыхъ тамъ гораздо лучше, чемъ наше [...]. О томъ, какъ мне придется жить съ Вами, я не задумывалась. Мне казалось, что хорошо узнать другъ друга из переписки нельзя, а приноврится легче при известной доли уступчивости. Въ общемъ мы, кажется, немного сходимся. Вы любите науку, а я съ охотой слушаю теперь высшіе науки. Вы трудитесь на пользу другихъ, и я по мере силъ стараюсь... Въ этомъ мы помехой другъ другу не можемъ быть»⁵⁵.

До речі, у Львові Ольга Франко мала свою нотозбірню, яка, за припущенням Якіма Горака, «мабуть, була багатою на видання і значною щодо кількості». Добірку нот із власної нотозбірні вона подарувала львівському хоровому товариству «Боян», про що свідчать два дописи в «Ділі» за 1891 р., у № 44 (23 лютого) і в № 56 (21 березня). Див.: Горак Я. Причинки до характеристики Ольги Франко // *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*. — Львів: Ініціатива, 2010. — Вип. 9. — С. 78–81. У цих причинках Я. Горак наводить ще один цікавий факт: про прийняття Ольги Франко в члени товариства «Просвіта», про що теж повідомило «Діло» (Див.: Рухъ въ рускихъ товариствахъ // *Діло*. — 1891. — Ч. 60. — 26 березня. — С. 3).

⁵⁵ Хоружинська О. Лист до Івана Франка від 21 грудня 1885 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 1603. — Арк. 863–866.

Цей лист, як і ще два листи до І. Франка (від 11 жовтня 1885 р. і від 9 лютого 1886 р.), Ольга написала російською мовою, очевидно, тому що їй «було дуже неловко» за «мішанную мову» її першого листа до нареченого, позаяк «свою мысль выражать на бумази по украинскому ще не привикла» (Хоружинська О. Лист до Івана Франка від 12 вересня 1885 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 1615. — Арк. 270). «Звісна річ, оволодіти українським словом за умови його

Ольга Хоружинська (справа) з сестрою Антоніною. Київ, 1885 р.

Сам Франко очікував ще більшого від майбутнього подружжя: «Мені здається, що з нашої тихої і скромної хати повинна виходити струя нового, могучого руху, котрого елементи вже тепер проявляються по всіх кутках нашої Галичини, і котрий при нашій допомозі повинен міцніти і ширшати, руху реального і розумного народолобства»⁵⁶. Цей лист датовано 6 квітня 1886 р., а трохи менше, ніж через місяць, 4 травня 1886 р. у каплиці при колегії Павла Галагана у Києві Іван Франко й Ольга Хоружинська взяли шлюб. «4 мая — день, котрий Ви будете пам'ятати завжди», — вітала Ольгу з одруженням Олена Пчілка у вірші-експромті «Пані Олені Франковій»⁵⁷.

заборони відомими царськими указами було не так легко», — виправдовує Лариса Чернишенко «мішанную мову» О. Хоружинської (Див.: Чернишенко Л. Листи Ольги Хоружинської до Івана Франка (1885–1891) // *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*. — Львів, 2001. — Вип. 2. — С. 146). «Проте навіть переїхавши до Галичини, — зауважує Наталя Тихолоз, — Ольга Франко так і не вивчила бездоганно української мови. У її мовленні назавжди залишилися російські лексика та синтаксис, до яких згодом додалися ще й галицькі діалектизми та полонізми» (Тихолоз Н. Виховання любов'ю // *Франко. Перезавантаження / Упоряд.: Б. Тихолоз, А. Беницький*. — Дрогобич: Коло, 2013. — С. 216). Не випадково, на думку дослідниці, у листі до матері від 5 грудня 1909 р. з Відня Тарас Франко писав: «У ваших листах разить дуже макаронічна мова. Чи нема вже Андрія, аби поправити мову і правопис?» (Франко Т. Лист до Ольги Франко від 5 грудня 1909 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 1839).

⁵⁶ Франко І. Лист до Ольги Хоружинської від 6 квітня 1886 р. // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Київ: Наукова думка, 1986. — Т. 49: Листи. (1886–1894). — С. 54.

⁵⁷ Поезія «Олені Франковій» зберігається зараз в особистому архіві І. Франка (*ІЛ*. — Ф. 3. — Оп. 1606. — Од. зб. 55) Оpubлікував цю присвяту Іван Денисюк у статті «Франки в гостині у Косачів на Волині», супроводивши публікацію такою ремаркою: «Олена Пчілка у листах не любила ставити дат. Але під цим віршованим посланієм день четвертого травня відзначила, сказав би Катулл, білим каменем» (Денисюк І. Франки в гостині у Косачів на Волині // *Українське літературознавство. Іван Франко. Статті та матеріали*. — 1992. — Вип. 56. — С. 121).

Колегія Павла Галагана (тепер Національний музей літератури України), вул. Б. Хмельницького, 11. Київ, поч. ХХ ст.

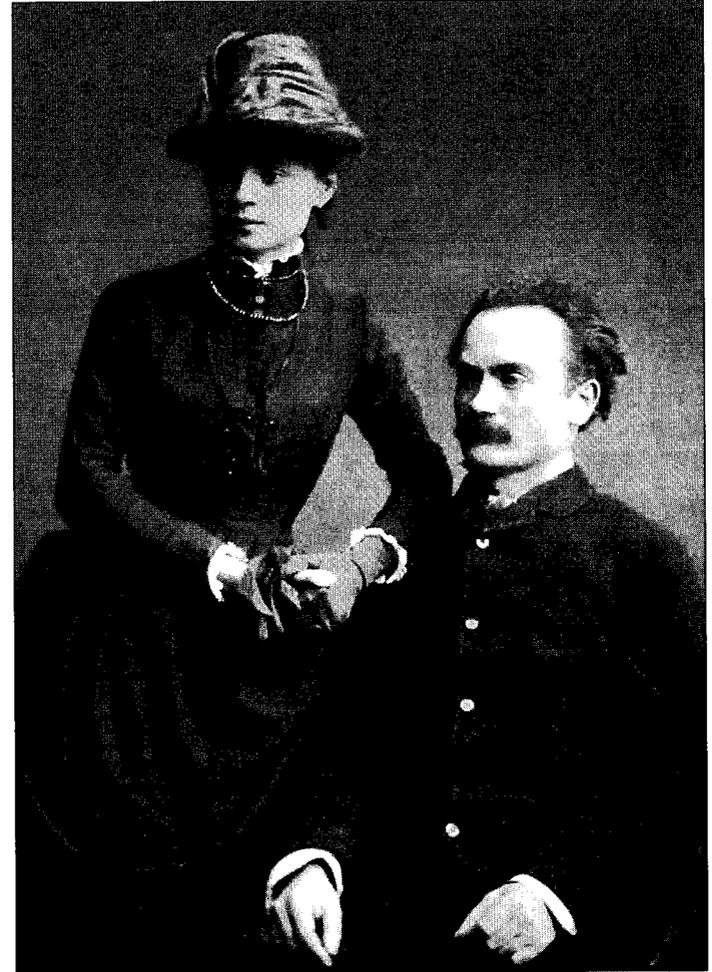
Каплиця в колегії Павла Галагана в Києві, у якій брали шлюб Ольга Хоружинська й Іван Франко, поч. ХХ ст.

З Ольгою Хоружинською І. Франко познайомився під час свого першого приїзду до Києва весною 1885 р., а вже наприкінці грудня цього ж року просив Олену Пчілку «сказати щирий суд про цю особу»: «Погляньте ви своїми жіночими очима і скажіть опісля так, як би своєму синові по щирості сказали»⁵⁸. Олена Пчілка з відповіддю не забарилася: «... Се золото не дівчина! Она просто очарувала мене! Яка она мила, щира, добра, симпатична, і до того як она розвилась за сі два роки, як пройнялась ідеєю українства! [...] Але ж тепер она навіть вродою здавалась мені кращою. Не розумію, як мені могла перше подобатись її сестра, панна Саня! Та “Олеся” ж далеко краща! Очерти лиця в Олені далеко тонші, виразніші, вся постать зграбніша! А врода, — як собі хочете, — богацько значить! Отже, думаю я, що в пані Олесі знайдете Ви собі не лише хорошеньку милу, а ще до того й змисленну дружину — спільницю ваших думок, переконань і праці. — А се тепер велика річ... Ви говорили колись о шлюбі як о причалі, де можна гоїть рани душевні, здобуті на ідейнім бойовищі»⁵⁹.

Виглядало на те, що Франкова сваха, ця мудра, розсудлива жінка, не помилилася. «Чи ж не була вона вірною помічною дружиною мого тата? Чи ж не помагала вона йому в його літературній праці? Поклавши нас, дітей, спати, ішла в його кімнату, і там вони обговорювали, опрацьовували, планували нові видання. Скільки разів її ім'я згадувалось у виданнях, а то й зовсім не згадувалось. Вона жила життям тата, була його інспіраторкою, дорадницею, підтримкою», — вважала

⁵⁸ Франко І. Лист до Олені Пчілки [кінець грудня 1885 р.] // Франко І. Збір. творів: У 50 т. — Київ: Наукова думка, 1986. — Т. 48: Листи (1874–1885). — С. 598.

⁵⁹ Цит. за: Денисюк І. Франки в гостині у Косачів на Волині. — С. 121.

Іван Франко з дружиною Ольгою в день шлюбу.
Київ, 4 травня 1886 р.

Анна Франко-Ключко⁶⁰. Кажучи про матір як про батькову помічницю та порадницю і на літературній ниві, А. Франко не ідеалізувала взаємин між батьками. Перечитуючи спогади інших сучасників, близьких до родини Франків, епістолярій самого письменника, а також листи Ольги Федорівни до чоловіка⁶¹, переконуємося, що на початках подружнього життя так воно і було. І. Франко визнає «розумні поради» дружини щодо поеми «Каїн», її суд про повість «Для домашнього огнища», яку він мав намір разом із нею перекласти російською мовою, змушує його переглянути оцінки інших про цей твір, навіть свою власну⁶². Ользі Федорівні належав задум створити для дітей збірку казок⁶³, як і задум видати

⁶⁰ Франко-Ключко А. Іван Франко та його родина // *Спогади про Івана Франка*. — Львів, 2011. — С. 682.

⁶¹ В архіві І. Франка зберігається 79 листів О. Франко до чоловіка. Публікацію цих листів із науковими коментарями здійснила Лариса Чернишенко. Див.: Чернишенко Л. Листи Ольги Хоружинської до Івана Франка (1885–1891) // *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*. — Львів, 2001. — Вип. 2. — С. 145–207; Чернишенко Л. Листи Ольги Хоружинської до Івана Франка (1892–1914) // *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*. — Львів: Каменяр, 2003. — Вип. 3. — С. 173–236.

⁶² «На роман свій я зачинаю тратити надію. У Відні читав його один поляк і дуже хвалив, а тут прочитала моя жінка, у котрої в тім пункті дуже вірне чуття, і значно охолодила мене» (Франко І. Лист до Михайла Драгоманова від 20 грудня 1892 р. // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 49. — С. 371).

⁶³ «Жінка моя [...] хоче зладити збірку казок для дітей і в тій цілі перечитує всі збірки, які є в мене. На перший раз вибирає казки звірячі [...]. Та боюсь, що се буде не так-то швидко, бо діти дають їй мало спокою, а здоров'я її не таке, щоб могла разом зі мною сидіти до 1 години півночі» (Франко І. Лист до Михайла Драгоманова від 19 березня 1894 р. // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 49. — С. 474). «... Ідею дружини втілив у життя чоловік. Відтак протягом 1896–1898 років у львівському дитячому журналі «Дзвінок» з'явилися Франкові казки, які згодом склали збірку «Коли ще звірі говорили»» (Тихолоз Н. *Казкотворчість Івана Франка (генетичні аспекти)*. — Львів: [ЛВІЛШ], 2005. — С. 211).

Андрій та
Тарас Франки.
Львів, 1891 р.

Діти
Івана Франка
(зліва направо):
Андрій, Тарас,
Петро, Анна.
Львів, 1902 р.

вкупі Франкові новели «Про селян і робучий люд» під загальним титулом «В поті лиця», здійснювала вона також коректу деяких видань чоловіка, зокрема, «Чудацьких думок про українську національну справу» М. Драгоманова та «На крилах пісень» Лесі Українки, за її кошти видавався журнал «Житє і слово», не без її допомоги вийшла збірка «З вершин і низин». А ще на шпальтах «Киевской старины», «Житя і слова», альманаху «Перший вінок» з'являються її записи фольклорних і етнографічних матеріалів, на сторінках «Літературно-наукового вісника» — переклади.

«Ота атмосфера щоденної праці “для загального добра” поширилась і на дітей»⁶⁴, — пише Наталя Тихолоз, наводячи для підтвердження своїх міркувань слова Тараса Франка: «Ще як ми проживали по Крижовій вулиці в будинку №12, батько був редактором “Громадського голосу”, видавав “Хлопську бібліотеку” і різні книжечки. Переплетники (палітурники) раз у раз привозили до нас різного формату брошури в обкладинках, переважно червоних (рожевих), рідше голубих або зелених. Ті брошури треба було розсилати чи то передплатникам, чи на замовлення, за післяплатою. Мама цілими вечорами різала ножицями з паперу бандеролі, ми клеїли їх на книжки, тоді мама писала адреси, а ми ліпили марки. На пошту ці бандеролі відносив батько. Був чудовий поділ праці, а весь процес звався “адміністрація”, що для дітей звучало таємниче»⁶⁵.

У час відсутності Франка Ольга Федорівна вела його кореспонденцію, як завжди — дуже обширну, полагоджувала всілякі фінансові питання з видавництвами, загалом

⁶⁴ Тихолоз Н. Виховання любов'ю. — С. 213.

⁶⁵ Франко Т. Мої спогади про батька // Франко Т. *Про батька* / Вид. третє. — Київ: Дніпро, 1966. — С. 259.

Андрій і Тарас Франки в гімназії.

У першому ряді справа наліво другий — Андрій, поруч із ним — Тарас

«була в курсі всіх справ свого чоловіка» (Л. Чернишенко), наполягла, обіч іншого, і на тому, аби І. Франко робив докторат і, відкинувши амбіцію, добивався катедри⁶⁶. «А як довідалась, що катедра сподівана кому енчому дісталась, ревними сльозами плакала»⁶⁷.

Отож, не без підстав вважала найстарша з чотирьох сестер Хоружинських Антоніна Трегубова, що «вершка своєї слави» І. Франко «досяг не без допомоги своєї дружини, жінки дуже інтелігентної, ласкавої, м'якої характером, здатної до всього, з постійною думкою робити так, "щоб Франкові дома добре жилося"»⁶⁸.

Ольга Федорівна цілком перейняла триб життя чоловіка, його захоплення, абсолютно не переймаючись приписами

⁶⁶ Певний час тема докторату в листах Ольги Франко до чоловіка звучить постійно. *Липень 1891 р.*: «Тебе дан Богом талант не абиякій, поки твоя муза відпочиває чи, може, й спить, добре було б робити тепер докторат, а, відпочивши, був би ще час і творити [...]. Тепер при урівненні прав Русинов, може, і для тебе знайтись кафедра...» (ІЛ. — Ф. 3. — № 1612. — Арк. 99–102). *Жовтень 1892 р.*: «Чого ти так конче шукаєш за роботою? Я би тобі радила зовсім покинути описувати і сосредоточитися вповні на науці і на доктораті» (ІЛ. — Ф. 3. — № 1609. — Арк. 99–102). *Червень 1893 р.*: «Але що це значить, що Ягич не читає дисертації, може, і він повернув в той бік, куди дивились Львівські професора, і не хоче тебе допустити до докторату? Я б тобі радила поговорити з ним отверто і вкратці виложити твої матеріальні обставини. А може, на умілоствлене нау[кового] Бога прислати нашої сільської шинки?» (ІЛ. — Ф. 3. — № 1609. — Арк. 103–106).

⁶⁷ Глібовицька Д. Із спогадів про Івана Франка // *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*. — Львів: Каменяр, 2003. — Вип. 3. — С. 112. Ці спогади Дарії Глібовицької вперше були надруковані зі скороченням і з такою назвою у виданні «Іван Франко у спогадах сучасників» (Упорядкував Олексій Дей. Львів, 1956). Вміщуючи згадки Д. Глібовицької без «купюр», Р. Горак зауважував, що насправді це її лист до Андрія Чайковського (Див.: *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*. — Вип. 3. — С. 114).

⁶⁸ Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової // *Спогади про Івана Франка*. — Львів, 2011. — С. 223.

Іван Франко з дружиною Ольгою і дітьми на сходах свого будинку (зліва направо): Андрій, Анна, Тарас, Петро. Львів, 1904 р.

на кшалт — «випадає», «не випадає». Михайлина Рошкевич, котра якось стала свідком того, як обоє Франків ловили руками рибу в річечці, що тече посеред Болехова, писала, що їй та Євгенові Озаркевичу було дуже ніяково, «що це в місті, де нам і так доводилось чути від пань-польок: “Які то ваш Франко дзівни”»: «Франко мав підкочені по коліна штани, в одній руці ніс черевики, сурдук, закинений на однім плечі, в другій руці — рибу, посилянну на ключці.

Франкова, також дуже негліжово, несла на вудці на лівім плечі перевішану свою мокру сорочку, а в правій руці мокрі кальсони, здалека від себе, бо капала невикручена вода. Я собі подумала, що от здалася б була Франкові жінка, котра б вважала на зверхність. Але вона пристосувалась цілком до нього: під той час [вона] дуже гордилася ним»⁶⁹. Гордилася і «вірила в него, яко в найгеніяльнішого чоловіка під той час...»⁷⁰.

Однак не витримала Ольга Федорівна, зламалася фізично й душевно. Не стало в родині ні тепла, ні злагоди. «Неможлива атмосфера у Франковім домі», «вічна сварка —

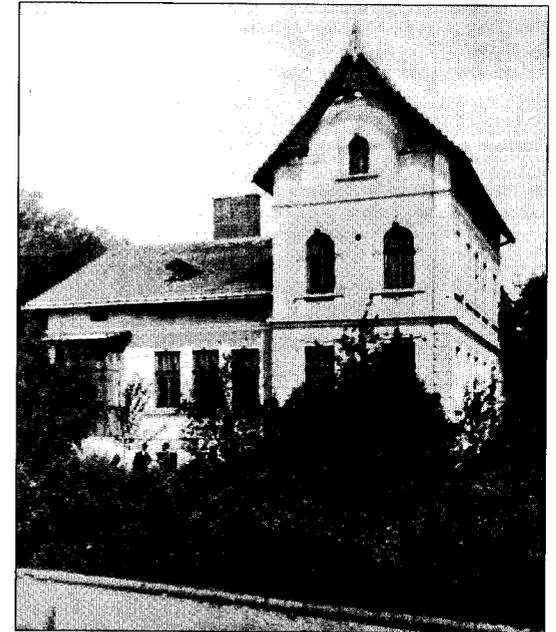
⁶⁹ Рошкевич (Іванець) М. Спогади про Івана Франка. — С. 176.

⁷⁰ Глібовицька Д. Із спогадів про Івана Франка. — С. 112.

Пам'ять про чоловіка Ольга Франко дуже берегла і після його відходу у вічність. Коли донька Анна винаймила перший поверх вілли батьків для Івана Ющишина, редактора «Учителя», Франкова сприйняла це вельми хворобливо, відтак звернулася до свого сповідника Сильвестра Калиновича (28 травня 1935 р.) з «проханням»: «Ваша Всечесність! Може, б Ви благословили той дім спалити. Жертва цілоспалення угодна Богу». «Твердила в цьому листі, — пише Р. Горак, — що нема нікого такого, хто б міг не тільки спати в її хаті, але навіть й стати, де колись стояв її чоловік» (Горак Р. Остання дорога Ольги Хоружинської // *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*. — Львів: Ініціатива, 2010. — Вип. 9. — С. 72–73). Цей лист зберігається в фондах Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка (№ інв. 11947, № 2092 ор.).

Вул. Понінського (тепер І. Франка). Львів, поч. ХХ ст.

Будинок Івана Франка
на Софіївці,
вул. Понінського, 4,
(тепер
вул. І. Франка, 152).

чисте пекло» вражали всіх, хто навідувався до нової оселі подружжя на Софіївці коло Стрийського парку. Так, восени 1902 р. у Франків побувала Леся Українка. Про свої відвідини написала матері: «Далеко дуже той дім, аж за містом. Місце гарне і хата нічого собі (я, звісно, суджу по виду, а чи практично збудовано, того не знаю), вони вже там живуть (*ul. Poninśkiego, 4*), ледве устроїлись, в хатах дуже порожньо. Ольга Федорівна не то щоб слаба, але й не робить враження здорової і говорити з нею трудно, через її дражливість і несподіване стрибання з теми на тему»⁷¹. «Надзвичайно сумне вражіння» зробило Франкове «сеймове огнище» на Марію Загірню (Грінченко): «Мені ніколи до того часу не доводилося бачити такої непривітної незахистної господині. Це була пустка, холодна сумна пустка, якої не закрашали і не гріли навіть Трушеві малюнки по стінах. Меблів було мало та й ті стояли не до ладу [...]. Я годин з чотири грілась біля того “огнища”, побула за гостю тільки і після того лежу на ліжкові знесилена, знемощила. А Франка те “огнище” пече вісімнадцять років (Марія Грінченко з донькою Настею була у Франків в 1904 р. — Я. М.) і не спопелило його. Який же то великий дух у тому мізерному тілі! Який же то ясний великий розум під тим негарним рудим волоссям у тій прекрасно сформованій голові з високим чолом!»⁷².

У 1901 р., доведений до відчаю, І. Франко ладен був навіть піти з родини: «... Годі мені довше терпіти: справа стоїть так, що мені або самому здуріти, або смерть собі заподіяти,

⁷¹ Леся Українка. Лист до О. П. Косач від 23 жовтня 1902 р. // Леся Українка. *Зібр. творів*: У 12 т. — Київ: Наукова думка, 1978. Т. 1: Листи (1898–1902). — С. 365.

⁷² Загірня (Грінченко) М. Спогади про Франка та про його сеймове огнище // *Спогади про Івана Франка*. — Львів, 2011. — С. 608–609.

або тікати геть. Вибираю се останнє, бо бажаю ще працювати для рідного слова, для науки і для своїх дітей. Спільне життя з Ольгою доведе мене — чую се — до швидкого кінця, і для того волю знов піти на давнє бурлацьке життя, щоб мати спокій хоч у своїх чотирьох стінах»⁷³.

Одначе, усвідомлюючи, що має діло «не зі злою, а з хворою людиною»⁷⁴, І. Франко й далі «зносив своє лихо терпляче, замовчував, допомагав всюди сам у хатніх справах, як міг, і багато часу витрачав на звичайні зайві клопоти; взагалі, можна дивуватися, як він міг працювати за таких обставин»⁷⁵. Через п'ять років, знову повертаючись до розмови про розлучення, І. Франко визнав: «Не спішно мені розставатися з Ольгою по 20 роках спільного життя. Хоч і скільки нам обом довелось перетерпіти, а в останніх літах мені через неї, а все-таки я зжився з нею і чую, що багато завдячую їй, та й тепер іще в спокійних днях вона така добра, особливо для дітей, така непідкупно чесна і високоморальна у своїх поглядах і навіть у хворобливих тирадах, що

⁷³ Франко І. Лист до Єлисея Трегубова від 14 листопада 1901 р. // Франко І. *Зібр. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 174.

⁷⁴ Франко І. Лист до Єлисея Трегубова від 26 листопада 1901 р. // Там само. — С. 187.

«Чом Ви не станете на тому погляді, що вона збожеволіла, а всім відомо, що божевільних людей не держать дома, — давав на те болючі поради Франкові Є. Трегубов. — Воно Вам видніше, як треба робити, хоч боюсь, що Ви загубили голову у такій біді, і мушу Вам сказати, що і себе, і дітей губити не приходится: ліпше ж Вам задати її до божевільної больниці і захиститися, а також захистити здорових, бо на волі не дасть вона нікому життя» (Див.: Чернишенко Л. Листи Єлисея Трегубова до родини Франків // *Науковий вісник Музею Івана у Львові*. — Львів: Каменяр, 2007. — Вип. 4. — С. 128–129).

⁷⁵ Величко Г. Спомини про Івана Франка // *Спогади про Івана Франка*. — Львів, 2011. — С. 382.

в мене крається серце на саму думку розстання з нею і її розстання з дітьми»⁷⁶.

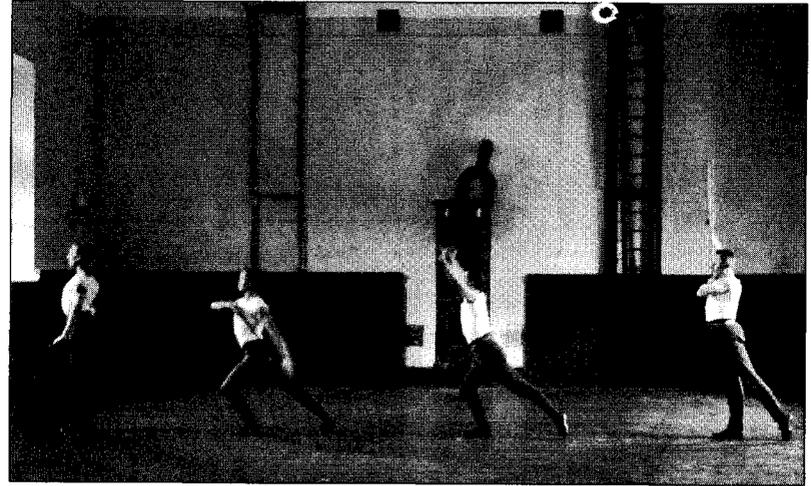
У тому, що так печально склалося родинне життя, справді, не було вини Ольги Федорівни. «... Її самотньою провиною було те, що вона вийшла заміж за Франка в чужій для неї, мізерній галицькій обстановці. Сама вона була добра, чула до людського горя, досить поступова, але непрактична в житті, не навчена до біди, не підготована до того, щоб великій людині влаштувати безтурботне життя. Про її добре серце свідчить і привітність до простого робітничого народу; вона не відпускала бідака без датку, часто віддавала з хати останнє, хоч у самій хаті не панував великий гаразд», — писав Григорій Величко⁷⁷.

⁷⁶ Франко І. Лист до Єлисея Трегубова від 1 лютого 1906 р. // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 284.

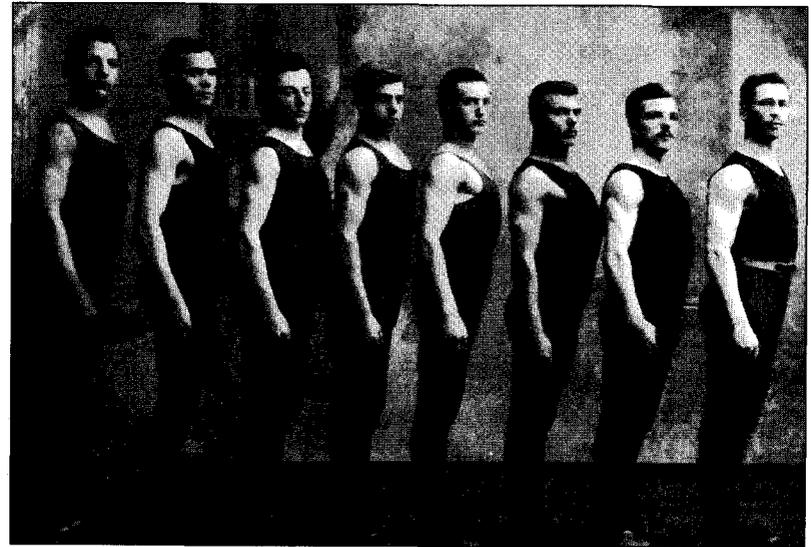
Якою мамою для своїх дітей була Ольга Франко — знаємо і від В. Коцовської, хрещеної матері Петра і Анни. «При нагоді мушу додати пару слів в оборону Вашої Мами. Через довгі роки співжиття пізнала я доброту її серця і ніжну вдачу. Була она вірною жінкою і Матерою», — писала В. Коцовська П. Франкові, будучи переконаною, що «загал видав кривдичу опінію щодо її особи». «До характеристики Мами нагадаю собі, що сказав про ню проф. Веретена (проф. Врецьона) — «що як довго учу, такої мами не було, щоби під час науки входила до класу, щоби переконатися, яким духом її діти віддихають». Взимі годинами возила їх на санчатах і була товаришкою в забаві. Як котре захворіло, даром лічив д-р. Кобринський, Сельський або *Kossak*» (Див.: Бонь В. «З мужем моїм Ваш батько жив сердечно» (спогади Валерії Коцовської про Івана Франка) // *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*. — Львів: Ініціатива, 2010. — Вип. 9. — С. 132–133).

Про виховання в родині Франків див.: Франко-Ключко А. Як учив і виховував Іван Франко своїх дітей // *Життя і школа*. — 1990. — № 3. — С. 34–38; Франко-Ключко А. Як учив і виховував Іван Франко нас, своїх дітей // *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*. — Львів: Каменяр, 2007. — Вип. 7. — С. 317–320. Тихолоз Н. Виховання любов'ю (Із секретів пані Франкової) // *Франко. Переживання*. — С. 199–203.

⁷⁷ Величко Г. Спомини про Івана Франка. — С. 382.

Руханкові вправи з палицями. Перший справа — Петро Франко. Львів, 1911 р.

Відділ старших учнів-руховиків львівського товариства «Сокіл-Батько». Третій зліва — Петро Франко. Львів, бл. 1910 р.

Своєю добротою Франкова дружина не раз дивувала й інших. «До грошей прикладала малу увагу. Коли селянка поставила собі якусь ціну, наприклад, за суніці, то вона давала їй удесятеро більше: “Як то — стільки разів треба схилитися по суніці, щоб їх назбирати, і так мало жадають за них!”» (М. Мочульський)⁷⁸. «Раз я прийшла після того, як їх злодії обікрали — забрали все срібло. Вони ще не мали власного дому, мешкали в партері. Столик стояв в кухні під вікном, а в тім столику в шухляді все срібло. Я зауважила, що такі речі не тримаються так. Франко на ту шкоду був цілком байдужий, а Франкова сказала, що бідний злодій мусить також з чогось жити» (М. Рошкевич)⁷⁹. Навіть М. Павлика, «якого не надто толерувала», Ольга Франко виручала в скруті, «незважаючи на його лихослів'я позаочі про неї»⁸⁰: «Вже приходилось нам з мамою вмирати з голоду буквально. Як ми перебули сих 6 місяців, відколи в мене нема ніякого заробку, — і сам не розумію. [...] Трохи помагала нам Франкова, спасибі їй, — то хлібом, то позикою грошей, по ½ гульденів у місяць...»⁸¹.

... Надто вже багато випробувань випало в житті на долю Ольги Федорівни. Франкова дружина — це «дуже трагічна постать. Ніжна ростина, пересаджена на камінистий ґрунт»⁸². Перші симптоми душевної хвороби проявилися

⁷⁸ Мочульський М. Іван Франко: Студії та спогади. — С. 80.

⁷⁹ Рошкевич (Іванець) М. Спогади про Івана Франка. — С. 179.

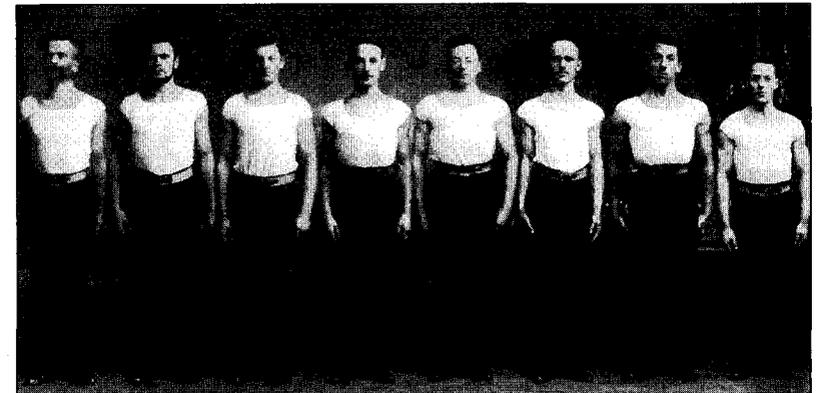
⁸⁰ Тихолоз Н. Виховання любов'ю (Із секретів пані Франкової) // Франко. Перезавантаження. — С. 203.

⁸¹ Павлик М. Лист до Людмили Драгоманової від 3 квітня 1897 р. // Записки НТШ. — 1997. — Т. 234: Праці філологічної секції. — С. 502.

⁸² Деркач М. Нова книжка про Івана Франка // Жінка. — 1939. — Ч. 11–12. — С. 3.

Члени «Сокола-Батька» на прапоровім здвизі. Зліва — направо: два учасники-ремісники, невст. особа, Степан Гайдучок, Петро Франко, Франтішек Коргонь. Жовква, 1912 р.

Учительський відділ товариства «Сокіл-Батько» у Львові. Зліва — направо: Іван Боберський (провідник відділу), Степан Гайдучок, Тарас Франко, Омелян Гузар, Петро Франко, Іван Ігнат, Олександр Довбенко, Ігор Федів. 1913 р.

в неї влітку 1900 р. після перенесеної операції на запалення сліпої кишки: «У мене також клопіт, моя жінка дуже недужа. У неї літом була руптура, яку оперовано щасливо, а тепер проявилось божевілля на тлі зразу еротичним, а потім релігійним. Правда, їй тепер уже ліпше (вона живе в Коломиї в одного знайомого лікаря), але що ся хвороба у ній фамільна, а організм її дуже утлий і вичерпаний, то я боюсь, що поліпшення буде тільки хвиливе»⁸³.

Попри те, що хвороба в Ольги Франко була «фамільна», у нікого з родини вона не набула таких гострих форм, як у неї. «Тітка Саня Ігнатович — так само нервова, як і мама, — писала Анна Франко про рідну сестру Ольги Федорівни, — але серед добробуту її нервовість ніколи не дійшла до того ступеня, що в мамі». І далі в споминах Анни читаємо: «Здоров'я мамі настільки погіршилося, що тато по довгих ваганнях рішився віддати маму до шпиталю для умово хворих, до Кульпаркова, [...] але стан її здоров'я в шпиталі тільки погіршився. До цього також спричинилося співжиття з іншими хворими. Жодної надії на поправу не було. Ще тяжчим, ще безрадісним стало життя в нашій хаті»⁸⁴.

Це було в 1912 році. Тоді ж з огляду на недугу Ольги Федорівни їй призначають опікуна. Ним стає також судовий радник К. Бандрівський. Смерть сина Андрія в 1913 р., котрого Ольга Федорівна як найстаршого («первозданного»), до того ж змалку дуже хворобливого, любила й жаліла більше від інших дітей, остаточно позбавила її душевного спокою. Із втратою Андрія, згадує Анна Франко, їхня мама ніколи не змиралася.

⁸³ Франко І. Лист до Агатангела Кримського [жовтень 1898 р.] // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 158.

⁸⁴ Франко-Ключко А. *Іван Франко та його родина: Спомини*. — С. 101, 86, 87.

«Я ще ходила з мамою на могилу брата, але насправді мама ніколи не повірила, що він умер. Часто прийшовши з міста, казала мені: “Я бачила Андруся, він напевно живе, оженився”. І тоді накидалася на нас усіх: “Чому ви його сховали від мене? Хай він прийде і т. д.”»⁸⁵. «Навіть через 16 років після його смерті вона говорила про нього як про живого», — коментує Н. Тихолоз згадки Ольги Франко про Андрія в листах до сина Тараса, датованих 1929–1930 рр. «В день Андрія посилаю тобі привітання від нашого Андрія+. Не то укор, ні то угроза. Ви, мамо, Тарасові купили хутро, а мені ні, ви, мамо, посилали мене на базар, на кухню, а Т[арас] ніколи не ладив». «А може, ти скажеш разом з Андрійком, “так мусить бути”. *Es soll so sein*», — знову і знову згадувала свого первістка Ольга Франко»⁸⁶.

«З літами, як І. Франко мав спаралізовані руки, Ольга Франкова щораз більше йому докучала і кидала на нього дерев'яними опаловими полінами. І. Франко своїми хворими руками не в силі був оборонятися», — розповіла Одарка Бандрівська, донька Франкового опікуна, змальовуючи при цьому й портрет Ольги Федорівни того сумного часу: «Дружина Івана Франка Ольга запам'яталася мені як дуже худенька, аж марна особа. Пальці рук мала довгі і тонкі, що прямо лиш шкіра і кости. До нас частіше приходила і приносила трошки яблук або грушок, та казала, що то з їхнього саду. Говорила мішаниною слів російських, українських, польських і ще інших [...]. Попадала часто в сварливий тон та з криком і гнівом виходила з хати»⁸⁷.

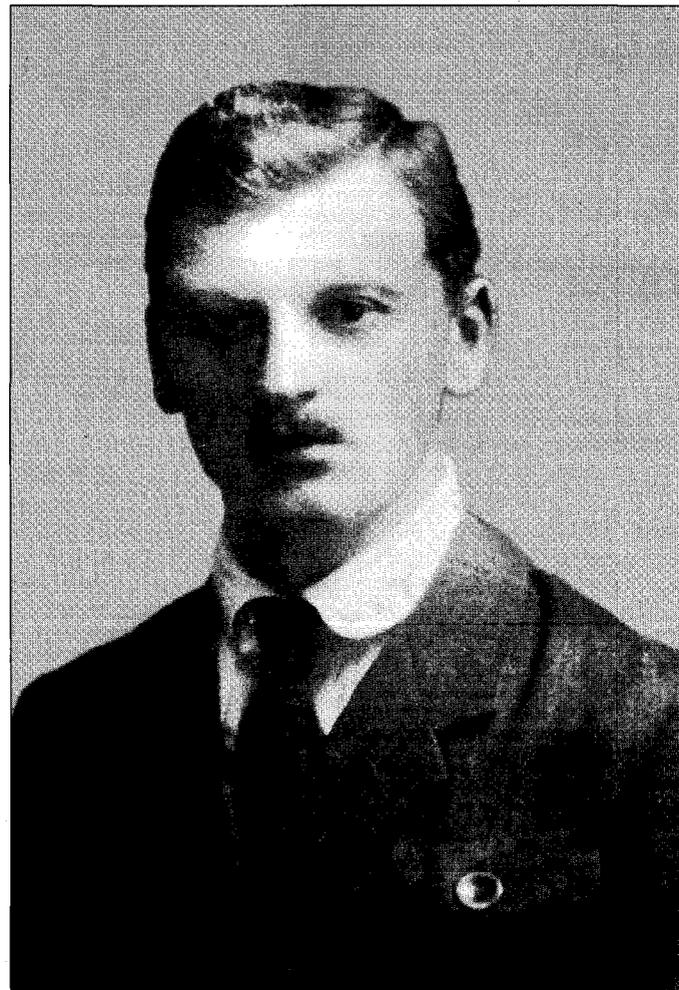
⁸⁵ Франко-Ключко А. *Іван Франко та його родина: Спомини*. — С. 82.

⁸⁶ Тихолоз Н. Згасла свічка Андрія Франка // *Дзвін*. — 2010. — № 8. — С. 119–120.

⁸⁷ Бандрівська О. Те, що бачила на власні очі і що запам'ятала з оповідань мого батька Карла Бандрівського.

Коли захворів сам І. Франко, дехто з сучасників вважав, що саме через Ольгу Федорівну не можна йому подати належної допомоги, хоча він «не має найменшого конечного коло себе обходу, ходить обдертий і не раз голодує [...], що аж чужинці не раз питають наших: чому він такий опущений, занедбаний, як той послідній старець-жебрак [...]. Інший — рівно нещасний — має бодай родину, яка про него дбає. У него ніколи не було правдивої родини, що то рятує, і кріпить, і гріє. І тепер у него тої родини немає. Та аномальна родина — се і одна з причин з-щотяжше — як в нормальних умовах — д'сему приступити — і ратунок-поміч подати», — писала Євгенія Бохенська до Михайла Грушевського восени 1912 р.⁸⁸ Що ж, присуд дуже категоричний, проте, гадаю, не зовсім справедливий, принаймні не однаковою мірою стосовно всіх членів родини Франків.

Суб'єктивний погляд деяких сучасників на багато реалій Франкового особистого життя, у тому числі на складні взаємовідносини в родині, коригується іншими першоджерельними матеріалами, зокрема документами особистого архіву письменника, позірно безпристрасні рядки яких, віддзеркалюючи трагедію родини Франків, дозволяють бодай почасти «зняти вину» хоч би з Ольги Федорівни та найстаршого сина Андрія. Особисто для мене дуже промовистими є записи в «Покажчику мешканців будинку І. Франка по вул. Понінського, 4, Львів, 1913», де в графі під довгою назвою «Всякі інші важні для розкладання доходного податку замітки, наприклад, особливо нещасні случаи, довготриваючі хвороби», навпроти імені І. Франка зазначено: «Д-р Іван Франко є калікою на руки, внаслідок чого не може писати — притім все є хорий і до праці

Тарас Франко

⁸⁸ Бохенська Є. Лист до Михайла Грушевського від 21–22 листопада 1912 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 2508.

неспосібний», відповідно про Ольгу Федорівну — «рівнож хора», Андрія — «також хорий»⁸⁹. До того ж Андрій, незважаючи на власну хворобу, все ж дуже багато допомагав батькові.

Хоча, з другого боку, і в самого зболеного І. Франка подекуди проривалися гіркі жалі на дітей, зокрема (що було так природно) він прагнув більшої розради та допомоги від доньки. Під час війни письменник постійно передавав через українських офіцерів, що служили в російській армії та іноді навідувалися до нього, листи або усні вістки до Анни з проханням повернутися додому. Але донька не верталася, «що Франко відчув болюче, бо лежав у своїй хаті, як Лазар»⁹⁰. Через непослух І. Франко навіть хотів «виді-дичити» доньку, себто позбавити її спадку⁹¹. Сама Анна також «чулася до вини». Так, в одному з листів до батька Анна, відповідаючи на його докори в тому, що вона ніколи не була для нього доброю донькою, бо замість того, щоб осолоджувати йому прикре життя, відсунулася, відчужилася від дому, признавалася: «Тату, чи ж Ти думаєш, що я сего не виділа, будучи іще вдома, чи я не думала про се кож-дий день! І се лежить на мені тяжким докором! На ціле мое життя!»⁹². Щоправда, тут же Анна вину на це складала на домашні обставини: атмосферу в хаті, хворобу Ольги Фе-дорівни⁹³. Воістину зачароване коло...

⁸⁹ Показчик мешканців будинку І. Франка по вул. Лонінського, 4, Львів, 1913 // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 2474.

⁹⁰ Баран С. *З моїх спогадів про Івана Франка*. — С. 45.

⁹¹ Там само. — С. 49.

⁹² Франко А. Лист до Івана Франка від 27 лютого 1915 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 1636. — С. 64.

⁹³ Див. детальніше: Бонь В. Анна Франко-Ключко // *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*. — Львів, 2001. — Вип. 2. — С. 54–68.

Донька Івана Франка Анна з синами Мироном і Тарасом, 1937 р.

Восени 1914 р. через надто бурхливі прояви хвороби дружини І. Франко змушений був вибратися з дому до свого шкільного товариша, судового радника Йозефа Райхерта, «котрий дав йому на тимчасове помешкання одну порожню кімнату в своїй камениці при вул. Курковій під ч. 25»⁹⁴. У Райхерта поет прожив тоді цілий місяць⁹⁵. «...Час від мого повороту з Криворівні аж до зими вона провела в ненастаннім змаганні довести мене до божевілля, або до голодової смерті й довела до того, що я цілий місяць мусів прожити в чужім домі...»⁹⁶, — пояснював він знайомим, зокрема В. Якіб'юкові, причини своєї втечі з хати.

Приблизно в цей самий час у декого з киян з'являються гадки: а чи не краще було би Франкові з огляду на нестерпні умови життя у Львові перебраться до Києва? Проте з переїздом нічого не вийшло, хоча Франко погодився на це⁹⁷. «По застанові і питаючи в відповідних кругах, прийшли до того переконання, що з згляду на се, що ти жиєш в приятеля, котрий в кождім разі більше дбає про тебе, як мама, і если у тебе є гроші на жите, то ліпше, щоб ти зівстав поки що вдома, — передавала Анна батькові рішення київської

⁹⁴ Охримович В. Причинки до біографії і характеристики Івана Франка // *Новий час*. — 1926. — Ч. 50. — С. 9.

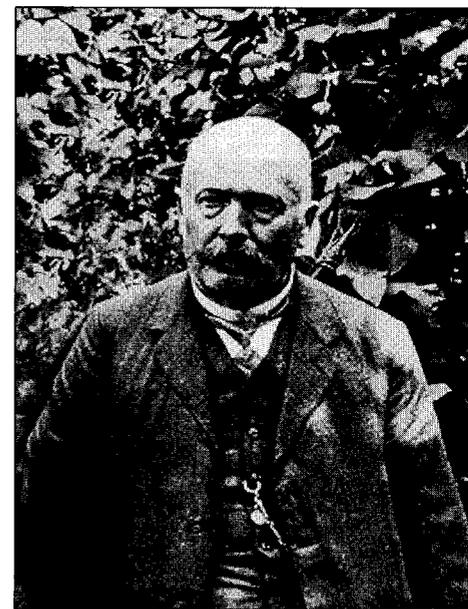
⁹⁵ Див.: Горак Р. Втеча // *Українське літературознавство: Іван Франко. Статті і матеріали*. — 1992. — Вип. 56. — С. 127–136.

⁹⁶ Франко І. Лист до Василя Якіб'юка від 4 грудня 1915 р. // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 433.

⁹⁷ Про намір І. Франка перебраться тоді до Києва відомо з листівки Анни Франко до Володимира Охримовича від 18 листопада 1914 р. «Від тата я дістала тільки одно письмо (цей лист не зберігся — Я. М.), в котрім пише, що вибираєся в Київ», — писала Анна, прохаючи В. Охримовича «задержати» її родичів у Львові (Франко А. Лист до Володимира Охримовича від 18 листопада 1914 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 2511).

Вид на вул. Куркову (тепер вул. Лисенка). Львів, поч. ХХ ст.

Йозеф Райхерт,
судовий радник,
бл. 1910–1911 рр.

громади, — бо хотяй би і пропуск тобі дали, міг бись мати великі неприємності в Києві, взагалі в Росії, не виключаючи тяганини і арестованя. Одним словом, їхати не радять. Щодо мами — тим більше приїзд єї не бажаний для нікого. ... Мама, як ту була кілька день, то тільки наробила скандалів, що я кілька тижнів зі встиду не хотіла іти до тих людей, в котрих була мама. Як сам знаєш, мама в житю неможлива, тож закликаю тебе, не пускай мами сюди. А як мама не схоче сидіти вдома, нехай піде до Кульпаркова, і нехай своїм приїздом не доводить мене до крайности. Через ті (нрзб.) вічного пекла, мама знищила всякі чувства прив'язаня до себе, то нехай не дивується...»⁹⁸. Однак пройде час, образи забудуться, і Анна напише: «Аж тепер я добре зрозуміла маму. Я простила їй її довголітні знуцання наді мною, десять літ знівченої моєї молодости! У мене залишилося лише безмежне співчуття для мами та жалість для її тяжкого, нещасного життя»⁹⁹.

Маму, Ольгу Федорівну, І. Франко 17 грудня 1914 р. віддав знову до лікарні для душевнохворих. Іншої ради не було. Пробыла там Ольга Федорівна довгих три роки. Вийшла звідтіля аж після смерті І. Франка. Не йшла навіть за домовиною того, у кого колись так вірила й ким так пишалася¹⁰⁰.

⁹⁸ Франко Анна. Лист до Івана Франка [жовтень–листопад] 1914 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 1636. — Арк. 71. (Лист датується за змістом — згадка про проживання Франка в Й. Райхерта).

⁹⁹ Франко-Ключко А. *Іван Франко та його родина: Спомини*. — С. 102.

¹⁰⁰ За домовиною Ольги Франко (померла 15 липня 1941 р. на 77 році життя) теж не йшли її найрідніші. Міг хіба провести її в останню дорогу син Тарас, але й тому не судилося. Він добирався вантажівкою зі Станіславова, де тоді працював, і не встиг. «До Львова прибуває на 4 години після похорону і складає квіти на свіжу могилу» (Франко З. *Життя і праця Тараса Івановича Франка // Зеновія Франко (1925–1991): Статті. Спогади*.

Ольга Франко, 1922 р.

А тим часом у Франковому будинку оселяється Ц. Зигмунтовська з двома дітьми — сином Здиславом і донькою Софією¹⁰¹: «вона була господинею цілого дому, користувалась

Матеріали. — С. 53). Провели Франкову дружину на місце вічного спочинку чужі люди, працівники Музею Франка — Лідія Кедринська, Федір Кулечко, Софія Дутко і Марія Деркач, співробітниця НТШ.

Утім, ці люди й не були чужими для Ольги Франко. Співчували їй, допомагали, як могли, були свідками її «остатньої частини» дороги: «... Ольга Федорівна щораз слабшала, щораз рідше виходила з своєї кімнати нагорі музейного будинку, де її влаштували. Лежала тихо, ніхто не чув її голосу, ніхто не бачив її впродовж зими 1940/41 року. Раз тільки, несподівано, почули ми звуки піаніно, що його саме винесли нагору. То останками сил грала ще раз, востаннє, колишня тендітна панночка з Києва, що приїхала у Львів ненароком зломити одне велике життя, яке б рада була аж занадто захистити» (Струтинська М. Три тіні // *Наші дні.* — 1942. — Травень).

«Поховали Ольгу Франко на полі № 4, неподалік могили чоловіка. [...] Скромний надгробок, а також огорожу поставила Анна Франко-Ключко вже під час німецької окупації, коли приїздила з Відня у Львів» (Див.: Горак Р. Остання дорога Ольги Хоружинської. — С. 73). Про Ольгу Франко на схилі віку див. також: Бонь В. Ольга Франко. З останніх років життя // *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові.* — Львів: Ліга-Прес, 2008. — Вип. 8. — С. 129–162.

¹⁰¹ Із листів Ц. Зигмунтовської до І. Франка, датованих серпнем 1914 р., відомо, що цього року вона навідувалась в оселю на Понінського і раніше — ще влітку, коли він був у Криворівні, а Ольга Франко, як уже згадувалося, залишилася вдома одна. «Пані була спокійніша, сердечно запросила на ніч і вона не відмовила. На другий день була м до полудня» (Л. — Ф. 3. — № 1630. — Арк. 269–270). «Сьогодні з Зосею йдемо до вілли, прошу Пана, якби Паню взяли до закладу, то тоді б ми цілий день були б із Зосею у віллі, а на ніч приходили б до нашого дому, бо дуже боїмося ночувати» (Л. — Ф. 3. — № 1630. — Арк. 271–272). Так само приходила Ц. Зигмунтовська до помешкання Франків і 1912 р., коли О. Франко була в лікарні. «Ласкавий Пане! Вже від трьох днів ходила до вілли. Панна Анна 17/7 поїхала. Приходив муляр, хотів на біло кухню білити, не знала, що йому на це відповісти» (Л. — Ф. 3. — № 1630. — Арк. 259). Листи Целіни Зигмунтовської до Івана Франка опубліковано в «Науковому віснику Музею Івана Франка у Львові». Див.: Горак Р. Листи Целіни Зигмунтовської до Івана Франка // *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові.* — Львів: Каменяр, 2003. — Вип. 3. — С. 336–343.

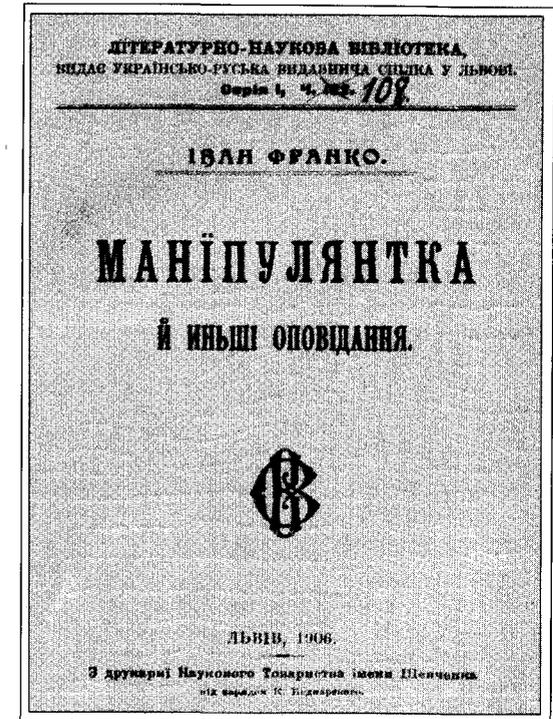
Могила Ольги Франко на Личаківському кладовищі у Львові

безкоштовно всім, що там було»¹⁰². Як вказано в «Картці до замельдування головних льокаторів і віднаймаючих. Ч. дому 4, вул. Понінського» метою прописки Ц. Зигмунтовської в цьому домі є «догляд за хорим д-ром І. Франком». І. Франко в той час, справді, потребував пильного щоденного догляду та опіки. Чи мав він їх від пані Ц. Зигмунтовської? Такі суперечні думки висловлювали про це Франкові сучасники, його діти, утім, і він сам. Так, в одному з листів до В. Якіб'юка, датованому 4 грудня 1915 р., І. Франко стверджував: «Одною з причин моєї хвороби (йдеться про різке погіршення самопочуття письменника на зламі 1914–1915 рр. — Я. М.) були відносини тої жінки та її сина до мене. Коли, нарешті, літом явився в мене син мого брата [...], я був рад, що він мусив лишитися ві Львові, відправив у вересні паню Зигм[унтовську] з дітьми зі свого дому (Здись, навіть не попрощавшись зо мною, вибіг наперед, приставши до польського легіону) і лишився вдома вдвійко з братаничем»¹⁰³. Іван Труш згадував про перебування Ц. Зигмунтовської у Франка: «Раз я застав Франка спокійнішим, а в хаті чистіше, привітніше. Увійшла господиня — це була Целіна Зигмунтовська. А коли з'явився там удруге — її вже не було. Франко був хмарний, занедбаний. Сказав мені: "А, вона це робила тільки задля матеріальних користей"». «Труш здогадувався, — писала Марія Струтинська, — що таку думку піддав Франкові Бандрівський»¹⁰⁴.

¹⁰² Франко В. Мій стрийко Іван Франко // Франко В. *Спомини* / Упоряд. З. Франко, Є. Паранюк. — Львів: ТзОВ «Дизайн студія Папуга», 2015. — С. 15.

¹⁰³ Франко І. Лист до Василя Якіб'юка від 4 грудня 1915 р. // Франко І. *Зібр. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 433.

¹⁰⁴ Струтинська М. Романтика чи «внутрішня катастрофа?» / (До генези «Зів'ялого листа») // *Сучасність*. — 1966. — № 7. — С. 127.

Обкладинка повісті
І. Франка «Маніпулянтка»

Целіна Зигмунтовська,
малюнок

Чи був І. Франко на цьому витку взаємовідносин із Целіною, котру колись уява закоханого поета за її дивну красу наділила прикметами ідеалу, якій у хвилини натхнення присвячувались найкращі пісні «Зів'ялого листя», справедливим до неї? Адже сам він ще порівняно недавно (у травні того ж 1915 р.) у листі до іншого свого постійного адресата, швагра Єлисея Трегубова, згадував про своїх жильців у доволі прихильному тоні¹⁰⁵. Та й напровесні 1916 р., незадовго до смерті, поет знову звернеться по допомогу до неї, до Ц. Зигмунтовської. «Хоч як там було, одне ясне, уже на самому схилі життя він бажав бодай її доброти, прив'язаности, і як же глибоко сиділа в поетовій душі ця незнищима любов! Недарма ж він писав:

*Більш, ніж меч, і вогонь, і стріла, і коса
Небезпечне оружжя — жіноча краса*¹⁰⁶, —

зауважувала Марія Струтинська, подивована, що навіть неблаганний до жіночої краси час виявився безсилим перед вродою Ц. Зигмунтовської. У цьому вона пересвідчилася особисто, коли в 1940 р. Петро Франко, тоді директор Музею І. Франка у Львові, доручив їй узяти інтерв'ю в колишньої «маніпулянтки»: «Ще на старості літ [...] її лице носило сліди великої, якоїсь “чужої” краси; і тоді ще вона силкувалася зберегти ту незайману ходу, що так бентежила поета. Її портретик-рисунок з молодих років, переданий музеєві, мав у собі щось справді демонічне: у великих темних очах, у буйному хвилястому волоссі, в гордовитому повороті голови»¹⁰⁷.

¹⁰⁵ Франко І. Франко І. Лист до Єлисея Трегубова від 27 травня 1915 р. // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 425–426.

¹⁰⁶ Струтинська М. Романтика чи «внутрішня катастрофа?» / (До гези «Зів'ялого листя»). — С. 127.

¹⁰⁷ Там само. — С. 126.

Зовнішній простір Франкового існування під час окупації Львова був дуже обмежений, по суті, замкнений стінами його власного будинку, звідки він виходив украй рідко. Хіба що був змушений якоюсь неординарною подією. Так, Мар'ян Колодій розповідав, що одного разу він зустрів І. Франка в центрі міста, коло готелю «Жорж», у досить дивному «обладунку»: той з двома шаблями синів, що пішли до війська, ішов до магістрату. «Бачите, несучи зброю, — пояснив здивованому М. Колодієві. — Москалі загрозили карою смерті або 3000-ми рублів, якби хто задержав у себе яке-небудь зброю!»¹⁰⁸ Перед латинським Різдом 1915 р. І. Франка востаннє (за кілька днів перед своїм арештом) бачив М. Мочульський: «Обличчя в нього було тоді неначе з гіпсу — синяво-біле. Він стояв переді мною на вулиці похилений, худий, наче тінь колишнього Франка, і питав мене, чи знаю, що діється на фронті. А коли я сказав йому, що сам знав, він в одно повторював: “Біда! Біда!”»¹⁰⁹

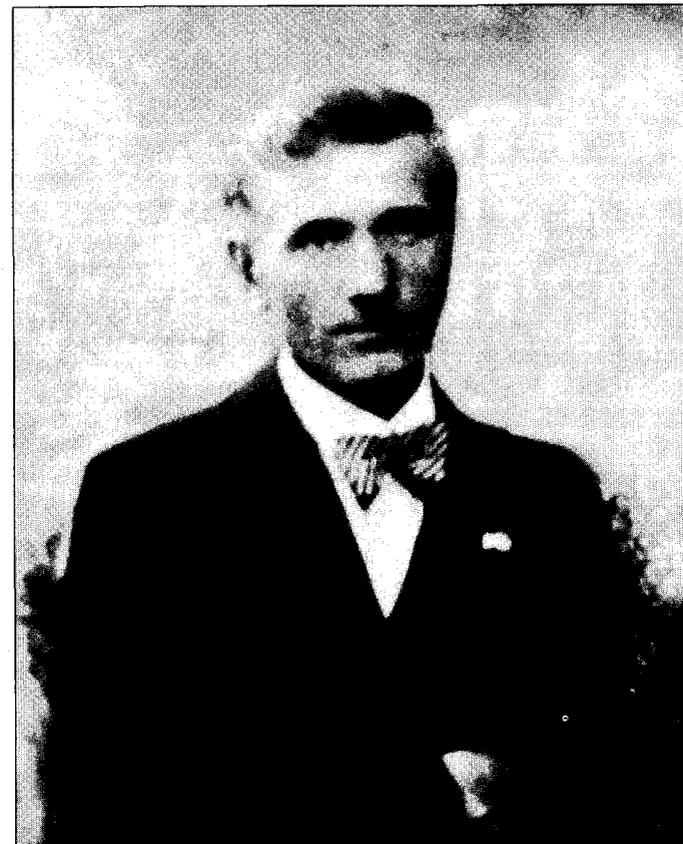
Безумовно, у Франковому усамітненні значну роль відіграла російська окупація Львова. «Товариського життя між русинами тепер, у воєнний час, нема ніякого, всі товариства, бібліотеки й школи позамикані, головні представники інтелігенції або повиїздили з краю (у Відні самих русинів до 10 000), а з тих, що лишилися, многих поарештовано... Про кореспонденцію з Віднем або загралицею тепер ані думки нема, бо всі поштові та телеграфічні зв'язки перервані»¹¹⁰.

¹⁰⁸ Колодій М. Іван Франко в році російської інвазії: Кілька споминів і записок // *Діло*. — 1915. — Ч. 81. — 1 падолиста.

¹⁰⁹ Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — С. 174.

¹¹⁰ Франко І. Лист до Анни Франко від 24 березня 1915 р. // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 424–425.

Проте вже з перших місяців 1915 р. затворництво Франка було викликано його тяжким фізичним станом: тоді довгий ряд його недуг поповнюється ще однією — запаленням легень, яке він переніс особливо тяжко. «Я досі хворий на наслідки плеврита, який перебув узими: ті наслідки — головно біль у нижній частині живота та загальний упадок сил наслідком кількомісячної дієти. Ходження і всяка, хоч би дрібна праця, втомлює мене й запирає дух, а тіло вихудло так, як в мене досі не бувало», — скаржився він у травні 1915 р. Є. Трегубову¹¹¹. Навіть ще влітку І. Франко почував себе настільки погано, що не міг вийти з хати, щоб віднести на пошту дітям листи («за кожним разом треба просити когось віднести картку аж на пошту, а я сам досі хворий і ходити поза домом мені тяжка мука»¹¹²), чи піти до поліції з братаничем Василем, виклопотати йому дозвіл на повернення додому, у Нагуевичі¹¹³. Василя Франка, сина брата Захара, несподівані дороги війни привели до Франка

Василь Франко, братанич І. Франка, 30-ті рр. ХХ ст.

¹¹¹ Франко І. Лист до Єлисея Трегубова від 27 травня 1915 р. // Франко І. *Зібр. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 425.

¹¹² Франко І. Лист до Тараса Франка від 15 серпня 1915 р. // Франко І. *Зібр. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 430.

¹¹³ Навесні й влітку 1915 р. 16-річний Василь Франко на вимогу австрійської воєнної комендатури три місяці підвозив батьковими кінями провіант для війська. Одного разу біля Жовкви, де частина мала «довший постій», у Василя вкрали коней. Тоді він, побоявшись вертатись без коней до обозу, почав втікати полями до ліса в напрямі Львова. «Три дні я прокрадався з Жовкви до Львова, тому що мусів виминати дороги і села, бо всюди снувались жандарми та військові патрулі і кожного прохожого перевіряли документи, яких у мене не було. І так я добився під Львів [...]. При помочи людей я добився [...] до мого стрийка з наміром відвідати его і попросити помочи: дістати для мене у Львові документ ідентичности, без якого я не міг дальше рухатись», — оповідав Василь про свою одісею (Франко В. Мій стрийко Іван Франко. — С. 11–12).

24 липня 1915 р.¹¹⁴. Відтак залишився Василь зі стрийком до середини травня 1916 р., ставши для нього «дуже добрим послугачем»¹¹⁵.

У час російської окупації мало хто і зі знайомих та приятелів порушував самотність хворого письменника. «Не виходячи нікуди з дому, я не буваю також ні в яких знайомих, а в мене лиш деколи буває д. Бандрівський та дехто з молодіжі або росіян (тобто наддніпрянців — Я. М.)», — писав І. Франко 24 березня 1915 р. доньці до Києва¹¹⁶. Лікар Броніслав Овчарський, котрого попросив взяти під опіку І. Франка напередодні своєї еміграції до Відня Євген Озаркевич, згадував: «У перший візит я застав хворого самотнім і голодним. Ніхто не відвідував його, тільки одна давня приятелька Зигмунтовська* часто приходила і приносила йому їсти»¹¹⁷.

Утім Б. Овчарський був не єдиний, хто свідчив про гірке, злиденне існування, на яке був приречений І. Франко у

¹¹⁴ Про перебування з І. Франком В. Франко згодом опублікував ряд спогадів. Див.: Франко В. Останній рік життя Івана Франка: (Зі спогадів братанича поета) // *Календар Українського народного Союзу на рік 1961*. — Джерсі-Сіті, 1961; Франко В. З останніх днів Великого Каменяра: Спомини про мойого стрийка І. Франка // *Народна воля*. — 1957. — № 18–27. Ще один спогад В. Франка «Мій стрийко Іван Франко», підготований для альманаху «Дорогобиччина — земля Івана Франка» (Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто, 1973) вийшов друком лише 2015 р. Див.: Франко В. *Спомини / Упоряд. З. Франко, Є. Паранюк*. — Львів: ТзОВ «Дизайн студія Папуга», 2015.

¹¹⁵ Франко І. Лист до Тараса Франка від 15 серпня 1915 р. // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 431.

¹¹⁶ Франко І. Лист до Анни Франко від 24 березня 1915 р. // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 425.

* Тут автор помиляється. Як відомо, Ц. Зигмунтовська мешкала в той час в домі І. Франка постійно.

¹¹⁷ Овчарський Б. Останній рік життя великого Каменяра // *Радянська Україна*. — 1941. — 21 травня.

воєнний час. Річ у тім, що ювілейний дар — основне джерело існування письменника останнім часом — був зложений у страховому товаристві «Дністер», яке восени 1914 р. припинило свою діяльність. «Хоча в мене ювілейний фонд 27 000 корон, із яких я досі міг брати 200 кр. місячно на вдержання, то, проте, тепер наслідком війни мені грозить просто голодна смерть, бо дирекція страхового товариства “Дністер”, у яким зложені мої гроші, заявила, що від першого вже не одержу нічого. Тому прошу Вас поклопотати, аби мені вислано в якнайкоротшім часі хоч 100 рублів»¹¹⁸. Повідомлення про тяжке матеріальне становище І. Франка з’являються в московському часописі «Утро

¹¹⁸ Франко І. Лист до Єлисея Трегубова [вересень – жовтень 1914 р.] // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 421.

На думку Якіма Горака, адресатом цього листа був Сергій Єфремов, а не Єлисей Трегубов. «Лист був адресований Сергієві Єфремову, який опублікував його в 1928 році серед добірки листів І. Франка до нього з наступним поясненням: «З самого початку окупації російським військом Львова приходили звіди звістки від офіцерів-українців, що “Франко голодує”; потім прийшла і ця цибулка, писана на картці каталога (на звороті “Гомерова Іліяда Рапсодія В. Ст. 70. Ц. 35 сот. 4.30, II”) тим характерним ломаним письмом, на яке міг здобути хворий Франко. Зібрано було в Києві 100 крб., які я й одіслав К. Паньківському, а від його Франко одержав їх 21 жовтня 1914 р. Потім зносили зо Львовом знов на довго, власне до смерті Франка, урвалися цілком» (Єфремов С. З спогадів про Ів. Франка та з його листування // *Література. Збірник перший / За ред. С. Єфремова, М. Зерова, П. Филиповича*. — Київ, 1928. — С. 170–171).

За ініціативою С. Єфремова, українцями Наддніпрянщини було зібрано 100 рублів і вислано в Галичину Костеві Паньківському, щоб передав ті гроші Франкові. С. Єфремов наводить і текст розписки І. Франка про отримання грошей. — «Від д. К. Паньківського одержав я 100 рублів д. 21 жовтня 1914. Др. Іван Франко — і коментує: “Це був останній рядок, що мав я од Франка...”» (Див.: Горак Яким. *Листи Сергія Єфремова до Івана Франка // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*. — Львів: Каменяра, 2003. — Вип. 3. — С. 273–307).

России»¹¹⁹, у деяких російськомовних часописах в Україні: «Одесских новостях», «Южном крае». В останньому біла на сполох Христя Алчевська. З великою експресією наголосивши на гуманізмі творчості І. Франка, вона закликала такий же гуманізм і милосердя проявити і щодо нього самого: «Варто було би Харківському університету, якщо це можливо, прийти на допомогу почесному своєму членові з милосердя до літератора, що вмирає, і який стільки дав світла нашому краю! [...] Таких гуманних проповідників треба спасати від голодної смерти... Він голодує», — писала вона в замітці під назвою «Без хліба»¹²⁰. Можливо, що інформація про Франкове бідування могла дійти до Х. Алчевської і від нього особисто — у відповідь на її листівку від 27 вересня 1914 р. За словами М. Колодія, «поголоску в російських газетах, що доктор Франко жие в біді і дуже хорий, хотіли повторити польські львівські часописи, але російська цензура цю звістку сконфіскувала»¹²¹.

Публікації у пресі, а також звернення І. Франка з проською про допомогу до родини Ольги Федорівни в Києві — до Володимира Ігнатовича та особливо до Єлисея Трегубова — викликали значний резонанс на Наддніпрянській Україні. Власне, І. Франко і протримався у період російської окупації Львова значною мірою на ті кошти, які різними шляхами передавала йому українська інтелігенція з Києва, Харкова, Одеси, Полтави, інших міст. Шляхи воістину були різними, подекуди доволі несподіваними. Так, одного разу І. Франко

¹¹⁹ Судьба И. Франко // *Утро России*. — 1914. — № 255.

¹²⁰ Алчевская Х. Без хлеба // *Южный край*. — 1914. — № 12331. — 17 октября.

¹²¹ Колодій М. Іван Франко в році російської інвазії: Кілька споминів і записок.

Українське страхове товариство «Дністер» на вул. Руській.
Львів, кін. XIX ст.

неждано-негадано отримав зібрані для нього на Великій Україні кошти від графа Капніста (відомого своїми анти-українськими настроями), котрий приїжджав до Галичини у справах Червоного Хреста, ще раз — від графа Бобринського, губернатора Галичини. Обидвох — і Капніста, і Бобринського — ублагав передати гроші письменникові Дмитро Демченко, бо робити це самим українцям було вкрай небезпечно. «Се загрожувало обвинуваченням в австрофільстві проти Росії, яке піднімали проти українців чорносотенці та русотяпи, ура-патріоти», — писав С. Шелухин, зі споминів якого беремо наведені вище факти¹²².

Незабаром після звільнення Львова від «російської корми» І. Франко продовжував отримувати гроші з ювілейного дару. Це засвідчують, зокрема, і документи особистого архіву письменника¹²³. Відтоді, з літа 1915 р., коли тривога

¹²² Шелухин С. Українство 80-их років і мої зносини з Ів. Франком. — С. 281.

Іван Стернюк, бухгалтер Червоного Хреста у Львові, згадував також, що одного разу він передав І. Франкові допомогу від В. Бонч-Осмоловського, головного управителя цієї організації, росіянина з Мінська, який прихильно ставився до українців, знав І. Франка за його творами. В. Бонч-Осмоловський, пише, зосібна, І. Стернюк, «сказав мені приготувати відповідну кількість всякого роду продуктів, як цукру, чаю, муки, всяких круп, мила, словом, всього, що було в наших магазинах, та до цього всього вийняв з каси 50 чи 100 рублів і доручив все це доставити до дому Франка. При цьому просив мене розвідати, чи Іван Франко нічого не буде мати, якби він його відвідав, бо він дуже бажає собі з ним познайомитися. Розуміється, що Іван Франко дав свою згоду, і моя дружина звела їх разом, за що Осмоловський дуже мені дякував і був дуже вдоволений від цієї стрічі» (Стернюк І. Спогад // *АННБ імені Василя Стефаника*. — Від. рук. — Воз. 32. — Арк. 2).

¹²³ Див.: Рахунки, розписки на гроші для утримання хворого І. Франка (Приюту для недужих січових стрільців, Ц. Зигмунтовської, К. Бандрівського). Львів, 1915–1916 рр.

Захар Франко, рідний брат Івана Франка, 30-ті рр. XX ст.

про хліб насущний перестала затьмарювати І. Франкові й без того похмурий овид його життя, він проявляє прямо-таки зворушливу в його тодішній ситуації турботу про інших, зокрема про брата Захара з Нагуєвич, господарству котрого війна принесла значну шкоду. «Хліб, який ся мені вродив, забрали і ще будуть брати до шпихлірів, так що нам годі самим вижити»¹²⁴, — ділився Захар Франко своїми бідами зі старшим братом, до речі, звертаючись до нього вельми поштиво, не інакше, як через «Ви»: «Дорогий Брате! Дякую Вам сердечно за щедрий дарунок в так тяжкім часі», — читаємо в листі З. Франка до І. Франка від 16 серпня 1915 р.¹²⁵

В орбіту Франкових піклувань потрапляли й деякі його знайомі, зокрема родина В. Якіб'юка з Криворівні. Про це відомо з листа письменника, уміщеного в 50 томі Зібрання творів І. Франка за № 396. У цьому листі він просить «невстановлену особу» посприяти, щоб дирекція «Дністра» виділила з його рахунку кошти для родини В. Якіб'юка з Криворівні, котра залишилася без господаря, забраного до війська.

До речі, цей лист у 50-томнику датовано *кінцем 1914 р.* Але звертатися до «Дністра» І. Франко міг тільки після звільнення Львова (весь час російської окупації Львова, починаючи ще з 3 вересня 1914 р., «Дністер», як і решта українських

установ й інституцій, не функціонував), цього разу — після отримання листа від В. Якіб'юка 15 серпня, себто *наприкінці серпня — на початку вересня 1915 р.* Що ж до «невстановленої особи», то коло осіб, котрі мали відношення до фінансових справ письменника, обмежувалось Степаном Томашівським, Костем Паньківським (його в той час у Львові не було) та Карлом Бандрівським. Гадаю, згаданий лист був адресований саме *С. Томашівському*, котрий порівняно з К. Бандрівським частіше здійснював різноманітні фінансові операції для І. Франка. Додаткові «підказки» щодо цього твердження знаходимо в листі І. Франка до К. Бандрівського від 9 вересня 1915 р., у якому він просить свого опікуна переписати його чернетку листа до С. Томашівського і передати її тому. Цілком імовірно, що цією чернеткою і є лист, уміщений у 50 т. за № 396...

Такою вирисовується перед нами силуетка І. Франка періоду російської окупації Львова, чи, радше, такі назверх реалії тодішнього життя письменника, затьмареного лихоліттями воєнного часу, самотністю, важкою недугою, тривогою про долю дітей на війні, але водночас освітлені надією на кращу будучину України. «Нехай мені буде вільно висловити при тій надії, що тяжка історична проба, яку переживаємо тепер [...], не вийде на шкоду українському народові, але буде початком нової доби його успішного розвитку, — писав він 10 жовтня 1914 р. у передмові до збірки «В наймах у сусідів». — *Quod felix, faustum fortunatumgue sit!*¹²⁶. Прозвучали ці слова як заповіт Великого поета рідному народові.

¹²⁴ Франко З. Лист до Івана Франка від 29 вересня 1915 р. // *ІЛ.* — Ф. 3. — № 1636. — Арк. 188.

¹²⁵ *ІЛ.* — Ф. 3. — № 1636. — Арк. 201.

Листи Захара Франка до Івана Франка, як і листи інших близьких родичів письменника (Григорія Гаврилика, Гриня Франка, Івана Франка (сина Захара), Онуфрія Франка), що зберігаються в архіві письменника у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, опублікував Роман Горак. Див.: Горак Р. Листи родини до Івана Франка // *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові.* — Львів: Видавництво Львівського музею історії релігії «Логос», 2000. — Вип. 1. — С. 121–208.

* Щоб був щасливий, найщасливіший (лат.).

¹²⁶ Франко І. [Передмова до збірки «В наймах у сусідів»] // Франко І. *Збір. творів:* У 50 т. — Київ: Наукова думка, 1983. — Т. 39: Літературно-критичні праці (1911–1914). — С. 264.

«... ПРОБУВАЮЧИ У ПРИЮТІ»

Стрілецька установа «Приют для хорих і виздоровців УСС у Львові», заснована восени 1915 р., містилася в колишній дяківській бурсі по вул. Петра Скарги, 2–А. У цьому будинку «невиразного вигляду, який рівно добре міг бути монастирем василіян, домом убогих, українською школою вправ, робітнею братів Вчеляк і Спілка»¹, І. Франко з'явився 13 листопада 1915 р. Ця дата зафіксована у т. зв. «Листках на теплоту» Івана Франка, що велися з першого дня перебування письменника в притулку².

«Прийшов Франко в дуже лихому стані здоров'я, — згадував згодом помічний лікар притулку Володимир Щуровський. — Ноги пухли. Серце відказувало послуху. Приходилось піддержувати сили впорскуванням ліків [...]. Впрочім, це була лише тінь колишньої людини. Спаситично паретичний хід, похилена стать, прикорчені в ліктях, запастку і пальцях руки. Психічно Франко був зорієнтований щодо

¹ Гриневичева К. Над водами Лети: (З остатніх хвиль Івана Франка) // *Вістник Союзу визволення України*. — 1916. — Ч. 163. — С. 524.

² «Листки на теплоту» Івана Франка в приюті для недужих Українських січових стрільців // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 2426.

часу й оточення. Пам'ять давніших подій зберіг докладно»³. Перший день перебування Франка в Захисті УСС у Львові дуже розлого, з багатьма деталями, описала управителька притулку Ірина Домбчевська. До притуку січовиків, згадувала вона, «дуже хворого та зміненого на вигляд д-ра Франка» привіз К. Бандрівський. «Разом з д-ром Володимиром Щуровським привітали ми нашого великого гостя та провели до задалегідь приготованої мною кімнати на партері. Була вона затишна, і не доходив до неї гамір з вулиці. Представила я Франкові Соню Монджейовську, медсестру, що мала піклуватися ним, та навіть Рузю, що мала прибирати кімнату та подавати їжу. Д-р Щуровський своїм ніжним підходом здобув прихильність хворого та до кінця перебування в Захисті доглядав його, мов рідного батька.

Я відійшла до своїх обов'язків. Вечоріло. Настала тиша, скоріше з огляду на здоров'я хворого. Заздалегідь повідомила я недужих у всіх залах та просила мати це на увазі, що зустріла нас честь гостити відому та шановану нами всіма велику людину — д-ра Івана Франка.

Цього ж таки вечора зайшов до моєї кімнати Франко сам. «Хочу просити вас, пані, щоб не робили у мене часто порядків, бо я цього не люблю». Та ще сказав, які страви любить (між іншим кутю, малиновий сік та особливі палички з цитриновою масою, що їх привозили під час війни з Кавказу).

— Буде згідно з Вашим бажанням, пане докторе! Я навіть вибрала відповідну прислугу, щоб вам надто не наприкрювалася, — відповіла я і відпровадила хворого до кімнати, побажавши йому доброї ночі.

³ Щуровський В. Іван Франко серед Українських січових стрільців // *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1927 рік*. — Львів — Київ: Накладом вид-ва «Червона калина», 1926. — С. 23.

Так почався перший день перебування І. Франка в Захисті УСС та остання фаза його життя. Другого дня виїхала я на розшуки по місті, щоб знайти харчі, що їх любив наш хворий. Львів був окупований москалями. Крамниці порожні. Тільки в "Народній торгівлі" закупила запас справді дуже добрих кавказьких ласощів, а малиновий сік дістала від моєї доброї тітки — покійної Паньківської. Кутю прислали мої батьки. Все було в порядку.

Діету Франкові записував лікар, і згідно з його інструкцією страви для нього приготувлювано окремо⁴.

Згодом Франко переселився на перший поверх, займаючи разом із братаничем Василем в «західно-полудневім крилі кімнату, вікнами звернену до городу Народної лікарниці»⁵. Опис цього скромного тимчасового помешкання поета залишила Катря Гриневичева: «В кімнаті було багато простору, поза тим були там ще два плетені крісла, стіл і жовнірське, чорне ліжко...»⁶.

І. Франко, проте, за спогадами Олени Грозикової, котра навідувалась до нього весною 1916 р., тоді, коли він «вже стояв на порозі незнаного нікому з живих світів», дуже скаржився, що йому довелося з власної хати піти до притулку: «Думаете, що ті, що мене помістили в приюті, неначе бездомного бурлаку, не поповнили похибки супротив мене? Вони мене тим мимоволі обидили. Цей лікар, що приходив до мене з усмішкою блазня, — чи не дратував він моїх нервів?»⁷

Будинок дяківської бурси у Львові на вул. Петра Скарги, 2-А (тепер вул. Є. Озаркевича), поч. ХХ ст.

⁴ Домбчевська І. Іван Франко в захисті УСС у Львові // *Спогади про Івана Франка*. — Львів, 2011. — С. 783.

⁵ Шуровський В. Іван Франко серед Українських січових стрільців. — С. 23.

⁶ Гриневичева К. Спомини (І. Франко). — С. 254.

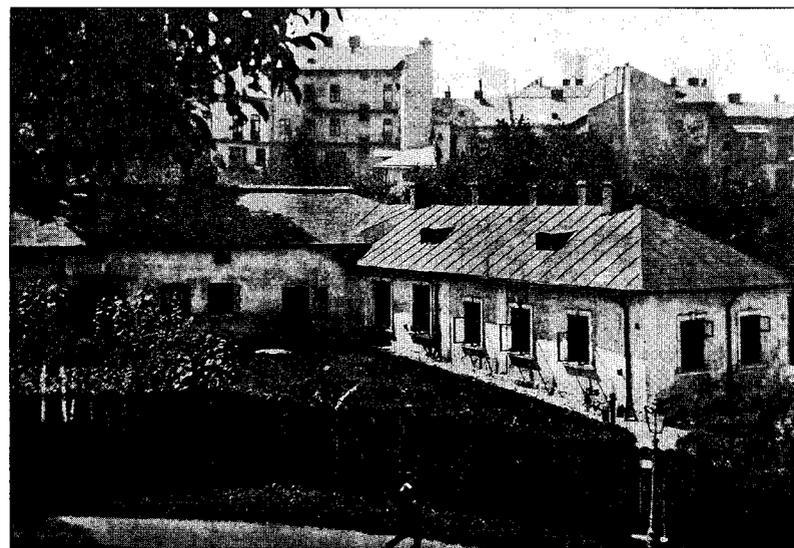
⁷ Грозикова О. Останні дні Франка // *Українські вісти*. — 1936. — Ч. 124. — 1 липня.

«Ті, що помістили» І. Франка в притуці — це Броніслав Овчарський і Карло Бандрівський. Про те, що саме вони «спровадили» хворого письменника до притулку, і про те, чому вони це зробили, є багато мемуарних свідчень, у тому числі й самого Б. Овчарського, а також найближчої тоді людини до Франка — братанича Василя. Із мемуарних записок В. Франка: «З приходом похмурих осінніх днів закрадалася до мого стрийка хвороба та неміч. Стали его ноги боліти і пухнути. Я про те повідомив пана Бандрівського [...]. Бандрівський покликав лікаря — д-ра Овчарського. Коли доктор збадав, що хвороба є затяжна, і він не може до хорого часто приходити, тому що до нас треба було іти спорий кавалок дороги, та ще під гору, порадив стрийкови перейти до притуку УСС, який був на ул[ици] Петра Скарги, близько [собору] Св. Юра, а він в притуці буває щоденно, так що зможе відвідати хорого кожного дня. Не було ради: треба було свій дім лишити та й іти до сказаного притуку»⁸. Б. Овчарський познайомився з І. Франком у липні 1914 р. За його словами, тодішній керівник Народної лічниці Євген Озаркевич звернувся до нього з проською взяти на себе обов'язок піклуватись про важкохворого Івана Франка: «На початку січня 1916 року (тут Б. Овчарський помиляється — Я. М.) мені пощастило перевезти хворого до богадільні, яка існувала тоді при Народній лікарні на вул. Петра Скарги. Будучи керівником цієї лікарні і маючи обов'язок доглядати також богадільню, я щодня навідувався до письменника»⁹.

І. Домбчевська також писала про те, що прийняти Франка до Захисту УСС з огляду на його важку хворобу

⁸ Франко В. Мій стрийко Іван Франко. — С. 18.

⁹ Овчарський Б. У хворого Франка // *Іван Франко у спогадах сучасників. Книга друга*. — Львів, 1972. — С. 293–294.

Народна лічниця у Львові, поч. ХХ ст.

Іван Франко у Притулку січових стрільців з лікарями Б. Овчарським і В. Щуровським і управителькою притуку І. Домбчевською. Львів, 14 січня 1916 р.

і відсутність вдома родини просив К. Бандрівський. Управа Української самаритянської помочи, під опікою якої був Притулок українських січових стрільців, «дуже прихильно» розглянула «справу д-ра Франка»: «Про вислід повідомили ми радника Бандрівського. Він зараз привіз дуже хворого і зміненого на виду д-ра Івана Франка до Захисту УСС. Був теж разом з ним братанич поета — Василь Франко з Нагуевич»¹⁰.

Нарікання І. Франка, його жаль до свого опікуна і приятеля К. Бандрівського і до лікаря Броніслава Овчарського, мабуть, варто віднести більш на карб недуги, душевної неврівноваженості хворого, аніж вважати відображенням дійсного стану справ. Зрештою, і сам І. Франко в розмові з Ольгою Роздольською, котра відвідувала його в притулку десь коло Різдва Христового 1916 р., інакше оцінював ситуацію, у якій він тоді опинився: «Спасибі добрим хлопцям, що дали мені притулок у себе, хоч, правду кажучи, я все-таки тужу за своєю хатою і волів би там жити, якби тільки там було кому ходити коло мене [...] Вкінці ще раз згадав про те, що доконче хотів би навесні бути вже в себе вдома, бо міг би пересиджувати в своєму садку; тоді б йому напевне полегшало»¹¹.

Либонь, оця туга за власним домом, що так мучила поета під час його перебування у притулку, також немало спричинилася до його різких висловлювань на адресу К. Бандрівського та особливо Б. Овчарського.

У притулку Франко все ж мав постійний лікарський догляд, певне товариство. «Для хорого стрійка було незле, — був переконаний братанич Василь, — дієта, лікарство — все

¹⁰ Домбчевська І. Іван Франко в захисті УСС у Львові. — С. 782–783.

¹¹ Роздольська О. Спогад про поета // *Спогади про Івана Франка*. — Львів, 2011. — С. 787.

було на місци»¹². До того ж «приют був не лише місцем для лікування і відпочинку знеможених військовими трудами і хворобами стрільців, тут гуртувались майже всі активні елементи тодішнього інтелектуального життя у Львові. Реституція української преси (Назарук, Голубець, Когут), віднова українського театру (Лесь Новіна Розлуцький, Онуфрак, Демчишин) вийшла якраз з рядів приютівців. В приюті знайшов приміщення мистець-маляр Ол. Новаківський...»¹³. На жаль, не залишилося жодних слідів про якісь особисті контакти І. Франка з тими українськими інтелектуалами, що були тоді у притулку Українських січових стрільців.

Зрештою, і про його взаємини зі самими січовими стрільцями можемо говорити лише у сенсі ставлення січовиків до поета, бо ані розмов, ані навіть імен воїнів скупі рядки мемуарних нотаток нам не доносять. Знаємо тільки про те, що стрільці ставилися до І. Франка з глибокою повагою, шануючи його як «поета і творця, який у серцях збудив величні і безсмертні ідеали й одушевив до боротьби за святі цілі». «Улекшували йому долю по своїм силах. Піклувалися ним, немов рідним батьком. Найнищі послуги виконували з власної охоти і радо»¹⁴, — згадував В. Щуровський. «Всі, що там були тоді, зрозуміли, хто серед них [...]. То ж вони всі намагались на кожному кроці виявити йому пошану, відданість і глибоку любов», — писав і Б. Овчарський¹⁵. Євген Маланюк убачав глибоку історичну закономірність у тому, що І. Франко останні дні свого життя провів у військовому

¹² Франко В. Мій стрійко Іван Франко. — С. 19.

¹³ Щуровський В. Іван Франко серед Українських січових стрільців. — С. 24.

¹⁴ Там само. — С. 25.

¹⁵ Овчарський Б. У хворого Франка. — С. 294.

шпиталі січових стрільців. І що одну зі своїх критично-публіцистичних праць під заголовком «Франко — поет національної чести» — присвятив І. Франкові (ще року 1913) саме ніхто інший, лише майбутній Симон Петлюра¹⁶.

Про те, яке місце у Франковій душі посідали молоді стрільці, такі чулі та виrozumілі до нього, дізнаємося зі спогадів Катрі Гриневичевої. Глибоко психологічні, написані з великим артистичним хистом, вони якнайкраще передають і атмосферу побуту І. Франка в стрілецькому захисті, і його сердечну прихильність до тих незнаних нам ближче юнаків, яка, незважаючи на тугу за рідним домом, так довго утримувала його в стінах притулку. «Перший мій проєкт, — підняв живо Франко, — се вернути на Понінського. “Щось мене нудить, щось мене з тихої хати в світ жене...”», — зацітував з делікатним гумором вірш, здається, Б. Лепкого. — Досі я держався місця, правда, бо жаль мені було моїх стрільців»¹⁷.

На Різдвяний Святий вечір 1916 р. через управительку притулку Ірину Домбчевську стрільці запросили І. Франка до себе на спільну вечерю. Після вечері поет мав намір прочитати цикл своїх поезій «Пісна вечеря» (повна назва: «Пісна вечеря на Святий Вечір перед Різдвом 1915 (насправді 1916 р. — Я. М.), справлена в Приюті для хорих укр[аїнських] Січових Стрільців вечером д[ня] 6 січня 1916 р. заходом пані Домбчевської»)¹⁸. В автобіографічних нотатках

Іван Франко у Притулку січових стрільців на Йорданські свята. Зліва від І. Франка сидять: І. Домбчевська, В. Щуровський, Р. Гриневич, І. Озаркевич. Справа — С. Монджейовська, О. Назарук. Позаду І. Франка стоїть В. Франко. Львів, 19 січня 1916 р.

¹⁶ Маланюк Є. Франко незнаний // Маланюк Є. *Книга спостережень: Фрагменти*. — Київ, Аттіка, 1995. — С. 72.

¹⁷ Гриневичева К. Споми́ни (І. Франко). — С. 255.

¹⁸ Детальніше про цикл «Пісна вечеря» див.: Тихолоз Б. При світлі трьох свічок (Святовечірній код Франкової творчості) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21: *Scripta tament*. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. — С. 738–751.

І. Франка про цей Свят-вечір, останній в його житті, читаємо: «Не можучи задля своєї слабости їсти майже нічого з того, що давали на вечерю, я скомпонував духову вечерю зі згадок про ті вечері в домі мого покійного вітця, заможного селянина перед 55 роками, заступаючи кожну страву більшим або меншим віршиком мого власного складання. По вечері я мав відчитати той твір, але несподіваний випадок слабости перешкодив мені в тому, й мене, як мені потім сказано, виручив у читанню д-р Мишуга...»¹⁹.

На перших порах перебування у притулку І. Франкові було трохи краще, аніж удома. «В деякі дні почував себе пацієнт настільки добре, що навіть в товаристві лікаря відвідував хворих по залах [...]. Під час відвідин Франко розмовляв з хлопцями, радів з ними», — писала І. Домбчевська²⁰.

Про поліпшення здоров'я письменника в притулку згадували також В. Щуровський, Б. Овчарський, К. Гриневичева. Визнавав це й сам І. Франко. «... Отсе тепер помалу приходжу до здоров'я в Приюті для українських січових стрільців при ул. Петра Скарги, 3-а» — повідомляв він священика Й. Застирця 21 листопада 1915 р., зазначаючи при тім, що останній рік приніс йому багато страждань: «... Я пережив той рік у тяжкій недугі, в якій, так сказати, пережив усі страхи смерті, котра підтяла на довгій час мою фізичну силу й зробила мені навіть ходжене по вулиці майже неможливим. Представте собі жите, при яким дуже часто не можна спати, ні лежати, ні сидіти, ні стояти, а звичайно, ні їсти найбільшої частини того, що їдять звичайні

¹⁹ Франко І. Пісна вечеря (Цикл поезій) // *ЛЛ*. — Ф. 3. — № 291.

²⁰ Домбчевська І. Іван Франко в Захисті УСС у Львові. — С. 783.

люди, навіть хорі, ні пити. На такій дієті я прожив більше як три чверти року...»²¹.

Франко вважав, що поліпшенню самопочуття в притулку він має завдячувати насамперед д-ві Овчарському, який застосував до його лікування нові, індивідуальні методи. Але невдовзі Б. Овчарський втратив його довіру та прихильність. Про причини різкої зміни І. Франка у ставленні до Б. Овчарського найдетальніше розповів В. Франко: «Одне скажу про лікаря, котрий лічив стрийка. Він є лікар цивільний, але обов'язався лічити в тім шпитали стрільців, адже коли стрик ще перед тов зимов захорували, то він казав стрийкови перейти зі свого дому до сего шпиталу, ну і ми так зробили, адже були ми там кілька місяців, і зразу зробилося стрийкови ліпше, могли ходити, писати і все чулися здоровим, але там лікар хотів цілкомвилічити стрийка і почав робити вштрикування, а то така машинка, що пускає під шкіру якусь трутизну, і почав він пускати в ту руку, котрою стрик писали і ту руку так втруїв, що була, як з патики, а пізніше і другу, і так привів до того, що бракувало стрийкови до смерті, і для того ми пішли додому,

²¹ Текст цього листа опублікував Й. Застирець через рік після смерті письменника у книжці «Зі споминів про Франка (про його релігійність)», Відень, 1917. У 50-томник лист не включений (мабуть, через відсутність, а точніше, невиявленість досі оригіналу). На жаль, Й. Застирець, у широму ставленні та глибокій шанобі котрого до генія І. Франка не маємо ані найменших підстав сумніватися (згадаймо, що саме він висунув 1915 р. кандидатуру письменника на здобуття Нобелівської премії), не віддав свого часу автографи письменника, які були в нього, до НТШ у Львові, де після смерті І. Франка зберігалися його рукописні скарби, до чого настійно закликав усіх Михайло Возняк напередодні 10-х роковин смерті І. Франка: «Не можна ні на хвилину забувати, що кождий лист, кождий автограф Франка, це власність цілої української нації» (Возняк М. На порозі студій над Франком // *Діло*. — 1925. — № 118. — 31 травня).

а він тепер так розсердився, навіть і подивитися не приходять ніколи»²².

Справді, взаємини І. Франка з Б. Овчарським не налагодилися до самої смерті письменника, хоча з плином часу дехто з Франкового оточення, навіть із родини (син Петро), говорили про те, що він виніс дуже гарні спомини про цього лікаря²³. Та й сам Б. Овчарський у своїх згадках про І. Франка жодним словом не згадав про інцидент, що розлучив його зі знаменитим пацієнтом²⁴.

Із деяких мемуарів про цей відтинок Франкової дороги може скластися помилкове враження, що на перших порах перебування в притулку, він, виснажений хворобою, зовсім не брався за перо. Тим часом хронологія текстів, створених у Захисті українських січових стрільців, засвідчує інше. Буквально на другий день свого життя на новому місці, 14 листопада 1915 р., поет написав кілька поезій — «Жінка з револьвером», «Дві чети», «Пригода в Підбужи». Сливце не було такого дня, аби він не працював над циклом поетичних переспівів за мотивами історії Стародавнього Риму *Ab urbe condita* («Від заснування міста»), який розпочав ще вдома, 9 серпня 1915 р. За чотири місяці побуту поета в притулку цих оповідань (разом із переспівами, зробленими вдома) набралось на два солідні томи. Так само поважний том складає ще одна Франкова збірка — «Вибір із старогрецьких поетів» — «Старе золото», над якою він працював з 12 травня по 12 серпня 1915 р. (усього

Іван Франко у Притулку січових стрільців з двома невідомими воїнами, 1915–1916 рр.

Броніслав Овчарський, керівник «Народної лічниці»

²² Франко В. Лист до родини в Нагуєвичі.

²³ Франко П. *Іван Франко зблизька: П'ять портретів*. — С. 30.

²⁴ Овчарський Б. У хворого Франка // *Вільна Україна*. — 1940. — 8 червня; Його ж: Останній рік життя великого Каменяра // *Радянська Україна*. — 1941. — 21 травня.

перекладено близько 7000 поетичних рядків: 232 переклади і переспіви)²⁵. Зі стрілецького захисту І. Франко нагадав про себе читачам «Українського слова» двома коротенькими повідомленнями — про святкування Різдва в його рідному селі²⁶ та про те, що в його хаті, яка тепер пустує, у білий день побували «непрошені гості» — злодії²⁷. Доволі довгий список і оригінальних поезій І. Франка, створених у притулку. Назву, окрім згаданих вище, також і інші: *Tancerze. Legenda ludowa* (написано 16 листопада 1915 р., доповнено 19 листопада 1915 р.), «Під сей воєнний час» (28–30 листопада 1915 р.), «Дві пари змовників» (7 грудня 1915 р.), «Чи віщий сон? (13 грудня 1915 р.)», «Парламентарний чортик» (14 грудня 1915 р.), «Два столівники» (21 січня 1916 р.), «Ще не близько весна» (17 лютого 1916 р.), «І раптом з добра дива» [1916]. Узяті в сукупності з іншими, так само маловідомими або й зовсім невідомими художніми текстами поета воєнної пори, вони відкривають зовсім незнаного І. Франка, замовчуваного ще донедавна.

У свідомості хворого поета в той час неодноразово з'являлися гадки, що в ту велику пору, коли вигартувана ним нація піднялася на боротьбу, він, навіть безсилий, приречений на муки і страждання, ще в змозі зробити щось величне

²⁵ Див. детальніше: Стецюк Б. Іван Франко як класичний філолог // *Іван Франко: Збірник доповідей для відзначення 110-річчя народин і 50-річчя смерті Івана Франка / Записки НТШ*. — 1967. — Т. CLXXXII. — С. 19–67; Баглай Б. *Іван Франко — дослідник античної літератури*. — Ужгород, 1966.

²⁶ Франко І. Коляда в Нагуєвичях // *Українське слово*. — 1916. — Ч. 29. — 1 лютого.

²⁷ Франко І. Непрошений гість // Там само.

В архіві І. Франка зберігається ще один його автобіографічний шкіц, написаний у притулку (26 січня 1916 р.), — замітка про хату, в якій він народився (Див.: *ІЛ*. — Ф. 3. — № 189).

й значне для свого народу. «У мене час від часу можуть явитися діла, що вимагають дискреції, а можуть мати значення чи для нашої партії, чи для народу або й для держави»²⁸, — писав він в одному з листів із притулку до Федя Федорцева, редактора «Діла». При цьому І. Франко надіслав йому свою щойно написану статтю, вважаючи її опублікування «дуже важним для нашої справи». Дослідники, у тому числі упорядники 50 тому «Зібрання творів Івана Франка», де за № 409 уміщений цей лист, не розшифрували назви згаданої статті. Гадаю, у листі йшлося про статтю «Легкомисність чи щось інше», написану 25–27 грудня 1915 р. На цю гіпотезу наштовхує те, що в притулку І. Франко написав тільки дві публіцистичні праці. Одна з них («Перший рік видання «Громадського голосу»»), датована 25 лютого 1916 р., було його особистим спомином (до речі, вельми суб'єктивним) про колишніх молодих радикалів, зокрема В'ячеслава Будзиновського. Ця стаття була відразу передана до редакції «Громадського голосу», оскільки й була написана з нагоди виходу в світ цього часопису після півторарічної перерви, викликаної війною. Друга стаття — «*Легкомисність чи щось інше*», написана на злободенні політичні проблеми, дискутовані в тодішній пресі. Була вона відгуком на статтю Лонгвина Цегельського «Румунія, Росія і Україна», опубліковану в часописі *Ukrainische Nachrichten* (1915, № 66). Саме її зміст міг продиктувати І. Франкові, котрому в роки хвороби притаманне було загострене почуття честолюбства, такі не надто скромні рядки в супровідній записці до Федя Федорцева, як наведені вище. Але це вже інша проблема. Зараз нас цікавить не стільки об'єктивна вартість статті

²⁸ Франко І. Лист до Федя Федорцева [між 15 вересня 1915 р. – 15 березня 1916 р.] // *Франко І. Зібр. творів: У 50 т.* — Т. 50. — С. 434.

«Легкомисність чи щось інше», як матеріалізована тут тривога письменника за долю України, його стурбованість її майбутнім. Це було найпромовистішим свідченням того, що навіть тяжка недуга не ослабила в поета інтересу до проблем сучасного йому життя.

І ще один дуже цікавий документ свідчить про Франкову перейнятість «злобою дня». Це «Українська стрілецька шнайдица для розсікання дротів, помисл д-ра Івана Франка. Малюнки, схеми шнайдици з поясненнями. Львів, 9 січня 1916 р.»²⁹. Це такий прилад, пояснював І. Франко Ользі Роздольській суть свого винаходу, що ним можна на віддалі, «так, що ніхто й не спостеріг би, перетинати колючий дріт в окопах»³⁰. Зберігся й лист-подяка І. Франкові за цей винахід від коменданта Збірної станиці УСС М. Волошина від 12 січня 1916 р.: «Високоповажний Пане Добродію! Ваш цінний проект шнайдици я передав до запасного куріню на руки посла, судового радника і офіцера УСС п. Теодора Рожанковського з тим, щоб проект сей предложив знавцям там на місці та зужиткував для стрілецької справи, як належить. Поки що щира Вам дяка, шановний Добродію, за Вашу невтомну працю та труди. Остаюсь з глибокою пошаною М. Волошин, ком. зб. станиці УСС»³¹.

У цьому «помислі д-ра І. Франка», на виникнення якого, без сумніву, вплинуло його перебування у січовому захисті, бачимо своєрідний знак невідстороненості І. Франка, цього,

²⁹ Українська стрілецька шнайдица для розсікання дротів, помисл д-ра Івана Франка. Малюнки, схеми шнайдици з поясненнями. Львів, 9 січня 1916 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 2292.

³⁰ Роздольська О. Спогад про поета. — С. 787.

³¹ Волошин М. Лист до І. Франка від 12 січня 1916 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 1638. — Арк. 75.

за означенням Миколи Євшана, «типового суспільника» в українській літературі, навіть у час смертельної недуги від реалій сучасного йому життя. А ще, гадаю, є цей проект, як і «Закон про риболовство в Галичині. Проект І. Франка»³², укладений також у притулку (4 березня 1916 р.), бодай слабким, але все ж відлунням гарячого колись у письменника бажання «обняти цілий круг людських інтересів», «не лишатися чужим у жаднім таким питанню, що складається на зміст людського життя», свідченням різнобічності його інтересів.

Щемким спогадом про щастя, що минуло, про «життя на солоду», пронизані рядки дивовижної поезії І. Франка «Ще не пропало», можливо, також створеної у Січовому захисті (Поезія датується умовно 1 лютого 1916 р.). Думка поета гуляє-блукає по тих місцях «земного раю», де їй колись «було так любо-мило»: «по ріці [...] бродить / Рибку-блискавку ловить»³³, «гриби в лісі збирає», «зависа на вершинах, / Дише воздухом чистим, / Смерековим бальзамом, / Грає з сонцем огнистим / Над обваленим трамом»³⁴, а то «заблукає» «на народні збори, на засідання ради, на розправи громади»³⁵:

*І дзвенить в душі повній
Оклик той невимовний:
«Чуй життя насолоду!
Чуй себе тут щасливим».
Але... дійсність буденна,
Хоч зовсім не злиденна,*

³² Закон про риболовство в Галичині. Проект І. Франка // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 562.

³³ Франко І. Ще не пропало // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 3. — С. 392.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. — С. 393.

*Хоч ту думку не гонить
З її раю земного,
Все-таки глухо дзвонить:
«Обійдешся й без того»³⁶.*

... Із наближенням весни І. Франкові ставало дедалі гірше. «Чи знаєте, що тоді, як Ви приходили на вулицю Скарги, — я ніччю вмирав», — скаржився поет Катрі Гриневичевій, яка відвідувала його в притулку в середині лютого 1916 р.³⁷. «Найтяжчими і наймучительнішими» для хворого, за його власним визнанням, були довгі безсонні ночі: «Ніч із д. 18 на 19 лютого після кількох майже неспаних ночей задля тяжких випадків моєї слабости спав я дуже спокійно і будився після довгих перерв свідомости лише чотири рази з уст духа, мого невідступного переслідовника, що має особливий дар говорити ненастанно, а властиво верещати по змозі день і ніч»³⁸. «Під вечір, як життя в приюті затихало, навіщували його візії містично релігійного змісту. В суть і зміст візій поет непохитно вірив і розказував відтак другим як про дійсні реальні переживання. Ніччю находили поета вампіри, висмоктуючи з нього силу і здоров'я. Сила у вигляді електричної струї виходила з його рук, розсіваючись у просторі і освітлюючи зеленуватим сяєвом кімнату. З'являвся дух померлого батька або Драгоманова. Провадив поета зі собою в космічні простори і показував уладження надземного світа. Це величаві будівлі з заліза і каменя, уладжені з вибагливою розкішністю

³⁶ Франко І. Ще не пропало // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 3. — С. 392.

³⁷ Гриневичева К. Спомини (І. Франко). — С. 259.

³⁸ [Із сну І. Франка] // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 252.

для праведних, а для грішних тісні комори з дивовижними машинами для тортур. Поет терпів від непевности, куди попаде його душа після смерті»³⁹.

5 березня 1916 р., «чуючи себе дуже немічним на тілі», І. Франко продиктував К. Бандрівському чернетку свого заповіту. Через чотири дні, 9 березня, у присутності свідків — лікаря Володимира Кобринського, радника крайового суду у Львові Лева Шеховича, адвоката Степана Барана — заповіт було оформлено юридично. Надворі в той день була мряка, дуже похмуро. Це також украй негативно позначилося на самопочутті та настрої хворого. «Франко лежав півсидячи і ледве міг піднести руку, — згадував С. Баран, який при оформленні заповіту письменника виконував обов'язки писаря. — Бандрівський вклав йому перо між два пальці правої руки, які не згиналися, і перо між пальцями держалося з великим трудом. Франко дрижачою рукою почав писати окремо кожен літер свого імені й прізвища. Літери не мали злуки між собою і склалися з ряду маленьких злучених один з одним зигзагів мірою того, як тремтіла рука...»⁴⁰. Спадкоємцями свого «недвижимого і движимого майна» і авторських прав І. Франко визнав дітей, усіх трьох — у «рівних частях», дружині Ользі призначив «належне їй законом доживітте». Свій рукописний архів і особисту бібліотеку, у якій він, як занотовано в чернетці завіщання, бачив «від многих літ не приватну власність, а частину національного скарбу, який по його

³⁹ Щуровський В. Іван Франко серед Українських січових стрільців. — С. 24.

⁴⁰ Баран С. *З моїх спогадів про Івана Франка. В 36-ті роковини з дня смерті* (28. 5. 1916 — 28. 5. 1952). — С. 54—55.

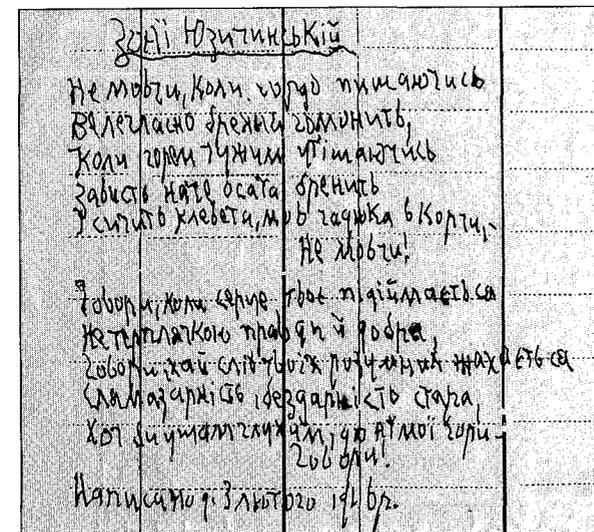
смерти повинен вповні перейти на користь духовним інтересам української нації», заповів на «невідкличну власність» Наукового товариства імені Шевченка у Львові⁴¹.

В останніх днях життя І. Франка, за свідченням С. Барана, представники Британського музею з Лондона хотіли закупити всю бібліотеку письменника, його рукописи та особисту кореспонденцію⁴². Перед смертю письменник кілька разів висловлював бажання, у разі, коли б діти захотіли продати його оселю, не допустити, щоб вона опинилася в національно чужих руках, тільки щоб приміщено там якусь гуманітарну або культурну українську інституцію, найкраще захист або захоронку для малих українських дітей⁴³.

Невдовзі після складання тестаменту І. Франко покинув притулок. І знову натрапляємо на розбіжності в датах, і не лише в мемуарних свідченнях, що, зрештою, є природним, але, здавалось би, у цілком авторитетних документальних джерелах. Так, у «Картці до замельдування головних локаторів і віднаймаючих. Ч. дому 4, вулиця Понінського», зазначається, що І. Франко спровадився до свого дому з вул. Петра Скарги 1 квітня 1916 р. Натомість у «Листку на теплоту» як останній день перебування письменника в притулку зафіксована інша дата — 15 березня 1916 р. Так чи інак, але вже 2 квітня 1916 р. газета «Діло» писала, що І. Франко перенісся зі стрілецького захисту знову до своєї вілли, і приятелі та знайомі можуть відвідати його вже вдома: «Для тих приятелів і знайомих великого письменника, що хотіли би його відвідати, подаємо,

Зоня Юзичинська

Автограф поезії
 Івана Франка
 «Не мовчи»,
 3 лютого 1916 р.

⁴¹ Франко І. Моя остатня воля // ІЛ. — Ф. 3. — № 2428.

⁴² Баран С. З моїх спогадів про Івана Франка. В 36-ті роковини з дня смерти (28. 5. 1916 — 28. 5. 1952). — С. 51.

⁴³ Лозинський М. Іван Франко. — Відень, 1917. — С. 49.

що можуть се робити, не боячись пошкодити його здоров'ю, бо його стан такий, що відвідини може він приймати без перешкоди та що товариська розмова впливає добре на його настрої»⁴⁴.

Залишив І. Франко притулок на світанку, непомітно для усіх, і через ціле місто з трудом добрався з небожем Василем до власної хати. «Це прочуття близької смерти і туга за домом спричинили утечу — пояснював сам поет»⁴⁵. Це була його остання мандрівка рідним містом, духовним символом якого він став ще за життя. Як згадувала З. Монджейовська-Гончарова, сестра-жалібниця у притулку, «всі кинулися його вранці шукати, знайшли і дивувалися, звідки він узяв стільки сили — зробити таку дорогу»⁴⁶.

Про цю останню дорогу поета додому знаємо від Василя Франка, який оповідав, що «десь о половині марта о другій годині ночі» його розбудив Франко і «зачав благально просити», щоб він «зараз ішов і пошукав фіякра, бо ми мусимо ночію відти виїхати додому. "І то мусимо"»⁴⁷. Жодного фіякра вночі Василь, звісно, не знайшов, довелося дочекатись світанку, поки підуть трамваї. «Скоренько я вбрав стрийка, і [ми] рушили в дорогу. А там помогли люди хорому вилізти до трамваю, і так дісталися до останнього перестанку. А тут ще треба іти спорий шмат дороги під гору, та ще й по леді. [...] Взяв я стрийка попід руку — і рушили в

Софія (Зоня) Монджейовська,
сестра милосердя в притулку

Ч. селі Ч. лікарня

Листок на теплоту

Ім'я: *Григорій Франко*

Дата	Степені	Живок	Дата	Степені	Живок	Замітки
4/12	36.1	90	24/1	36.4	89	
	36.5	88		36.0	87	
22/1	36.3	88		36.1		
	36.2		24/1	36.2	80	
23/1	36.6	90		36.6		
24/1	37.2	102	29/1	37.8	80	
	39.1	106		36.4	84	
27/1	37.8	102	1/2	36.8	80	дуже слабкий
	38.8	100		36.9		1/2 миса
28/1	38.0	103	1/2	36.4	84	супер. їжа
29/1	36.7	108		36.8		
	37.2	102	4/2	36.2	80	
30/1	36.3	86		36.4		
	36.0	80	7/2	36.3	88	
	37.0			37.1	88	
			11/2	38.0	78	
			12/2	38.0	70	

21

«Листки на теплоту»
І. Франка в Приюті
для недужих Українських
січових стрільців

⁴⁴ Д-р Іван Франко недужий // *Діло*. — 1916. — № 86. — 2 квітня.

⁴⁵ Шуровський В. Іван Франко серед Українських січових стрільців. — С. 25.

⁴⁶ Монджейовська-Гончарова З. Останні дні з Франком: Спогад про великого письменника // *Неділя*. — 1936. — Ч. 20 (389). — 24 травня.

⁴⁷ Франко В. Мій стрийко Іван Франко. — С. 19.

дорогу. І якщо би не лід, можливо, що якимось помалу були би і зайшли додому, але не пройшли ми і 20 кроків, як оба попадали. В мене не було стільки вправи і сили, щоб на леді втриматись з хорим. А тут ще рано, люди сплять. На щастя, недалеко мав я знакового шевця [...], і за хвилину мали ми поміч. І так втрійку ми добились з трудом додому.

А що ж вдома? Дім цілу зиму не палений, всюди пустка, холод, а в додатку і голод. В нас нічогісінько нема, бо не старались на зиму ні в харч, ні в опал [...]. Надворі зимно, а в хаті — ще зимнійше»⁴⁸. «Тато застудився, дістав запалення легенів і незабаром після повороту до власної хати помер»⁴⁹, — пише Анна Франко, покликуючись на Василя Франка.

Деякі мемуаристи згадували, натомість, про інше. Про те, що вдома поет усіх запевняв, що йому ліпше, що він буде ще багато працювати. «Бачите, я зовсім здоров»⁵⁰, — говорив він Зосі Монджейовській, котра своєю молодістю, красою та увагою до хворого поета завоювала його велику прихильність. Чи не вона була героїнею поезії «Ще не близько весна», написаної 17 лютого 1916 р., такої теплої і зворушливої?

*Ще не близько весна,
Лід ще ріки стина,
А мороз вуха й пахви щипає.
В приютян новина,
Не смішна й не страшна,
Панна Зося у стрільці вступає.*

.....

⁴⁸ Франко В. Мій стрийко Іван Франко. — С. 20–21.

⁴⁹ Франко-Ключко А. *Іван Франко та його родина: Спомини.* — С. 107.

⁵⁰ Монджейовська-Гончарова З. Останні дні з Франком.

*Се ж сама ще весна!
Цвітка мов запашна,
Що зір радує самим лиш видом.
У мужеськім однострою
Жить з стрільцями сестрою
Їй не буде ні страхом, ні стидом»⁵¹.*

Можливо... Хоча знаємо ще одну панну Зося — Зося Юзичинську⁵². Саме в її альбом І. Франко вписав поезію «Не мовчи» — політичний заповіт Великого поета українському народові. Про неї відомо, що, закінчивши курси сестер-жалібниць, вона пішла добровольцем на фронт. У цій страшній світовій бурі десь і загубилися її сліди... Як загубилися сліди й багатьох інших людей, яким у притулку Українських січових стрільців судилося пізнати І. Франка в найбільшніші хвилини його життя, коли він «сам знеможений, обезсилений, сходив з поля безпощадної, довголітньої боротьби з пробитим серцем і мозком, ще перед рішачючою перемогою і шукав в приюті захисту побіч стрільця сліпого, без рук і на кулі»⁵³.

⁵¹ Франко І. Ще не близько весна // *ІЛ.* — Ф. 3. — № 239. — Арк. 229.

⁵² Детальніше про З. Юзичинську див.: Горак Р. Дві постаті // *Дзвін.* — 1990. — № 5. — С. 137–145.

⁵³ Щуровський В. Іван Франко серед Українських січових стрільців. — С. 23.

«ВЕСНО, ТИ МУЧИШ МЕНЕ...»

Весна 1916 р. була рання і тепла. У пору воскресіння природи так, либонь, хотілося вірити зболеному поетові (поетові весни!), що, «давши дань свою демону злої хвороби», він ще зможе пережити той благословенний мент, коли

*зцілющим бальзамом у груди пречисте
повітря лється, й тепло весняне так і підносить...¹*

Іноді здавалося, що саме так воно й буде. У такі хвилини люди, які були побіч І. Франка, чули від нього слова надії та сподівання: «Ми вже, бачте, далеко від марта, а я в марті боюся: таки раз був дуже близький до смерті; тепер сонце сяє, дні теплі, хто знає, чи ще не виберусь до Криворівні»².

Хотілося жити, хотілося працювати. Для І. Франка, котрий весь свій вік сповідував догмат праці як провідний принцип свого життя, — се було рівнозначно. Як вражаючий документ непоборних устремлінь смертельно хворого письменника до життя і до праці сприймається його лист від 9 травня 1916 р.,

¹ Франко І. Майові елегії // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Київ: Наукова думка, 1976. — Т. 3: Поезія. — С. 345.

² Колодій М. Останні хвили Івана Франка // *Українське слово*. — 1916. — № 134.

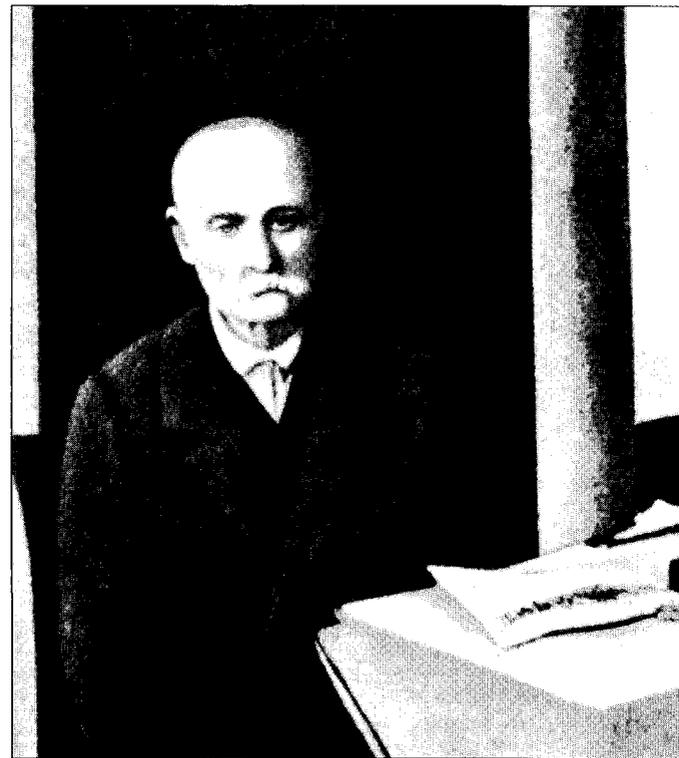
адресований Антонові Гап'яку, завідувачеві відділу рукописів «Просвіти»³. Чого вартує отой заманіфестований у фінальних рядках листа намір автора (звернімо увагу на дату — 9 травня 1916 р. — залишалося трохи менше трьох тижнів до завершення Франкового земного шляху) закінчити роботу над поетичною реконструкцією першої частини найдавнішого українського літопису до липня 1916 р.: «Кінчу просьбою до Хвального Виділу повідомити мене, чи готов надрукувати сю книжку, якої першу часть я міг би мати готову на липень сего року. Всі чотири части першої обіймали би до 30 аркушів друку. І прошу Хвальний Виділ прислати кого-будь від себе для нарад, для постанов в тім ділі задля досить тяжкої недуги...»⁴.

³ Автограф згаданого листа розшукати не вдалося. Його адресат, Антон Гап'як, через тиждень після смерті письменника, запропонувавши редакції «Діла» надрукувати Франків лист, автограф залишив у себе. Доля приватного архіву А. Гап'яка нам не відома.

⁴ Кореспондентка до А. Гап'яка була видрукувана в «Ділі» (1916, ч. 139, 4 червня) під заголовком «По смерті Івана Франка. Один з остатніх листів покійного». Однак нині можемо сказати точніше — цей лист узагалі є останнім у бібліографії епістолярної спадщини Франка. На жаль, цей останній лист письменника (водночас, наскільки на сьогодні відомо, загалом останні рядки, що вийшли з-під його пера), тривалий час не потрапляв у поле зору дослідників. Лист передруковано лише в 1995 р. (Див.: Нечитайлюк М. «Що чувати з моїми рукописами?...» (забутий лист І. Франка до «Просвіти») // *Українське літературознавство*. Іван Франко. *Статті та матеріали*. — 1995. — Вип. 60. — С. 3–7). А тим часом ті, незаслужено позбавлені увагою біографів письменника, рядки додають нові, причому вельми суттєві, штрихи до творчого портрета І. Франка на схилі віку, до глибиннішого осмислення його психологічного феномена. Окрім того, уведення у науковий обіг листа І. Франка до А. Гап'яка від 9 травня 1916 р. дозволяє також відкоригувати деякі загальноприйняті в бібліографії франкознавства постулати: наприклад, донині за останній лист письменника вважалась його картка до К. Бандрівського від 1 березня 1916 р., а, відповідно, останніми рядками — переспів із римської історії «Консул Спурій Кассій — перша жертва римської квестури», здійснений з 26 лютого по 13 березня 1916 р. у Притулку січових стрільців.

Але доля відміряла йому вже так небагато... І життя, і праці... І щораз глибшою ставала прірва між бажанням Франка працювати та його реальними спроможностями. Коло неухильно замикалося. Творчим задумам письменника вже не відповідали ні його фізичні, ні інтелектуальні, ні душевні сили. Отой комплекс «невроджених дітей», «невиспіваних співів», що віддавна мучив поета, не полишає його і в смеркальні дні, набуваючи з плином часу дедалі трагічнішого звучання: «Не в тім моя мука, що терплю фізично, але в тому більша мука, що стільки часу проминуло, а я не можу докінчити моїх зачатих праць. Скільки в моїй голові набралось тем та важних гадок, а мої гадки не хотять зі мною йти до гробу»⁵.

Із-поміж інших нереалізованих задумів Франка залишилася незавершеною і збірка про найдавнішу історію України, доля якої дуже хвилювала поета в його останні дні. Через кілька десятиліть після смерті письменника вона була видрукувана (викінчена частина) в «Зібранні творів Івана Франка у п'ятдесяти томах» під титулом «Студії над найдавнішим Київським літописом»⁶. Підставою заголовку послужив реферат вченого, прочитаний на засіданні філологічної секції НТШ 12 вересня 1912 р. саме під такою назвою. Хоча, очевидно, авторську волю стосовно назви згаданої збірки більше віддзеркалюють пізніші визнання І. Франка. Наприклад, у листі до Івана Калиновича, видавця «Всесвітньої бібліотеки», від 16 травня 1914 р. він називає її інакше: «Найдавніша історія України до р. 1008 в

Іван Франко, 1916 р.

⁵ Грозикова О. Останні дні Франка.

⁶ Франко І. Студії над найдавнішим Київським літописом (Частина перша) // Франко І. *Зібр. творів*: У 50 т. — Київ: Наукова думка, 1976. — Т. 6: Поезія. — С. 7–187.

поетичних образах»⁷. Про заголовок збірки також може свідчити й незакінчене Франкове дослідження «Поетичні оповідання про найдавнішу історію України-Руси», продиктоване 16 квітня 1916 р. Василеві Франку й Мар'янові Колодію⁸.

У цьому контексті варто наголосити ще на одному дуже істотному моменті творчої біографії Франка. «Поетичні оповідання про найдавнішу історію України-Руси» — хронологічно остання його наукова студія. Разом із рядками листа до А. Гап'яка — чи не єдине, на що ще вистачило сил у нього після повернення з Притулку для січових стрільців додому. Знаємо й про те, що вдома він звелів ще переписати особистому секретареві М. Колодію велику віршовану повість «Муж довір'я», вніс у той список деякі поправки⁹. Можна також припустити, що тоді І. Франко міг працювати й над укладанням ювілейної збірки поезій (наближалось його 60-річчя)¹⁰. Хоча, найімовірніше, цю роботу він встиг завершити ще в притулку. На жаль, ані в меморіальній літературі, ані в будь-яких інших документальних джерелах «підказок» стосовно цього не знаходимо. Щоправда, М. Колодій залишив оповідки про буцімто впорядкування поетом незадовго перед смертю, у другій половині травня, свого творчого доробку: «Деякі незакінчені вірші казав при своїх очах спалити, деякі відкладав і придумував як докінчити»¹¹. Проте,

⁷ Франко І. Лист до Івана Калиновича від 16 травня 1914 р. // Франко І. *Зібр. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 418.

⁸ Франко І. Поетичні оповідання про найдавнішу історію України-Руси // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 625.

⁹ Франко І. Муж довір'я // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 233. — Арк. 42–53.

¹⁰ Франко І. [Збірка поезій, підготовлена до друку 1914–1916 рр.] // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 232. — Арк. 1–234.

¹¹ Колодій М. Останній травень у житті Івана Франка // *Жовтень*. — 1956. — № 11. — С. 73.

гадаю, ця інтродукція була потрібна М. Колодієві для того, щоб логічніше виглядала в його мемуарах подальша версія про Франкове спалення рукопису поеми «Папі в альбом».

31 березня 1916 р. датована ще розповідь про самопочуття хворого — «Із сну Івана Франка»¹². Для І. Франка останніх років життя вельми прикметною рисою є самообсервування власного фізичного та душевного стану, фіксація цих спостережень у різних автобіографічних нотатках¹³, у листах, мозаїчно навіть у деяких творах¹⁴. З огляду на трагічні особливості біографії І. Франка останніх років життя — сливе постійне перебування на грані між життям і смертю — така його інтроспекція є, ясна річ, суто по-людськи дуже зрозумілою та природною. Однак, гадаю, у цьому явищі є ще один надто важливий аспект (рівнозначний з першим), а саме: присутність Франка-дослідника, вченого-аналітика з неподоланим бажанням зрозуміти, осмислити все, що з ним відбувається. З цього погляду найприкметнішою є «Історія моєї хвороби»¹⁵.

¹² Франко І. Запис сну. 13. 01. 1916 // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 431.

¹³ Франко І. Запис сну. 13. 01. 1916 // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 431; Франко І. Запис сну. 10. 03. 1916 // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 431; Франко І. Запис сну. 30–31. 03. 1916 // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 188.

¹⁴ Див. Телеграми духів (автопсихографічні нотатки Івана Франка 1915–1916 років: між сном і дійсністю). Вступна стаття, упорядкування тексту і коментарі Богдана Тихолоза // *Іван Франко: Тексти. Факти. Інтерпретації: Збірник наукових праць* / НАН України. Інститут Івана Франка; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. — Київ; Львів, 2011. — С. 331–343.

¹⁵ «Це надзвичайно цікавий і важливий документ для психопатолога — опис душевнохворої людини своєї хвороби, і до того опис дуже талановитий [...]. Розуміється, цей твір не може ввійти в повний збірник Франкових творів, але вартий оголошення і спеціального вивчення в науковому часописі, присвяченому душевним хворобам» (Дорошенко В. Іван Франко (Зі споминів автора) // *Спогади про Івана Франка*. — Львів, 2011. — С. 559).

Франкові автобіографічні записи останніх місяців — це печальні сторінки згасання життя людського, сповнені безнадії, беззахисності перед вищими силами, що керують долею людини: «Отсе з на 9 до півночі, я сиджу на ліжку, диктую, скулений, Василеви, та й не знаю, як провести сю ніч, бо вже давно стратив надію заснути»¹⁶. І ще один надто характерний для Франкової екзистенції останніх восьми років життя вислів: «Ніч з 30 на 31 була в мене і в духів повна безконечної нудьги...»¹⁷, промовисте свідчення його цілковитої невідстороненості від явищ того ірраціонального світу, в якому він тоді жив. Оту Франкову заглибленість у вельми складний світ власних переживань, закодований для інших, колись проникливо підмітила Катря Гриневичева: «Сидів, мов неприсутній, не питаючи самочинно о нікого, заобсервований власною безсилою»¹⁸. На її питання: «А руки сильно болять?» «Франко підхопив з слабим інтересом і наче без зв'язі: — Всім духам звелено стояти за дверима. Ніхто надо мною не знущається. Вчора увечері був Христос. Стояв ось там при столі і ламав хліб»¹⁹.

А безсильність у ту весну щоразу більше опановувала поетом у його власній оселі, яка тепер вражала рідких гостей «мертвотою опустілого місця»: «В очі кидалося спустошенне:

Уперше «Історія хвороби» була опублікована лише в 1998 р. Публікація Ярослави Мельник. Див.: Франко І. Історія моєї хвороби. Листи з 1908 року // *Парадигма: Зб. наук. праць* / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів: Класика, 1998. — С. 178–183.

¹⁶ Франко І. Із сну // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 188.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Гриневичева К. Спомини (І. Франко). — С. 259.

¹⁹ Гриневичева К. Над водами Лети // *Вістник Союзу Визволення України*. — 1917. — Ч. 33. — 12 серпня.

тут кинене об землю крило городової фіртки, обруч з бочки, жбурнений посеред стежки, ще далі обчімханий верх кухонного кошика, у ниші вікна вазоник з усохлою на попіл квіткою — в прозорих кущах жасминів щебет безпечної птахи, а над усім тим строга задума, та сама, що з кам'яним серпанком над очима сидить на могилах»²⁰.

Хто полегшував І. Франкові захід його життя, на кого він був полишений зі своїми стражданнями, зі своєю, як сам висловлювався, «скомплікованою» хворобою?²¹

У телеграмі, надісланій до редакції «Свободи» відразу ж після похорону письменника, Петро Франко зазначав, що його родина «почувається» до глибокої вдячності для всіх, що «старалися злагодити остатні хвили тяжко недужого батька, а особливу подяку складає Високоповажному радникові К. Бандрівському і д-рови В. Кобринському»²².

Окрім К. Бандрівського та В. Кобринського, хворий був полишений насамперед на братанича Василя, «одинокого товариша і прислужника». Але чи не занадто тяжка ноша звалилася на цього підлітка (майже дитину), відірваного від родини, звичного сільського побуту? «Ми вже довший час жием тут лише оба з стрийком в своїм домі. Дуже міні тут скучно, бо то цілком віддалена від міста та вулиця, і так мушу сам коло стрийка ходити, і на місто йти, і варити мушу сам, так то ми вже вприкрилося, що не знаю, що вже і робити маю [...]. Рад би-м поїхати додому, як злетів...», —

²⁰ Гриневичева К. Спомини (І. Франко). — С. 258.

²¹ У «Листках на теплоту» натрапляємо на дешифрування цієї «скомплікованої» хвороби»: атеросклероз, аркус дуги аорти, міокардит, нефрит, гіпотоніка, гіпатіка, параплегія... («Листки на теплоту» І. Франка в приюті для недужих Українських січових стрільців // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 2426).

²² Див.: *Свобода*. — 1916. — Ч. 25. — С. 7.

скаржився В. Франко рідним²³. Та й Захар Франко, не раз питав брата, чи потрібен тому його син Василь, бо «ту ест ще робота в поли...»²⁴, «і чи робит він що там, бо если дармує, то шкода его часу тримати, щоби задармо їв хліб. А если він Вам потрібний, то нехай зістанет у Вас якийсь час»²⁵. І ще одна зворушлива деталь у листі Захара Франка від 7 вересня 1915 р.: «Він, певно, не буде мав шматя мій Василь. Я ту в тім нічого не пораджу»²⁶.

Окрім турбот по хаті, Василь одважився навіть самостійно лікувати І. Франка, подати йому хоч якусь допомогу на його покручені руки: «... А я тут вдома і ще оден знайомий академік найшли такі ліки, що від трьох разів смаруваня стрийкови трохи лекше, і надіємось, що і вилічимо, що лиш потепліє, може, ту слабість розженемо»²⁷. Василь був із І. Франком майже до останку його днів. Ще разом тихо відсвяткували Великдень 1916 р. «По приході з церкви, — оповідав Василь, — я поділився свяченим яечком зі стрийком, подавши йому частинку до уст зі словами “Христос Воскрес!” “Воістину Воскрес!” — відповів стрийко»²⁸. Останній запис у документах особистого архіву письменника, де згадується Василь, датований

²³ Франко В. Лист до родини в Нагуєвичі [квітень 1916 р.] // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 1827.

²⁴ Франко З. Лист до Івана Франка від 18 серпня 1915 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 1636. — Арк. 200–201.

²⁵ Франко З. Лист до Івана Франка від 7 вересня 1915 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 1636. — Арк. 203–204.

²⁶ Там само.

²⁷ Франко В. Лист до родини в Нагуєвичі [квітень 1916 р.].

²⁸ Див.: Луців А. *Іван Франко — борець за національну і соціальну справедливість*. — Нью-Йорк, 1968. — С. 604.

15 травня 1916 р.²⁹. Повернувся, проте, В. Франко, не в рідні Нагуєвичі, а поповнив лави січовиків: «голосився в січовій станиці і зараз виїхав з Львова до кадри УСС, яка перебувала в селі Липиці Дол[ішні] Рогатинського повіту»³⁰.

Небавом після повернення І. Франка з притулку до своєї хати в оселі на Понінського, 4, окрім Василя, знову почне господарювати Ц. Зигмунтовська. Цього разу, на відміну від попереднього, коли Ц. Зигмунтовська пробула в помешканні Франків майже 10 місяців (до 12 вересня 1915 р.), господарювала вона тут недовго: лише тиждень — із 6 по 11 квітня 1916 р.³¹. У травні 1940 р. під час зустрічі з працівниками Музею Івана Франка у Львові Ц. Зигмунтовська розповідала: «... Братанич Василь, син Захара Франка, прийшов до неї з порученням, що Франко просив, щоб вона відвідала його. Заходила неодноразово і бачила, що недуга зробила чимале спустошення в його організмі. Мав пухлину, яку вона змивала рідиною, бо Василь це робив досить незручно»³².

Це правда, Ц. Зигмунтовська ніколи в ті скрутні для І. Франка часи не відмовлялася прийти йому на допомогу. Чи лишень надія на матеріальну вигоду керувала її вчинками, як закидала їй громадська опінія? Зрештою, подекуди і сам Франко (про останне вже згадувалось попередньо). Щодо громадської опінії, то тут наведу лише один «глас» із

²⁹ Див.: Рахунки, розписки на гроші для утримання хворого І. Франка (Приюту для недужих січових стрільців, Ц. Зигмунтовської, К. Бандрівського), Львів, 1915–1916 рр. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 2513.

³⁰ Франко В. Мій стрийко Іван Франко. — С. 26.

³¹ Див.: Рахунки, розписки на гроші для утримання хворого І. Франка (Приюту для недужих січових стрільців, Ц. Зигмунтовської, К. Бандрівського), Львів, 1915–1916 рр.

³² Див.: Матеріали про видання ювілейного збірника творів Івана Франка.

хору голосів. Зі спогадів Софії Дутко про «паперову любов поета», як називав Ц. Зигмунтовську Д. Лукіянович: «... Заходила до музею часто. Ми всі боялися, що принесе кожна її поява та зустріч з Ольгою Федорівною. Однак все було спокійно. Ольга Федорівна дивилась на свою колишню “ривальку” переможним поглядом і не проявляла до її особи якогось особливого інтересу, тим більше, що серед працівників музею ходили чутки про те, що перед смертю Целіна Зигмунтовська вимагала від Івана Франка, аби він записав їй будинок. Говорили також, що це настільки (не знаю, як сказати) обурило, чи розгнівило його, що він прогнав її зі свого дому, в котрому вона жила з дітьми і вела домашнє господарство, коли Ольга Федорівна була в лікарні»³³.

Чи керували Ц. Зигмунтовською якісь шляхетніші, складніші почуття — вдячність, милосердя³⁴? Чи водночас — і те, і друге? Сама Ц. Зигмунтовська, очевидно, сказала би, що істинним є друге припущення. Для підтвердження цього ще раз звернімося до її спогадів. «Говорячи про Франка, пані Зигмунтовська раз у раз повторює, що не має слів для його доброти. До неї відносився з великою повагою. Ніколи не було між ними жодного фізичного зближення. Замолоду вона «густувала», як каже, у брюнетах, потім не хотіла розбивати родини»³⁵.

³³ Спогади Софії Дутко про Целіну Зигмунтовську // *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*. — Львів: Каменяр, 2007. — Вип. 7. — С. 179.

³⁴ Йосифа Ракочі, яка мешкала у Ц. Зигмунтовської від кінця березня до кінця липня 1912 р., писала, що та «знана була зі своєї доброти цілій камениці і для мешканців улиці»: «Пані Зигмунтовська була спокійної вдачі, шатенка, висока ростом, сильно збудована, і всі роботи в помешканню своїм виконувала, а над бідними дуже милосердилася, виносячи для них і дрова, і хліб, і молоко за згодою дітей, відступала свою вечерю» (Ракочі Й. Спогади про Целіну Зигмунтовську // *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*. — Львів: Каменяр, 2003. — Вип. 3. — С. 134).

³⁵ Див.: Матеріали про видання ювілейного збірника творів І. Франка.

Варто зазначити, що спомини Ц. Зигмунтовської істотно доповнюють наше знання про смеркальні дні І. Франка. За скупими рядками її згадок, а також листів до письменника, назагал зосереджених на побутових деталях, усе ж дуже зримо вимальовується портрет поета під час хвороби, його останні хвилини. «Незадовго перед смертю Франко давав їй гроші, просив купити йому білизну і шкарпетки, все великих розмірів, бо був цілком опухлий...»³⁶. Микола Вороний у спогадах про письменника піднесено й захоплено (до того ж украй таємниче) писав і про Ц. Зигмунтовську: «... Схиляючись перед пам'яттю свого великого учителя і друга, думаю, що не схиблю тим його пречистого образу, а ще більше, може, приверну до нього очі тих, що високо шанують пам'ять його, коли дозволю собі одну нескромність, виявивши голосно таємницю його життя, про котру глухі чутки давно вже ходили поміж людьми і яку в інтимних розмовах він зробив мені честь повідати. Так. Все своє життя Франко кохав тільки одну пані і кохав її платонічно, як Данте свою Беатріче. Не назову її прізвища, а скажу тільки, що під іменем Регіни Франко виводить її в своїх поетичних і прозових творах (“Лісова ідилія”, “Перехресні стежки” [...]).

Нею натхнений, він написав “Зів'яле листя”.

Честь їй висока за це. А ще більша честь належить їй за те, що, коли вже умирав наш поет ... це була вона, та єдина поважна і старша пані, що приходила його навідувати, і своєю пестливою рукою назавжди закрила його згаслі очі.

Вона була полькою»³⁷.

³⁶ Див.: Матеріали про видання ювілейного збірника творів І. Франка.

³⁷ Вороний М. Перші зустрічі з Іваном Франком // *Іван Франко у спогадах сучасників. Книга друга*. — Львів: Каменяр, 1972. — С. 162.

М. Вороний помилився. Ц. Зигмунтовської не було з І. Франком в його останню годину. Ц. Зигмунтовська бачила І. Франка за день перед його смертю: «27 травня була в нього, питався її, як на дворі, сказала, що холодно. 28 травня прийшла до неї Левинська, що з поручення Бандрівського опікувалася Франком, і сказала, що Франко помер»³⁸.

Ім'я Стефанії Левинської (Танячкевич), котра день у день упродовж останніх півтора місяці життя (з 12 квітня 1916 р.) опікувалася хворим, щоразу подибуємо в документах особистого архіву І. Франка³⁹, у мемуарах його сучасників. Поява у Франковій хаті «нової господині» серед людей, що його любили, була сприйнята спершу з певною недовірою. «Се вже верх горя бути Франкови зданим на поталу господиень»⁴⁰, — сумувала Катря Гриневичева, яка випадково навідалася до І. Франка того самого дня, коли він «умовлявся» зі Стефанією Левинською. Довелося Карлові Бандрівському переконувати «згіршену» К. Гриневичеву, що «сим разом не так зле», і що пані, яка «підіймається опіки, вдова по залізничнім уряднику, донька покійного Данила Танячкевича із Закомаря», є «інтелігентною людиною»⁴¹.

Про те, що С. Левинська, втілення багатьох чеснот, вельми совісна, побожна, була напрочуд уважна до хворого

³⁸ Див.: Матеріали про видання ювілейного збірника творів І. Франка.

³⁹ Див.: Див.: Рахунки, розписки на гроші для утримання хворого І. Франка (Приюту для недужих січових стрільців, Ц. Зигмунтовської, К. Бандрівського), Львів, 1915–1916 рр.

⁴⁰ Гриневичева К. Спомини (І. Франко). — С. 258.

⁴¹ Там само.

І. Франка, говорили також М. Колодій, О. Роздольська та особливо О. Грозикова⁴².

Сама О. Грозикова в той час так само часто навідувалася до І. Франка, вислуховувала його наболілі гадки про родину, війну, творчість, хоч якось намагалась освітити його тяжке згасання своєю делікатною турботою. Частково їй це вдавалося. І. Франко, попри свою слабкість, відчуженість, моментами досить тривалу, від реального світу, іноді тішився навіть найнезначнішими знаками уваги. Саме О. Грозикова підкреслювала опісля, як нелегко було С. Левинській, літній слабосилій жінці, з І. Франком, особливо після того, як повернувся додому Василь Франко, і вона залишилася наодинці сама з хворим: «При першій стрічі оповідала, як то вони обоє з Франком в жахливий спосіб мучаться при вбиранні і розбиранні, що в неї нема сил вдержати його на ногах. Буває, навіть, що Франко паде, як довгий, на долівку...»⁴³.

У травні вирвався з війська на короткочасну відпустку додому Петро Франко. Змінений вигляд батька вразив його. «Я помітив, що з батьком зле. Др. Кобринський не робив ніяких надій. Записав рецепту, де коло ліків дігіталіс та стрихнін було по три оклики. Коли я приніс батькові те лікарство, батько сказав: “Що, др. Кобринський хоче мене

⁴² Натомість В. Франко згадував про С. Левинську не надто прихильно (як, утім, і про К. Бандрівського й про Ц. Зигмунтовську). Покинув він Франкову оселю засмучений і невпевнений в тій «новій жінчині», яку привів до його стрийка К. Бандрівський: «... Я був змушений лишити хорого на ласку чужої незнаної людини, яка була через той короткий час для мене дуже злюща. Не можу собі уявити того, що діялось далі з хорим, бо коло него треба було обслужити, як маленьку дитину. Чи ця попадає на те була здібна, сумніваюсь» (Франко В. Мій стрийко Іван Франко. — С. 26).

⁴³ Грозикова О. Останні дні Франка.

отруїти?» Я викинув ліки. Моя відпустка кінчилася. З батьком було дуже зле. Я пішов до команданта станиці УСС до др. Волошина з просьбою о продовження відпустки. Але др. Волошин сказав: «Ідьте на фронт, пане-товаришу, як батько помре, то Вас повідомимо...»⁴⁴.

Із другої половини травня хвороба почала прогресувати з катастрофічною швидкістю. «Академічна громада українських студентів» встановила біля ліжка письменника цілодобове чергування⁴⁵. І. Франко згасав на очах. За свідченням близьких тоді до недужого людей, зокрема М. Колодія, іноді він сам дуже чітко усвідомлював близькість своєї кончини: «Від 20 мая надіявся її Франко кожної днини. З кожним днем ставало все гірше, але хворий не тратив притомности. Хвилями, правда, не дописувала гадка, але, як трохи відпочив або повторити йому було речення два рази — орієнтувався добре. Часом мав дивні забаганки, — але це вже робота хвороби»⁴⁶.

На хворобу, як на причину відмови І. Франка від церковної сповіді, посилалися організатори похорону письменника, умотивовуючи законність християнського похорону великого поета. На руках у них була лікарська посвідка про те, що «Франко, відмовляючись прийняти священника, був через хворобу не при тямі»⁴⁷.

Прикметно, що о. Теодозій Галущинський, перед яким І. Франко відмовився сповідатись, також звернув увагу на

⁴⁴ Франко П. *Іван Франко зблизка: П'ять портретів.* — С. 31.

⁴⁵ Див.: Дрогобицький М. На все життя // *Іван Франко у спогадах сучасників.* — Львів, 1972. — С. 296.

⁴⁶ Колодій М. В день похоронів Івана Франка // *Українське слово.* — 1916. — Ч. 135. — 31 травня.

⁴⁷ Див.: Рупняк Л. Чи сповідався І. Франко перед смертю // *Дзвін.* — 1991. — № 1. — С. 175.

надто небезпечний стан здоров'я хворого під час відвідин: «Застав я його дуже ослабленого і страшно терплячого. Його біль був не раз такий сильний, що хорий майже відходив від змислів. Виглядав зовсім опущений і то всіми, крім одної старшої побожної служниці, яка обслуговувала хворого й молилася за його навернення. По кількох днях я знова відвідав Франка. Його стан здоров'я дуже погіршився...»⁴⁸.

Згідно з багатьма мемуарними джерелами, І. Франко відмовився сповідатися перед кількома священиками — перед монахом-василіянином Теодозієм Галущинським, священником греко-католицького обряду Свято-Успенської церкви о. Володимиром Гургулою, а також перед військовим православним священиком. Щоправда, Олександра Щурат, донька о. Гургули, розповідала, що вона достеменно знала зі слів батька, що І. Франко відмовився сповідатись перед ним тільки в його перші відвідини, коли ж о. Гургула вдруге прийшов до хворого, той нібито прийняв його прихильніше, і що під час розмови була проведена сповідь, яка, на жаль, не вважалася канонічною, тобто не була задокументована⁴⁹.

Лікарська довідка про стан здоров'я І. Франка, як і деякі інші документи, що стосуються організації християнського похорону письменника, зберігається у Львівському літературно-меморіальному музеї Івана Франка. У тому числі в фондах музею зберігається звернення пароха Свято-Успенської церкви Василя Давидяка до Ординаріату митрополії

⁴⁸ Галущинський Т. Як то було зі сповіддю Івана Франка // *Нова Зоря.* — 1932. — 4 серпня.

⁴⁹ Рупняк Л. Чи сповідався І. Франко перед смертю. — С. 175–176.

Мар'ян Колодій не оминув «щасливої» нагоди оповісти про католицького священника, котрого буцімто приводила І. Франкові Ц. Зигмунтовська (Див.: Колодій М. Останній травень в житті Івана Франка).

від 29 травня 2016 р. з проською вирішити справу церковно-го похорону І. Франка, якого домагається від парохіяльного уряду Свято-Успенської церкви українська громада через депутацію, репрезентовану К. Бандрівським і Ф. Федорцевим, оскільки парохіяльний уряд «принуждений отказать з своєї сторони в церковном похороне, оставляючи речь тую розсужденью Всесветлейшого Митрополитального Ординаріата». Відповідь Митрополитичого Ординаріату, яку читаємо на звороті цього документа, дуже лаконічна: «Поручая ся поступити після канонічних приписів. Від Митрополитичого Ординаріату. Львів, дня 29 мая 1916. А. Білецький». Нижче ще один запис: «Дня 31/5. 1916 до М[итрополитичого] Ординаріата подане с письмом судового куратора і лікарським свідоцтвом от Д-ра Кобринського». У згаданому «лікарському свідоцтві» В. Кобринського було зазначено, що Іван Франко помер «на загальну пухлену-артеріосклерозу серця и хр. запаленя легких — терпів також від часу моїх лікарських відвідин, т. є. від цвітня с. м., на видимі психічні забуреня ума и деменція, яка-то при хвилеві позірні проблескі ума — обявляла ся так в сфері чутявій, як і в способі мовного виразу думок».

30 травня 1916 р. К. Бандрівський у своєму зверненні до парохіяльного уряду Церкви Успіння зазначив: «На бажане Всечесни о. Олександра Стефановича, Совітника метроп. Консестор. у Львові, має честь підписаний предложити свідоцтво лікарське про психічне забуреня ума і деменції сьв. п. Др. Івана Франка до урядового ужитку»⁵⁰.

⁵⁰ Документи, що стосуються організації похорону Івана Франка // *Львівський літературно-меморіальний музей Івана Франка*. — Фонди музею. — Інв. № 2234 ор. Цит. за: Бонь В. *Будинок-музей Івана Франка у Львові. Ілюстрований путівник по Львівському літературно-меморіальному музею Івана Франка*. — Львів: Каменяр, 2008. — С. 92.

Лише «по довгих розмовах» організаторам похорону поталанило дістати від митрополита А. Білецького дозвіл на участь у жалібній маніфестації одного священика⁵¹. «Домовину на вічний спочинок вів — у нас річ небувала — один-однісінький парохіяльний священик Свято-Успенської церкви [о. В. Гургула]. На похороні, на яким при нормальних відносинах повинні бути мітри, фіолети, крилошани, пралати і цілий рій духовенства...», але, продовжимо далі цитувати статтю о. Юліяна Дзеровича «Над свіжою могилою Івана Франка», «непримириме становисько, яке Франко займав через ціле своє жите супротив віри і Церкви не призволяло й духовенству зайняти иншого становиська»⁵². Зокрема, виступав проти дозволу на поховання І. Франка з усіма почеснями Костянтин Богачевський (згодом єпископ у Філадельфії). До речі, через десять років після смерті І. Франка К. Богачевський заборонив духовенству та загалу віруючих своєї єпархії брати участь у відзначенні десятиріччя з дня смерті письменника. Більше того, звернувся з проханням до митрополита А. Шептицького — «видати духовенству заборону участі в “культі” Франка у Дієцезії Вашої Ексцеленції»: «Спонукає мене до сего поруч принцип'яльного ставлення справи також страх за будучність того народу, котрого мораль і спасення повірене моїй опіці, — пояснював К. Богачевський причину свого звернення до Митрополита, — бо коли допустити без спротиву “культ” атеїста, то нема ніякої змоги не допустити роздавання й

⁵¹ Див.: Студинський К. Спогад з Франкових похоронів // *ЦДІА України у Львові*. — Ф. 362. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 49–52.

⁵² Дзерович Ю. Над свіжою могилою Івана Франка // *Нива*. — 1916. — Ч. 7–8. — С. 365.

поширювання в народі його атеїстичних творів та насміхів з нашої св[ятої] Церкви і навіть з віри в Бога»⁵³.

Відповідь митрополита А. Шептицького є напрочуд промовистою з огляду на визнання ним заслуг І. Франка для всієї української нації, глибини розуміння багатовимірності його феномена: «На загальне викорінення слави І. Франка в нашій народі не може бути надій для того, що жиємо в такім віці, коли народи хваляться своєю “аристократією Духа” як своєю силою і іспитом зрілости. На жаль, у нас тої “аристократії” ще замало й зрозуміло, що загал нашого народу не може бути перебірчивий та що так величатися Франком [...]. Польський поет *Jan Kasprowicz* нічим не був ліпший від Франка під оглядом релігії, а все ж таки по його смерті навіть езуїтський *Przegląd Powszechny* оголосив збірку на *Dom literacki im. Jana Kasprowicza*. Хоч у поляків немало славних письменників, і католики в них лекше могли би собі вибрати “великанів”, як наш нарід», — розмірковував світлий Митрополит. І ще один його погляд на І. Франка дозволимо собі тут навести: «... В творчости Франка атеїзм і матеріалізм займає тільки незначне, спорадичне місце, а головне місце займають посередньо чи безпосередньо національні і патріотичні теми [...] Франко остане в будучности пам'ятний лише як поет націоналіст-патріот»⁵⁴.

⁵³ Богачевський К. Лист до А. Шептицького від 16 листопада 1926 р. // *ЦДІА України у Львові*. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 49.

⁵⁴ Шептицький А. Лист до К. Богачевського від [24 грудня] 1926 р. // *ЦДІА України у Львові*. — Ф. 404. — Оп. 1. — Спр. 49.

Листування А. Шептицького з К. Богачевським опубліковано. Див.: Мельник Я. Церква і культ Івана Франка // *Українське літературознавство. Іван Франко. Статті та матеріали*. — 1995. — Вип. 60. — С. 35–49. Про історію взаємин І. Франка та А. Шептицького див. також: Кравчук А. Митрополит Андрей Шептицький та Іван Франко про соціальну християнську акцію // *Соціальна доктрина Церкви*. — Львів, 1996.

Митрополит Андрей Шептицький

Колізії, що склалися навколо організації християнського похорону І. Франка, розмаїтий (нерідко полярний) спектр оцінок в інтерпретації світогляду письменника, у тому числі в клерикальній критиці, спонукають нас трохи детальніше зупинитись над причинами цього явища. Проблема «І. Франко і релігія» надто складна, у ній існують різні аспекти, абсолютизація яких подекуди давала аргументи для взаємосуперечливих висновків. Назвемо один з таких аспектів. У океані Франкової поезії могутніми валами здіймаються творіння, де «примат духовности поставлено над матеріалізмом, ідеальний світ вічного Бога окревлено з незвичайною філософсько-психологічною проникливістю, а культурне служіння своєму народові піднято на недосяжну височінь»⁵⁵, водночас

⁵⁵ Гаєвський С. *Франків «Мойсей»: Розвідка і текст поеми.* — Корнберг, 1948. — С. 3.

Упродовж останнього часу з'явилася низка цікавих студій про біблійні мотиви в творчості І. Франка. Див., зокрема: Бондар А. Образ Ісуса Христа в інтерпретації Івана Франка // *Записки НТШ.* — 1992. — Т. ССХХІV; її ж: Євангельські мотиви в творчості Івана Франка // *Другий Міжнародний конгрес українців: Доповіді і повідомлення. Літературознавство.* — Львів, 1993; Діва Марія як художній образ // *Українське літературознавство. Іван Франко. Статті і матеріали.* — 1993. — Вип. 58; Бетко І. Поема Івана Франка «Смерть Каїна»: Езотеричний аспект проблеми пізнання // *Українське літературознавство. Іван Франко. Статті і матеріали.* — Львів, 1993. — Вип. 58; Розумний Я. Повернення до релігійних тем І. Франка, Грицьков'ян Я. «Вірю в силу духу» — ключ до вивчення світогляду Івана Франка (Дві останні праці опубліковано в збірнику матеріалів Другого Міжнародного конгресу українців). Цілий ряд досліджень про релігійні мотиви в поезії І. Франка вміщено також у збірнику матеріалів Міжнародної наукової конференції «Іван Франко — письменник, мислитель, громадянин». — Львів, 1998. Це статті Зенона Гузара, Богдана Завадки, Андрія Скоця, Мар'яни Комариці та інших дослідників. Проблеми «Іван Франко і питання релігії» присвячено ряд студій, опублікованих у другому й третьому випусках «*Франкознавчих студій*» (Дрогобич, 2002, 2005) (див. розвідки Олега Багана, Адама Войтюка, Зенона Гузара, Вікторії Дуркалевич, Леоніда Тимошенка, Ірини Руснак, Галини Сабат, Михайла Шалаги, Тетяни Біленко,

свого часу митець пережив і модне захоплення філософією позитивізму. Окрім того, деякі художні твори І. Франка, приміром, «П'яниця», «Свята Доместіка» і «Життя, і страждання, і спіймання, і смерть, і прославлення преподобного Селедія» — класичні зразки *parodia sacra*, потрактовувалися як «антирелігійні» внаслідок буквалістичного тлумачення тексту⁵⁶, інші, як «Каїн»⁵⁷ і «Мойсей»⁵⁸, внаслідок нехтування символікою мистецького твору.

Петра Іванишина, Ярослава Поліщука, Ярослави Мельник), у «*Віснику Львівського університету. Серія філологічна.* Вип. 32. *Франкознавство.* Львів, 2003» (статті Миколи Крупача, Валерія Корнійчука, Василя Лесика). Поеми «Смерть Каїна» і «Мойсей» — один із ключових сюжетів монографії Андрія Скоця «*Поеми Івана Франка*» (Львів, 2002).

⁵⁶ Як ще один виступ І. Франка з «атеїстично-матеріалістичного престолу» прочитали, зосібна, «Свята Доместіку» та «Селедія» Гавриїл Костельник (Костельник Г. Плюси й мінуси в поезії Івана Франка // Костельник Г. *Ломання душ (з літературної критики).* — Львів, 1923. — С. 62) та Юліан Дзерович (Дзерович Ю. «Мій Ізмарага», поезії Івана Франка // *Богословський вісник.* — 1900. — № 1. — С. 41).

⁵⁷ «Проповідь любови» в устах Франкового Каїна деякі критики вважали «ілюзоричною», метаморфозу героя, руйнування канонічної структури образу Каїна, естетично невмотивованими: «Правда, що Каїн являється вкінці в сивій героя страдальця, що любов'ю влагоджує своє примучене серце, але такий Каїн перестає бути Каїном, бо перетворюється в річника нових ідей нашого часу» (Огоновський О. *Історія літератури русскої.* — Львов, 1893. — Ч. III. — Отд. 2. — С. 965–966). Ще одні обурювалися з церковних амвонів за те, що поет «осмілився змалювати Каїна не так, як у Біблії» (Див.: Верниволя В. (Сімович В.). Іван Франко, біографічний нарис // Іван Франко. *З вершин і низин.* — Київ – Ляйпціг: Українська накладня, Коломия: Галицька накладня, [1920]. — С. 47).

⁵⁸ Так, на думку Г. Костельника, «передовсім треба зовсім різько відділити біблійного Мойсея від «Мойсея» Франка». Франків Мойсей, за Г. Костельником, «тип, який у життю просто неможливий», «він наче з паперу витятий», «такий Мойсей в часі довжезного, 40-літнього блукання по пустині (а все з його провини!) був би вже бодай 80 разів укамінований роз'яреною товпою!» (Костельник Г. Плюси й мінуси в поезії Івана Франка. — С. 79, 81, 85).

І ще одна грань проблеми. Нерідко Франкова критика релігії як церковно-кастової організації, москвофільства окремих представників духовенства сприймалась його опонентами як загалом неґація релігії, віри в Бога, заступала перед їхніми очима того І. Франка, який неодноразово декларував, що радикали (до яких належав і він), «ніколи не виступають і не виступали ані проти віри в Бога, ані проти жадної основи правдивої релігійності... Так само не виступали і не виступають радикали проти головних установ церковних, проти церковних тайн і обрядів, а тільки виступають і будуть виступати проти надуживання тих установ і обрядів до визискування, обдирання і отуманювання народу»⁵⁹.

Нарешті, до неоднозначного потрактування надаються також деякі моменти особистого життя письменника. Власне, питання про сповідь І. Франка одне з них.

Прикметно, що для деяких сучасників письменника було абсолютно ясно, що розмову про його сповідь треба перевести з ідеологічної площини в царину психології. Зокрема, так вважала О. Грозикова. На такий погляд, казала вона, дає їй право «наочного свідка». Якщо коротко, то її аргументи такі: І. Франко хотів перед смертю висповідатись. Спочатку він просив С. Левинську спровадити до нього священика, потім із таким проханням звернувся до неї, О. Грозикової. Але в останні дні життя хворий став надзвичайно вразливий, «з ним треба було дуже обережно поводитися»⁶⁰. Цієї обставини, на думку О. Грозикової, не врахували ні

священик-румун (незважаючи на попередження), ні монах Теодозій Галущинський. Утім Т. Галущинський у спогадах «Як то було зі сповіддю Івана Франка» писав, що він не вважав, ніби його зустріч з І. Франком 27 травня 1916 р. була останньою — мав надію зустрітись із поетом ще наступного дня, після полудня. Одначе було вже пізно...

Було вже пізно... Невблаганна смерть відлічувала останні хвилини... О четвертій годині після полудня в неділю 28 травня 1916 р. Івана Франка не стало.

⁵⁹ Франко І. Радикали і релігія // Франко. *Зібр. творів*: У 50 т. — Київ: Наукова думка, 1986. — Т. 45: Філософські праці. — С. 270.

⁶⁰ Грозикова О. Останні дні І. Франка.

**МАВ УТРУДНЕНУ
ВСЯКУ ДУХОВУ
ПРАЦЮ**

«... НЕ ПЕРЕСТАЮ ПРАЦЮВАТИ»

Випускаючи 1910 р. у світ «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.», Іван Франко вважав за необхідне розкрити перед читачами умови його створення: «Мало який твір не тільки в нашім, але і в інших письменствах, був писаний серед таких прикрих і важких обставин, як отсей мій “Нарис”. Позбавлений свободи рук від кінця цвітня 1908 р., я мав утруднену всяку духову роботу і користування книжками не тільки сею фізичною безвладністю, але ще більше, може, психічним неспокоєм, який *причиняв мені слух, отворений на голоси духів. Сей надзвичайний дар, одержаний мною з волі Провидіння, робив мені майже неможливим усяке думане*»¹.

Ці зауваги Франка про його фізичний і душевний стан під час написання «Нарису історії українсько-руської літератури до 1890 р.» можемо екстраполювати на всю творчість

¹ Див.: Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — С. 171.

Виокремлені рядки В. Гнатюк випустив під час друку «Нарису...» майже зі всіх примірників. Лише для І. Франка він спеціально випустив 25 авторських екземплярів, де «полишив його посилення на вищі сили». Один такий примірник зберігався в архіві бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка, другий — у книгозбірні самого В. Гнатюка (Див.: Дорошенко В. *Іван Франко і Михайло Грушевський*. — С. 30).

письменника останнього десятиріччя, бо й інші його твори не писалися тоді серед погідніших, сприятливіших обставин. І, безумовно, печальні особливості біографії Франка не могли не позначитися на його творчому портреті останніх років життя. Так, назавжди замовкнуть Франко-драматург і Франко-прозаїк, Франко-поет відізветься лише після тривалої паузи. Як зазначав Лука Луців, «недуга змусила замовкнути Франкову Музу майже зараз після 50-ки його життя»². Сам Франко також неодноразово пояснював причини звуження параметрів своєї творчості хворобою: «Останні два роки мого життя принесли мені подію, яка, може, ще нікому не трапилась і яка ввела мене в безпосередні й досить неприємні зносини з, так сказати б, надприродним, а в дійсності все-таки досить природним світом духів. Тому що ці зносини привели з собою те, що духовними матеріями зробили мої обидві руки нездатними до вжитку, був я змушений занехаяти всі праці, які я міг виконувати власними руками, і обмежитися такими працями, які міг виконувати при допомозі інших, передусім своїх синів»³.

² Луців Л. *Іван Франко — борець за національну і соціальну справедливість*. — С. 589.

³ Франко І. Лист до редактора видавництва *Herders Konversations Lexicon* // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 368.

Лист до редактора видавництва *Herders Konversations Lexicon* — це остання автобіографія письменника, яку він датував 18 січня 1909 р. Дослідники сприйняли авторську дату беззастережно, у тому числі Михайло Возняк, перший публікатор цього тексту в 1927 р. (Возняк М. Матеріали до життєпису І. Франка (З додатком двох недрукованих його біографій) // *За сто літ*. — 1927. — Кн. 1. — С. 172–186), а також упорядники Зібрання творів Івана Франка в 50 томах. Тарас Франко теж не піддав сумнівові датування цього листа (Франко Т. *Іван Франко про себе, діти про батька* // Франко Т. *Вибране*: У 2-х т. — Т. 1. — С. 711). Тим часом авторській даті суперечать неодноразові посилання в тексті на події, які відбувалися

Вивчення рукописної збірки архіву письменника дає змогу говорити про те, що найбільше його творів часу хвороби записав син Андрій, студент класичної філології. Андрієві Франко продиктував цілу низку своїх наукових праць, зокрема «Празник святого Спаса. Причинок до історії староруського письменства і культури», «Вступна часть літопису по обох редакціях», «Найстарші традиції Київської землі», «Причинок до історії церковнослов'янської літератури», «Гесіод та його твори». Правки Андрія бачимо й на окремих рукописах невідомою рукою, зокрема на розділах перекладу роману Віктора Гюго «Знедолені». Андрієві були продиктовані й інші переклади («Вавилонський купець» Вільяма Шекспіра, «Самсон-борець» Джона Мільтона), вів він також каталогізацію книжок особистої бібліотеки батька, його кореспонденцію, і тоді доволі обширну. Так, рукою Андрія написано ряд листів до Ватрослава Ягіча, Михайла Грушевського, Адольфа Черні, Антона Крушельницького, Василя Ратальського, Ярослава Гординського та ін.). «Видавався нам дещо “нездарним”,

впродовж усього 1909 р., зокрема, згадка І. Франка про свою відсутність у Львові в листопаді – грудні (саме в ці місяці 1909 р. він був в Одесі).

Гадаю, цю автобіографію І. Франко написав не 18 січня 1909 р., а на рік пізніше, тобто 18 січня 1910 р. До речі, і в тексті автобіографії письменник допустив безліч неточностей у датах, причому щодо найважливіших подій свого життя. Здебільшого різниця між дійсною датою та авторською становить один рік. Цікаво, що чимало похибок у датах (понад 30), до того ж із такою самою різницею в один рік, виявила Тетяна Третяченко також у «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.». На думку дослідниці, «це не помилка, тим паче — не механічна, а, напевне, не розкритта ще нами тенденція» (Третяченко Т. З приводу текстологічних проблем видання «Нарису історії українсько-руської літератури до 1890 р.» Івана Франка // *Іван Франко і світова культура: Матеріали Міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО* (Львів, 11–15 вересня 1986 р.). — Київ: Наукова думка, 1990. — Кн. 2. — С. 170).

але був нерозлучним опікуном, помічником і провідником батька, головню під час занепаду його здоров'я. [...] Ми бачили, як при пультях, у бібліотечній читальні, Андрій допомагав батькові користуватися відповідними матеріалами, то прочитуючи бажані місця, то виписуючи потрібні йому тексти, часто-густо листаючи йому сторінки книжок, бо ж сам Франко відчував певну трудність через неміч здеформованих пальців рук»⁴.

Проте Андрій був для батька не тільки «інтелігентним, високоосвіченим писарем», як той характеризував його в одному з листів до В. Ягіча⁵. Відзначимо бодай те, що саме завдяки допомозі Андрія побачила світ студія багатьох років ученого — «Галицько-руські народні приповідки». Сам автор також це відверто визнавав, зазначаючи, що без «помочі і дуже старанного співробітництва» Андрія він «при безвладності обох рук не зміг би провести сеї праці так, як вона фактично dokonana. Особливо немалої праці задав він собі в систематичнім впорядкуванні рукописного матеріалу та в добиранні численних варіантів із друкованих джерел», — писав І. Франко в травні 1910 р. у передмові до третього тому «Галицько-руських народних приповідок»⁶. До речі, Андрій, як і Петро, наймолодший із братів, ще змалку захоплювався збиранням етнографічного матеріалу. 1912 р. (тоді Андрій якраз закінчив

⁴ Чубатий Р. Спогади про Івана Франка // *Спогади про Івана Франка*. — Львів, 2011. — С. 763

⁵ Франко І. Лист до Ватрослава Ягіча від 27 квітня 1913 р. // Франко І. *Зібр. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 410.

⁶ Франко І. Передмова до третього тому [видання «Галицько-руські народні приповідки»] // Франко І. *Зібр. творів*: У 50 т. — Київ: Наукова думка, 1983. — Т. 38: Літературно-критичні праці (1896–1911). — С. 327–328.

навчання у Львівському університеті) у «Записках НТШ» була надрукована його перша (і, на жаль, остання) наукова праця «Григорій Ількевич як етнограф», яку Василь Щурат оцінив як «поважнішу студію». І ще: свого часу Ярослав Гординський висунув цікаву гіпотезу про те, що Андрій, записуючи під диктант батька частину перекладу драми Гете «Герман і Доротея», брав безпосередньо участь і в самому перекладі. За словами критика, «праця батька і сина сплітається в таку цілість, що її не вдається ніяк розділити»⁷. Так само відомо (уже зі слів самого І. Франка) про участь Андрія, а також і Тараса Франка, у перекладі Платонового «Бенкету»⁸. Писав найстарший Франків син і

⁷ Гординський Я. До літературно-наукової діяльності Івана Франка в 1912–1913 рр. // *Україна*. — 1930. — Кн. 41. — С. 12.

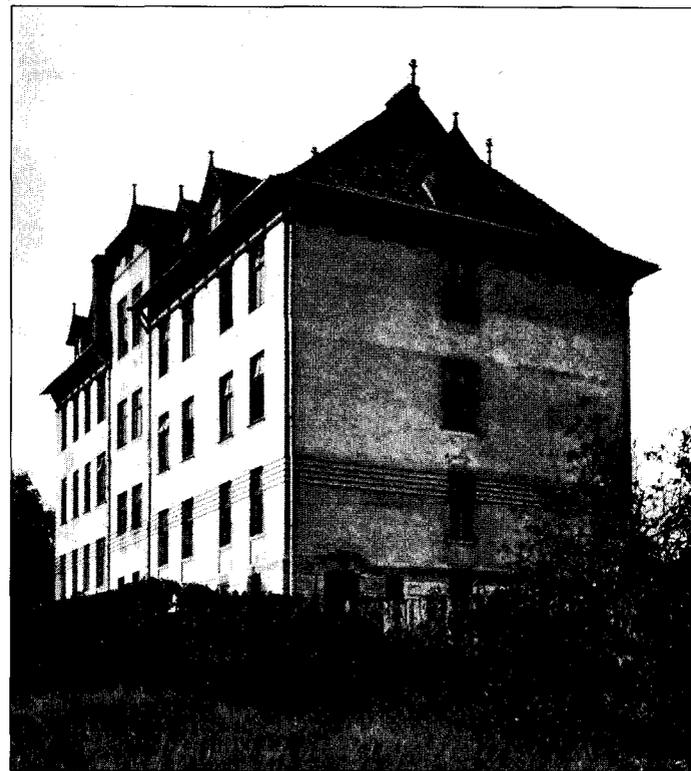
⁸ Про те, як постав його переклад Платона, яка частка праці синів у цьому перекладі, Андрія зосібна, І. Франко детально оповів у передмові до Платонового «Бенкету», виданого 1912 р. в «Універсальній бібліотеці»: «Ще 1909 р. переклав мій син Тарас для вправи в перекладанню з грецької мови між іншими творами старого грецького письменства також Плятонів «Сімпозион». Читаючи сей переклад, я завважив, що він занадто невільничо держиться грецького тексту і тому для руського читача аж надто часто виходить зовсім незрозумілим. Бажаючи прилагодити сей переклад для друку, я зачав весною 1910 р. разом із Тарасом переходити його переклад речення за реченням і розділ за розділом, порівнюючи його з грецьким оригіналом і з німецьким перекладом, опублікованим у Реклямовій *Universal-Bibliothek*. Робота йшла досить піняво, головню тому, що Тарас, зайнятий університетськими лекціями, не мав часу ані охоти слідити за ревізією перекладу з такою увагою, яку я вважав потрібною. Проїшовши кілька перших розділів, ми покинули сю спільну роботу. Аж літом 1910 р., пробуваючи в Криворівні, ми взялися до неї оба з моїм сином Андрієм і, признавши потребу переробити весь переклад основно, доконали сеї роботи протягом кількох тижнів на Тарасовім бруліоні, почім Андрій переписав увесь рукопис на чисто. Отак повстав сей переклад, якого я не доконав би був сам без помочи мойого сина Андрія» (*Плятон. Сімпозион (Бенкет)*). Переклад і передмова Івана Франка. — Львів, 1912. — С. XVI–XVII).

поезії, які старанно й любовно оформив у невеличку рукописну збілочку в модному в той час стилі сецесії, назвавши її «Полин життя»:

*Як гірке тут що знайдете,
То не сердьтесь на поета,
Бо жите — се той полин,*

*Що черпаєм з нього ми:
Ми ідемо лиш за ним,
Або перед ним?*

Після смерті Андрія І. Франко диктував свої праці секретарям. Зазвичай це були студенти університету, що виявили добру волю у вільний від студій час «послужити» йому — Іван Лизанівський, Василь Мороз, Андрій Дутчак, Степан Галянт, Іван Чепіга та інші. Дехто допомагав І. Франкові також і за життя Андрія, бо той не завжди міг собі дати раду з великим обсягом та інтенсивним темпом роботи, які пропонував батько, навіть за допомогою двох молодших братів — Тараса й Петра. «Бути секретарем, це значило бути Франковими руками» — під цими словами Івана Лизанівського підписалось би, очевидно, багато добровільних помічників письменника¹⁰. «... Щоденно Франко більше як за дві верстви йшов до мене на помешкання, і тут ішла вся його письменницька робота. Заходив він раненько, о 9-й годині»¹¹, — згадував той же І. Лизанівський про

Академічний дім у Львові на вул. Супінського, 21
(тепер вул. Коцюбинського)

⁹ Збірка А. Франка «Полин життя» зберігається у Львівському літературно-меморіальному музеї Івана Франка. Передала її до Музею Люба Галушак, правнучка письменника.

¹⁰ Лизанівський І. Франко в роках 1911–12 (Уривки із споминів) // *Україна*. — 1926. — Кн. 6. — С. 175.

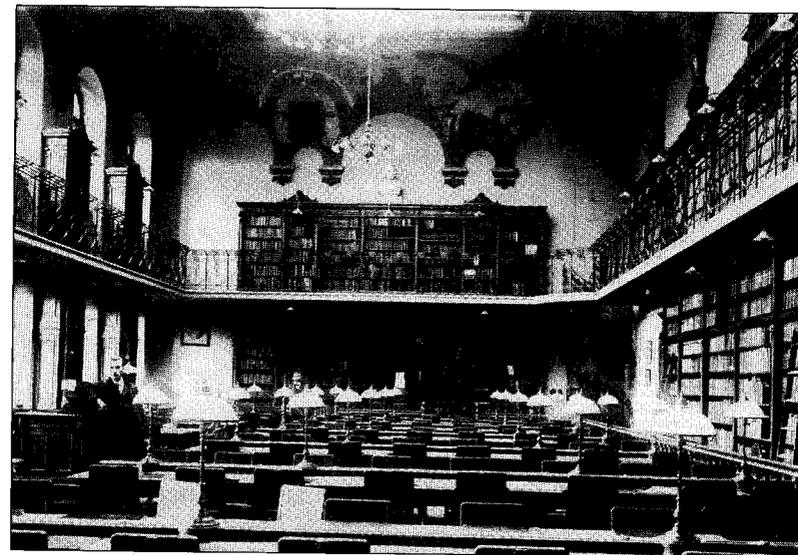
¹¹ Там само.

свою співпрацю з письменником у тимчасовій «робітні» — в Академічному домі на вул. Супінського, 21 у Львові, де тоді мешкало чимало українських студентів.

Допомога секретарів, звісно, полегшувала І. Франкові працю, але скільки зусиль і мужності вимагалось при тому й від нього особисто. «Франко працює над текстами Нестероваго “Літопису”. На столі й ліжках повно книжок. Він одночасно читає й диктує. Щиколотками хворої руки розгортає сторінки книжок, це вдається йому дуже тяжко, сторінка по кілька разів падає назад; при напруженні, щоб підняти її, друга рука рухається нервово, вдаряючи вбік до клуба...»¹². Важко втриматися, щоб не навести ще два фрагменти зі спогадів цього автора — І. Лизанівського — свідчення того, яким уважним і людяним був І. Франко до своїх помічників (окрім І. Лизанівського, це підкреслювали також інші мемуаристи): «...Звичайно він дуже слідкує за тим, чи я встигаю писати, і просить робити йому зауваження, коли треба диктувати повільніше, та коли моя рука змучена, щоб відпочити. Коли завважить, що я довго пишу й не прошу зробити перерви, він тоді сам робить перерву¹³. «Одного разу ми заспали, і Франко прийшов під час нашого снідання. Я запропонував йому випити з нами чаю. Він радо згодився, з бідою нахилиючи хворими руками склянку та обома ліктями підносячи хліб до рота. Він сміявся й розмовляв з нами. Коли ми почали після снідання прибирати на столі, він вийшов і через кілька хвилин повернувся з прив'язаним до гудзика пакуночком з помаранчами. “Це я

¹² Лизанівський І. Франко в роках 1911–12 (Уривки із споминів). — С. 176.

¹³ Там само. — С. 177.

Читальний зал бібліотеки Львівського університету, поч. XX ст.

*Бібліотека
Львівського університету
на вул. Мохнацького
(тепер вул. Драгоманова, 5),
1905 р.*

зреванжувався. Прошу, сідайте і їжте!» На другий день він приніс нам кошик груш із своєї любимої груші.

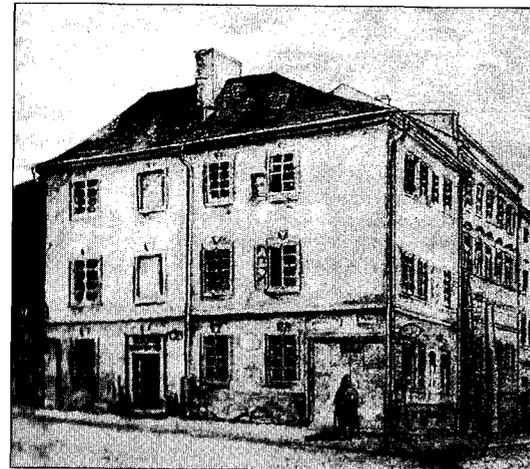
Це була прекрасна, культурна, ніжна й дуже чутлива натура»¹⁴.

Послуговуючись у літературній праці допомогою секретарів, поза тим І. Франко обходився власними силами, сам, наприклад, робив необхідні покупки для дому; причеплені до гудзиків його одягу пакуночки з крамом мимоволі привертати увагу перехожих, викликаючи жаль і співчуття до хворого письменника.

Характерно, що і в час недуги І. Франко продовжував читати та вивчати велику кількість історичних, літературних і фольклорних джерел, друкваних і рукописних, працювати в книгозбірнях багатьох монастирів, а також у львівських наукових бібліотеках та в архівах: Ставропігійського інституту, Національного музею, Народного дому, Наукового товариства ім. Шевченка, бібліотеці Оссолінеум та в Університетській. В останній у червні – липні 1911 р. мав окрему кімнату для праці. «Він заходив часто в Бібліотеку й звичайно сідав собі у великій читальні при вікні в сторону ботанічного городу і там переглядав потрібні йому книжки, — читаємо в спогадах Богдана Барвінського, працівника «бюра» каталогізації Університетської бібліотеки. — Та щойно в червні 1911 р. стрічався я щоденно з Франком на другому поверсі бібліотеки [...]. Франко збирав тоді матеріали до якоїсь праці й заступник хворого директора Семковича, кустом Маньковський, відступив Франкові для праці комнату, через яку входилося

¹⁴ Лизанівський І. Франко в роках 1911–12 (Уривки із споминів). — С. 177.

Український
Національний музей на
вул. Мохнацького, 42
(тепер
вул. Драгоманова)

Кам'яниці на
вул. Бляхарській
(тепер вул. І. Федорова),
в одній з них містився
Ставропігійський
інститут у Львові.
Мал. кінця XIX ст.

до дирекційного бюро. Вона тоді була переділена скле-
ною перегородою й там, поза нею, побіч вікна при сто-
лику сидав Франко»¹⁵. В Оссолінеумі ж, як запам'яталося
Станіславові Лемпільському (тоді гімназійному вчителєві),
І. Франко, як багато львівських учених, працював у «мало-
му покої за читальнею»: «... Пам'ятаю характерну постать
небуденного українського вченого, письменника і перекла-
дача доктора Івана Франка. У звичайному сірому вбранні,
в українській сорочці з червоною вишивкою, без коміра і
краватки. Виразне, майже квадратне обличчя з вистаючи-
ми вилицями, з рудавим сивим заростом, з прокривавле-
ними від праці, немов безвійними очима. Був уже тоді важ-
ко хворий, напівпаралізований. Не володів однією рукою.
Ліктем другої гортав сторінки старих манускриптів, читав
і диктував молодій людині, котра йому товаришувала. Син
або науковий помічник. Дивимося на нього зі співчуттям
і пошаною. Не покинув науки навіть у найважчих житте-
вих обставинах»¹⁶.

В особистому архіві І. Франка у Відділі рукописів і
текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН
України вражає безліч виписок із книжок, цих підготовчих
матеріалів для його тодішніх наукових студій. Як і колись,
так і в останні роки, вчений часто турбував своїх знайомих
з інших міст (Києва, Петербурга, Відня, Берліна) проханням
прислати йому необхідну для праці наукову літературу або
принаймні зробити для нього деякі копії чи виписки. Не
упускав він також й ані щонайменшої нагоди поповнити

¹⁵ Барвінський Б. Мої спомини про д-ра Івана Франка (1890–1915) // ІЛ. — Ф. 3. — № 4890.

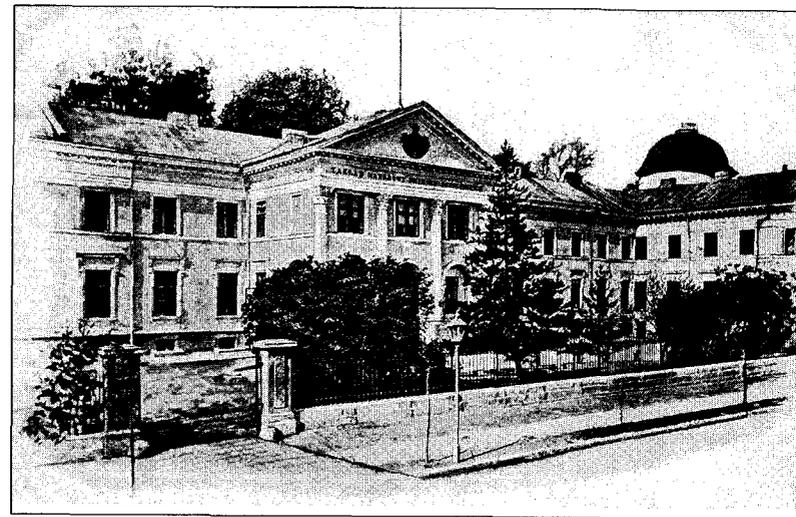
¹⁶ Лемпільський С. Спогади Оссолінські // Спогади про Івана Франка. — Львів, 2011. — С. 350.

*На світлинах вул. Баторія (тепер вул. кн. Романа), поч. XX ст.
Відома своїми антикварними крамницями,
до яких часто навідувався І. Франко*

власну книгозбірню новими книжками, особливо стародруками. «Д-р Франко повів із собою чимало старих книг, закуплених по київських книгарнях і антикварних торговлях [...], обіцяв влітку приїхати знову, щоб зробити ряд екскурсій по старих приватних архівах, монастирях і церквах», — писала газета «Рада» про від'їзд І. Франка весною 1909 р. з Києва¹⁷. «Книжка мала для нього непереможні чари», — підкреслював Дмитро Дорошенко, тодішній чичероне поета по Києву, розповідаючи, як у крамничці відомого київського бібліофіла Семінського, куди вони потрапили в пошуках Іпатіївського літопису, письменник накупив цілу гору книжок: «... Бачу він називає книгу за книгою: різні дисертації студентів Київської духовної академії, старі російські підручники історії літератури, взагалі все, що мало хоч далеке відношення до старого нашого письменства, до історії церкви й історії культури. До того він не торгувався, як то звичайно робиться, коли купуєш у “букиніста” (антикваря), і Семінський, задоволений, відкладав нам книга за книгою, і коло нас росла ціла гора книжок». Подібна історія повторилася на «толчку» на Подолі: «На Подолі, як звичайно у неділю. Лежать цілі купи книжок, здебільшого усяке сміття, і треба добре поритися, щоб видобути щось цікаве. Але Франко цінить усяку книгу, аби вона хоч здалеку своєю назвою натякала на якийсь науковий інтерес. Скоро у мене обидві руки зайняті книжками, вже я не можу більше нести. А Франко все вибирає нові й нові, та за все платить без усякого торгу». Аби відвернути увагу письменника від того старого папір'я, Д. Дорошенко пропонує йому оглянути Церковно-археологічний

Оссолінеум (тепер Львівська національна наукова бібліотека ім. Василя Стефаника) на вул. Оссолінських (нинішня вул. Стефаника, 2), кін. XIX ст.

¹⁷ Іван Франко у Києві // *Рада*. — 1909. — Ч. 83. — 14 квітня.

музей, що був у двадцяти кроках від них. Того, одначе, ця пропозиція не надто зацікавила, допоки Д. Дорошенко не сказав, що в тому музеї переховується багато рукописів і стародруків. Неабиякий інтерес у письменника викликала й згадка Д. Дорошенка про старе рукописне Євангеліє кінця XVI віку, яке він бачив у церкві в селі Білогородка під Києвом: «Франка се дуже зацікавило, і тепер, сидячи у вагоні, він казав мені, що на той рік улітку він приїде знову до Києва, тоді ми удвох поїдемо до Білогородки, і він там подивиться на те Євангеліє [...]. І про свій намір побачити те білогородське Євангеліє повторив він кілька разів»¹⁸.

Прикметно й те, що ще в Ліпіві І. Франко вирішив обмежити себе в майбутньому лише науковою працею, навіть визначив обрії своїх студій: «... Як тільки скінчу той курс лічення, який присудить міні лікар, зараз виїду звідси до дому, не буду там нічого, особливо в белетристиці робити, бо не чую в собі ніякої сили, але буду далі вести свої приповідки та видання апокріфічної та повістєвої літератури, та принагідні наукові праці про різні інтересні для мене теми, прим., староруські притчі або проклямації, українські пісні, для яких повного вивчення маю пребогатий порівняний матеріал у виписках із Гайльда і наших критичних видань. Тут я не боюся ніякої критики, бо і методично, і річево буду стояти на всіх основах новочасної людської думки і праці»¹⁹.

Проте, окрім цієї програми, вчений в останні вісім років життя зумів зробити набагато більше. Бо не тільки завершив працю над п'ятитомним корпусом «Апокрифів і ле-

¹⁸ Дорошенко Д. Останній побут Івана Франка у Києві (Сторінка із спогадів). — С. 283, 284, 288, 291.

¹⁹ Франко І. Лист до Василя Доманицького від 1 квітня 1908 р. // *ЛЛ*. — Ф. 3. — № 1073. — Арк. 2.

Поділ у Києві, кін. XIX ст.

генд з українських рукописів»²⁰, тритомною (у шести книгах) збіркою «Галицько-руських народних приповідок» і над серією «Студій над українськими народними піснями» (вийшли 1913 р. окремою книжкою як відбиток з друкованих упродовж 1907–1912 рр. розвідок у «Записках НТШ»), але й опублікував багато інших пам'яток давнього письменства²¹,

²⁰ На 5-й том «Апокрифів і легенд з українських рукописів» у Франка нагородилося матеріалу на дві частини. За життя автора побачила світ лише перша частина — «Легенди про святих» (1910). Друга частина мала містити три розділи: «Віднайдення святих речей (обрітенія)», «Архангельські чуда», «Повістеві та новелістичні теми». Перші два розділи, як зафіксовано в протоколах засідання філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка, вчений запропонував до друку ще 1913 р.: «Др. Ів. Франко зголошує дальший том Пам'яток за 1913 р. в серії “Апокрифи і легенди” групи: Обрітенія і Архангельські чудеса, що обіймав би коло 15 арк. друку» (Протоколи засідань секції філологічної // *АННБ ім. Василя Стефаника*. — Від. рук. НТШ 42/а. — Арк. 123). Проте «Віднайдення святих речей (Обретенія)» опубліковано через майже сто років після «зголошення» — у 2006 р. (Див.: Мельник Я. *Іван Франко й biblia apocrypha*. — Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2006. — С. 315–418). Тексти з розділу «Повістеві та новелістичні теми» досі очікують на зацікавленого дослідника, відтак і на публікатора.

Так само через важку недугу Франко не здійснив наміру видати шостий том «Апокрифів і легенд з українських рукописів», який, окрім додатків до попередніх томів, мав містити багату збірку апокрифічних молитов і заклинань. Донині також не опубліковані видання Повного зібрання творів Луки Данькевича та Степана Петрушевича, величезний корпус матеріалів для української бібліографії, які дослідник підготував в останні роки, а також низка його наукових праць, зокрема: «*Ukrainica* в новгородських літописах» (1914), «Причинок до староруського віршування» (1912), «“Рай мысленний”». Причинок до історії культурного життя Південної Русі в XVII в.» (1914), «Регести південно-руських літописів 1112–1200 рр.» (1914), «Придунайські слов'яни VI–VII в.» (1914), «Польський голос проти тортур із кінця XVIII в.».

²¹ І. Франко також дуже уважно стежив за публікаціями давніх пам'яток іншими науковцями. Прикметними рисами його рецензій є ґрунтовний аналіз публікацій, слухні критичні зауваження щодо повноти та якості опублікованих творів, їхньої наукової значимості. Цікаво, що дуже часто рецензії на ту чи іншу працю слугували для нього підставою для публікації власного джерельного матеріалу.

написав низку цікавих літературознавчих досліджень, здійснив багато повторних видань власних творів, супроводив їх ґрунтовними передмовами, деякі авторецензіями. А ще до творчого доробку І. Франка останніх років життя належать численні рецензії, томи переспівів, антології перекладів...

Але не помилився І. Франко в іншому — в тому, що найбільше визнання з боку критики — української та чужоземної — випаде в останні роки на долю його «Апокрифів і легенд з українських рукописів», «Галицько-руських народних приповідок» і «Студій над українськими народними піснями».

Більше того. Багато тогочасних дослідників потрактували саме ці видання як вершинний здобуток Франка-вченого. «Чим Франкові “Бориславські оповідання” в українській прозі, а “Мойсей”, “Зів'яле листя” і ще деякі збірки в поезії, тим його видання “Галицько-руських народних приповідок” і “Апокрифів і легенд” в українській науці», — був переконаний Михайло Возняк²². Схвальні рецензії на згадані публікації написали також Їржі Горак²³, Їржі Полівка²⁴, Володимир Гнатюк²⁵, Олександр Брікнер²⁶ та інші

²² Возняк М. Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. Т. V. — Львів, 1910 // *АНВ*. — Т. LII. — Кн. 12. — С. 630.

²³ Horak J. [Франко І. Студії над українськими народними піснями] // *Národopisny Věstník*. — 1908. — № 2–3. — С. 55–60; 1911. — № 7–8. — С. 173–178.

²⁴ Polivka G. [Франко І. Студії над українськими народними піснями] // *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*. — 1908. — С. 328–329; 1909. — С. 455; *Archiv für slavische Philologie*. — 1906. — Bd. 28. — С. 396–399.

²⁵ Гнатюк В. Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко // *АНВ*. — Т. XLVIII. — Кн. 11. — С. 407–409.

²⁶ Brückner A. Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко // *Kwartalnik historyczny*. — 1899. — С. 304–306; Brückner A. Publikationen der Szewczenko – Gesellschaft // *Archiv für slavische Philologie*. — 1900. — Bd. 22. — С. 294–296.

критики. Вони підкреслювали, що за обсягом і високим науковим рівнем публікації українського вченого не мали на той час аналогів у слов'янській науці. Так, за визнанням Матія Мурки, видання «Апокрифів і легенд» «узнав науковий світ першою систематичною збіркою того роду в Слов'янщині»²⁷, а збірка «Галицько-руських народних приповідок», твердив В. Гнатюк, «по числу приповідок належить до найбільших у загальній етнографії, а в слов'янській таки найбільша»²⁸. Свідченням високого наукового рівня «Студій над українськими народними піснями», визнанням із боку наукових кіл було також те, що ця розвідка свого часу отримала премію ім. О. Котляревського Петербурзької Академії наук. Конкурсна комісія преміювала розвідку І. Франка на початку 1917 р., коли самого автора не було вже серед живих.

Не судилося українському вченому отримати і другої дуже почесної нагороди — Нобелівської. Хоча, як твердить ініціатор висунення кандидатури І. Франка на цю нагороду Йосип Застирець, у 1915 р. «обставини були для наділення Франка сею нагородою дуже корисні: українська справа по освободженню Львова стала актуальною. [...] Комітет “Нобля” не мав також між поетами відповідного кандидата, а творчість Франка якраз надавалася до його узгляднення»²⁹. Готовність підтримати кандидатуру українського

²⁷ Murko M. *Geschichte der älteren Südslavischen Literaturen*. — Leipzig, 1908. — S. 213.

²⁸ Гнатюк В. Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко. — Т. III. — Вип. 2. — Львів, 1910 // *ЛНВ*. — 1910. — Т. LI. — Кн. 9. — С. 567.

²⁹ Застирець Й. *Зі споминів про І. Франка (про його релігійність)*. — С. 18.

письменника виявили вчені Віденського університету, а також шведський історик д-р Горальд Гярне. Необхідна була ще підтримка української політичної еміграції у Відні. Проте «впливові члени нашої еміграції — приклонники поета — поставилися до сеї справи обоятно. Смерть поета відтак зробила старання о сю нагороду Нобля безпредметовими», — писав Й. Застирець³⁰.

Повертаючись знову до оцінки Франкових наукових праць, зокрема до рецепції «Апокрифів і легенд з українських рукописів», зазначу, що сучасні Франкові критики (новітні дослідники також) наголошували на тому, що загалом його студії давніх пам'яток відзначаються науковою сумлінністю, багатоплановістю та особливою скрупульозністю: наявністю багатого наукового апарату, повних палеографічних описів пам'яток, широких бібліографічних даних про них, увагою вченого до різночитання пам'яток, допущених різними видавцями помилок у публікаціях, вдалим поєднанням описового та порівняльного методів³¹.

Особливий погляд на дослідження І. Франка, зокрема на його публікацію «Апокрифів і легенд з українських рукописів», висловив лише відомий російський дослідник

³⁰ Застирець Й. *Зі споминів про І. Франка (про його релігійність)*. — С. 18.

Детальніше про висунення І. Франка на здобуття Нобелівської премії див.: Rudnycky J. B. *Ivan Franko and the Nobel Prize 1916 (Іван Франко й Нобелівська нагорода)*. — San Francisco – Montreal, 1980; Шкраб'юк Л. Терни і лаври: Маловідома історія про те, як І. Франка висували на здобуття Нобелівської премії // *Наука і суспільство*. — 1987. — № 1. — С. 58–62.

³¹ Див.: «Апокрифи і легенди з українських рукописів» у дзеркалі критики / Упоряд., перекл. (з нім., польськ., рос., чеськ.), передм. та прим. Ярослави Мельник. — Львів, 2001.

давньої літератури Василій Істрін³². «Раз книга вийшла в світ, ми маємо право вказати належне їй місце» — так доволі своєрідно зрозумів В. Істрін свою місію щодо праці українського вченого³³. І вказав. За «Апокрифи», писав І. Франко А. Кримському, В. Істрін «разделал» його «пад орех»³⁴. Висновок російського критика був однозначний: «Наукове значення опублікованих апокрифічних текстів [...] невелике», а якщо підходити суворіше, то Франкова робота назагал «напівнаукова»³⁵. Відзначивши, щоправда, як позитивний момент уміщені в першому томі «Апокрифів...» «вказівки бібліографічного характеру», а також зазначивши, що «за кількістю апокрифів книга не уступає виданням Тихонравова і Порфир'єва»³⁶, В. Істрін водночас не побачив жодної доцільності в наведенні різних варіантів текстів — «праця», «хоча і величезна», але, мовляв, марна: «У наведенні таких різночитань не можна побачити ані мети, ані користі», і взагалі «мимоволі запитуєш себе — для кого і навіщо видавець випустив свій збірник?»³⁷.

Мимоволі запитуєш і себе: що завадило В. Істріну, визнаному авторитетові в царині студій «відречених» книг, об'єктивно оцінити працю свого колеги? Чим пояснити цей його, за евфемістичним висловом іншого критика (Михаїла Сперанського), «дещо суворий відгук»?

³² Истрин В. Новый сборник ветхозаветных апокрифов // *ЖМНП*. — 1898. — Кн. 1. — С. 112–133.

³³ Там само. — С. 125.

³⁴ Франко І. Лист до Агатангела Кримського від 8 серпня 1898 р. // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 110.

³⁵ Истрин В. Новый сборник ветхозаветных апокрифов. — С. 132.

³⁶ Там само. — С. 122–123.

³⁷ Там само. — С. 125.

Розбіжністю між ним та І. Франком щодо текстологічних принципів видання апокрифічних текстів? Різницею в поглядах на хронологію «Палей»? Фактологічними огріхами Франкового видання, за В. Істріним, «неточностями, що викликають подив», які він, до речі, вельми скрупульозно, продемонструвавши неабиякий хист «ученого-мікролога», повизбирував? (Згідно з іронічною класифікацією І. Франка, серед учених можна виокремити два типи: тип мікрологів-спеціалістів і тип воздухоплавателів).

Аж ніяк ні. Виявляється, І. Франко своєю публікацією посягнув на «чуже добро»: «Із розгляненого збірника бачимо, що всі апокрифи в найдавніші часи були відомі у Великоросії, звідки вони перейшли до Малоросії»³⁸. Особливо перепало І. Франкові за хибну, як мислив російський критик, продиктовану лише «національно-патріотичним настроєм автора», якому місце в фейлетоні, а не в науковій праці, теорію тягlosti української літературної традиції впродовж довговікової української історії, задекларовану в передмові до першого тому «Апокрифів і легенд з українських рукописів». «І цікава річ, чим більше у нас призбирується тих пам'яток», — наголошував І. Франко на потребі зібрати все, що «не затратилось в довгих лихоліттях», усе, що не було «знищене або вивезене на чужину», — «чим докладніше ми з ними познайомлюємось, тим ясніше виринає і зазначається у нас думка про одноцільність, непереривну суцільність літературної традиції і духових інтересів на протязу нашої довговікової історії»³⁹.

³⁸ Истрин В. Новый сборник ветхозаветных апокрифов. — С. 132.

³⁹ Франко І. Передмова [до видання «Апокрифи і легенди з українських рукописів. Том 1. Апокрифи старозавітні. Львів, 1896] // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Київ: Наукова думка, 1983. — Т. 38: Літературно-критичні праці. — С. 8.

Тим часом, за В. Істриним, про ніякий феномен безперервності української духовної традиції не може бути мови. «У той час, як ми цілком можемо простежити еволюцію російської літератури XI–XIII століть до сучасності, не можна вглядіти такої еволюції в літературі малоросійській і не можна простежити жодного зв'язку між окремими періодами, як не намагається довести цей зв'язок п. Франко», — продовжував В. Істрин полемізувати з українським ученим і через декілька літ у статті «Русская литература XI–XIV веков и литература малорусская»⁴⁰.

Оцінку В. Істрина щодо наукової вартості «Апокрифів...» як аксіому сприйняли інші російські критики, які рецензували наступні томи Франкового видання (насамперед на сторінках «Журналу Министерства народного просвещения»)⁴¹, oprіч хіба що М. Сперанського та М. Гудзія. Перший «вважав за необхідне пом'якшити дещо суворий відгук В. М. Істрина»⁴², а другий, попри низку критичних зауваг, все ж потрактував публікацію українського вченого як «дуже солідне, що не має собі гідного навіть у російській літературі, наукове зібрання воедино пам'яток так званої “відреченої” літератури...»⁴³. Звинувачення на Франкову адресу щодо несумісності «національно-патріотичних настроїв» і наукового дослідження підхопив Юліян

⁴⁰ Истрин В. Русская литература XI–XIV веков и литература малорусская // *ЖМНП*. — 1905. — Кн. 8. — С. 291.

⁴¹ *ЖМНП*. — 1907. — Кн. 4. — С. 434–435.

⁴² Сперанский М. Сборник новозаветных апокрифов, изд. Товарищества им. Шевченко во Львове // *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. — 1904. — Кн. 4. — Вып. II. — Отд. 1. — С. 46.

⁴³ Гудзий Н. Апокрифы і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко // *ЖМНП*. — 1912. — Кн. 3. — С. 153.

Яворський, репрезентант галицьких апологетів ідеї «общей культурной жизни целой Руси». Визнавши безперечну важливість і цінність публікації І. Франка, критик не міг віджалувати, що видавець підійшов до своєї праці «з апіорними софізмами малоросійського сепаратизму»⁴⁴, всупереч істині намагаючись довести, що «малоросійська література існувала й розвивалася самостійно від північноросійської ледь чи не з середніх віків...»⁴⁵. А істина, за Ю. Яворським, полягає в тому, що духовне життя всієї Русі аж до XVIII ст. було єдиним, і тільки подекуди «можна зауважити деякі географічні відтінки. Це відтінки кольорів яблука, пригрітого сонцем із одного боку більше, з другого — менше. Але яблуко, як не крути його, все-таки одне й те ж»⁴⁶.

Натомість багато критичних зауважень (цього разу вже, так би мовити, незаангажованими рецензентами) — було висловлено про найбільшу обсягом наукову розвідку дослідника останнього періоду творчості (понад 25 аркушів друку) — про «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.». Так, М. Сріблянський, чи не найсуворіший з усіх авторів відгуків на цю працю, відзначав, що після уважного прочитання «книга д-ра Франка лишає по собі

⁴⁴ «Наш южнорусский сепаратизм — досить давня річ. Язиково він датується від Остромирового Євангелія, політично — від часів Нестора, літературно — щонайменше від Скорини», — «пояснював» І. Франко Ю. Яворському феномен українського «сепаратизму» з приводу наміру останнього написати дослідження про це явище (Франко І. Лист до Ю. Яворського від 12 вересня 1894 р. // Франко І. *Зібр. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 512).

⁴⁵ Яворський Ю. Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко // *Бестьда*. — 1897. — Ч. 9–10. — С. 96.

⁴⁶ Там само.

вразіння сумне». На його думку, «автор не вияснив собі, що він має писати: історію літератури, чи хронологію друків, чи історію культури, історію педагогії — все це змішано, і часто попадаються такі уступи, що не мають нічого спільного з історією літератури»⁴⁷. Бібліографічно-хронологічний принцип дослідження, особливо в другій частині книжки (XIX ст.), закидали І. Франкові й інші рецензенти, як ось: Володимир Дорошенко⁴⁸, Дмитро Дорошенко⁴⁹, Олександр Грушевський⁵⁰. Зокрема, останній, високо оцінивши першу частину «Нарису...», писав про наступні сюжети: «І ось, зраджуючи своїй попередній манері, автор дає вже не характеристики письменників і шкіл (два методи розгляду еволюції літератури, що взаємно себе доповнюють), а літопис української літератури, журналістики і суспільного життя — по десятиліттях»⁵¹.

Вказуючи на хиби Франкового «Нарису», критики (насамперед Володимир та Дмитро Дорошенки) водночас виявили глибоке розуміння того, чому І. Франко, «високовчений і високоталановитий автор прегарної статті “Южнорусская литература” і безконечного ряду прегарних начерків і монографій по історії нашого письменства»⁵², не

⁴⁷ Сріблянський М. Іван Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // *Українська хата*. — 1910. — Кн. 6. — С. 414.

⁴⁸ Дорошенко В. Нові книжки по історії нашої літератури // *АНВ*. — 1910. — Т. 51. — Кн. 7. — С. 180–185.

⁴⁹ Дорошенко Д. Нарис історії українсько-руської літератури... // *Рада*. — 1910. — Ч. 145. — С. 4.

⁵⁰ Грушевський А. Новый обзор украинской литературы // *ИОРЯС*. — 1911. — Т. XVI. — Кн. 4. — 1911. — С. 272–282.

⁵¹ Там само. — С. 273.

⁵² Дорошенко В. Нові книжки по історії нашої літератури. — С. 182.

зумів своєю студією задовольнити потреби «в систематичній, строго науковій і водночас популярній історії українського письменства». «... З глибоким пієтизмом приймаємо сей прояв невсипущої енергії автора, його щире бажання навіть в таких невимовно трудних обставинах працювати для своєї суспільности», — так закінчував свою рецензію В. Дорошенко⁵³.

Але хворий, з роздрозненими без міри нервами І. Франко не годився з жодними зауваженнями, навіть з такими доброзичливими, що їх висловили обидва Дорошенки. «... Один Дорошенко в київській “Раді”, а другий у “Літературно-науковому віснику” зробили собі приємність, кажучи вульгарно, “попицькати” мою працю, ставлячи до “Нарису” такі вимоги, як до повного курсу історії літератури, або, висловлюючи погляд, що моя, по-російськи писана стаття “Южнорусская литература”, друкована в “Енциклопедії Брокгауза і Єфрона”, була ліпша від “Нарису”, хоч вона не дає й десятої часті того нового і свіжого, що “Нарис”», — з образою напише він у статті «Давне й нове»⁵⁴.

Тут варто сказати, що І. Франко назагал у час недуги надзвичайно болісно реагував на критичні зауваження стосовно своїх текстів. Причини цієї емоційної реакції на критику дуже часто були незрозумілими для оточення, надто до вибуху в письменника хвороби в гострій формі. Переконаючи супротивників, справжніх і уявних, у власній непогрішимості (а зі спростуванням думок опонентів І. Франко часто виступав на шпальтах різних

⁵³ Дорошенко В. Нові книжки по історії нашої літератури. — С. 183.

⁵⁴ Франко І. Давне і нове // Франко І. *Зібр. творів*: У 50 т. — Київ: Наукова думка, 1983. — Т. 38: Літературно-критичні праці. — С. 488.

часописів)⁵⁵, бувало, не зовсім коректно обходився з ними. Як, до прикладу, з малознаним сьогодні В. Мильковичем, автором рецензії на німецьке видання «Історії України-Руси» М. Грушевського, у редагуванні якої І. Франко брав активну участь⁵⁶. Проти нього було спрямоване вістря статті критика «Ще в справі одної рецензії і її рецензентів» (1907). Реакція І. Франка на відгук В. Мильковича викликала в останнього неабияке здивування: «Чи се той самий д-р Франко, о котрім я мав не зле поняття, і про котрого я в моїй рецензії згадав добрим словом?»⁵⁷

Восени 1907 р. І. Франко гостро розкритикував статтю Остапа Луцького «Молода Муза». Принагідно зауважу, що упереджене прочитання виступу І. Франка «Маніфест „Молодої музи“» давало свого часу підставу деяким дослідникам теми «Іван Франко та молодомузівці» говорити про прірву, яка буцімто розділяла естетичні засади метра українського письменства та молодомузівців, про їхні полярні позиції в літературі. Одначе ні згадана стаття, ані тим паче назагал естетичні постулати І. Франка того часу (див., зокрема, його статті «Принципи і безпринципність»,

⁵⁵ Так, із приводу згаданої рецензії В. Дорошенка І. Франко відразу ж написав просторе спростування до редакції газети «Рада», а також звернувся до редактора цієї газети Є. Чикаленка й до редактора «Літературно-наукового вісника» М. Грушевського з проханням вмістити хоч частину його «Нарису...» на сторінках їхніх часописів, щоб читачі самі змогли належно оцінити його працю.

⁵⁶ В архіві І. Франка зберігається його анотація німецькою мовою до «Історії України» М. Грушевського (див: *Franko I. Anotation der Geschichte der Ukraine von M. Hruschewski // ІЛ. — Ф. 3. — №№ 2366, 2367*), а також лист до видавництва від імені М. Грушевського з приводу видання «Історії України» німецькою мовою (*ІЛ. — Ф. 3. — № 2365*).

⁵⁷ Милькович В. Ще одна відповідь моїм нападникам // *Руслан. — 1908. — Ч. 1. — 3 січня.*

«Старе й нове в сучасній українській літературі», «З останніх десятиліть ХІХ віку») об'єктивно причин для таких категоричних висновків не давали.

У виступі молодого критика О. Луцького, теоретика молодомузівців, І. Франка зачепила насамперед абсолютизація старої школи як вузькоутилітарної, намагання звести творчість письменників-реалістів до прагматичного «вимірювання» задуму і способів його реалізацій. На основі «Маніфесту „Молодої музи“» можемо говорити також і про Франкове несприйняття ще кількох теоретичних засад молодомузівців, а саме: про його заперечення містицизму нової естетики, її деяких художніх ідей, позначених, на думку критика, негативістським пафосом, звинувачення молодих митців у препааруванні дійсності, у втечі від реального життя, «так повного різнорідності й суперечності». У запереченні О. Луцьким громадянської заангажованості літератури критик побачив загрозу знеохотити до соціального діяння загалом.

Для нього, Франка, це було надто важливо. «... Нам, для кого Франко-поет означає “поет філософської рефлексії”, бачиться в його натужному, незрідка форсованому, перед-самим-собою-удаваному — попри власні ж таки трагічні прозріння — “оптимізмі”, войовничому “анти-декаденстві”, [...] дещо первинніше й істотніше, ніж сама тільки вперта “програмова” обмеженість, — бачиться те, що можна було б, за браком точнішого терміна, назвати глибоко *етнічною інтуїцією* (розрядка в тексті — Я. М.) дуже й дуже непересічного мислителя», котрий усі свої “сутнісні сили” кинув на “націєтворчість”, “націєконструювання”»⁵⁸. На думку

⁵⁸ Забужко О. *Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період.* — Київ: Наукова думка, 1992. — С. 63.

Оксани Забужко, яку ми щойно процитували, «це хай і не вповні сконцептуалізоване, але послідовне відторгнення “антисистеми”, протипоказаної для розросту молодії, ще “непевної себе» української нації, ота сама “відпорність на асиміляційну роботу... відки вона б не йшла”, і вже в кожному разі не наслідок того буцімто естетичного недоумства, яке закидає Франкові перейнятий традиційно-українською “проєвропейською” ностальгією І. Костецький...»⁵⁹.

Франкова критика в статті «Маніфест “Молодої музи”» дуже співзвучна з тими закидами, які він декілька років перед тим висловив у відомому віршованому посланні «Миколі Вороному». Різнить їх лише полярність тону. У першому випадку (з М. Вороним) — дружня розмова про шляхи розвитку української літератури, що її можна потрактувати як пошук істини через плюралізм думок⁶⁰. У другому (з О. Луцьким) — гострий тон І. Франка не дозволив навіть деяким інтерпретаторам теми «Іван Франко та молодомузівці» побачити певне раціональне зерно в його критиці. Зокрема, повз його увагу не пройшла, як уже мовилося вище, абсолютизація з боку О. Луцького старої школи як вузькоутилітарної, певна плутанина в термінах, окремі стилістичні огріхи і т. ін. Що ж до роздратованого тону критика, то причину цього треба шукати не лише в тексті статті О. Луцького, але також і в позатекстовій реальності — у всій історії попередніх взаємин І. Франка з О. Луцьким, дуже ускладнених сатирами молодого

поета — «Іван Храмко» та «Дехто», уміщеними в збірці «Без маски».

Цікаво, що названим сатирам ані сам їх автор, ані інші молодомузівці не надавали поважного значення. «Се була збірка моїх спостережень і понять, які можна прийняти або ні, і я навіть не застановлявся над тим, чи таку річ треба пускати в світ з найменням автора», — пояснював свою позицію О. Луцький І. Франкові, відповідаючи на звинувачення того в анонімності брошури «Без маски»⁶¹. Власне, попри несприйняття Франкових поглядів на мистецтво, які О. Луцький вважав на той час уже застарілими та однобічними, визначальним у його ставленні до І. Франка було визнання заслуг того для розвою української літератури, загалом для поступу всієї української нації. «Іван Франко — то для українців символ великої офіри й таланту, і праці, присвячених цілком своєму суспільству», — заманіфестував 1904 р. О. Луцький на сторінках краківського часопису *Krytyka*⁶².

Появу збірки О. Луцького «Без маски» можна пояснити як конфліктом «батьків і дітей», так і духом часу, постулюють сучасні критики. Так, на думку Тамари Гундорової, «теоретичний дискурс українських модерністів початку ХХ ст. символізував все ще не переборену залежність від соціокультурного закону “імені батька”. У спілкуванні з “патріархами” національної культури (Нечуєм-Левицьким, Панасом Мирним, Франком) прочитується виразний інфантилізм

⁵⁹ Забужко О. *Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період*. — С. 64–65.

⁶⁰ Див.: Мельник Я. *Листи Миколи Вороного до Івана Франка // Українське літературознавство. Іван Франко. Статті та матеріали*. — 1993. — Вип. 58. — С. 10–28.

⁶¹ Луцький О. Лист до Івана Франка від 6 вересня 1904 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 1632.

⁶² Див.: Zucki St. Stan kulturalny Rusi galicyjskiej // *Krytyka*. — 1904. — № 3. — S. 299.

Коцюбинського, Вороного, Хоткевича, Карманського. І, можливо, жестом ритуального розриву ранніх модерністів із класикою стало зірвання «масок» у збірці памфлетів О. Луцького «Без маски»⁶³. А за Юрієм Луцьким, сатири О. Луцького в збірці «Без маски» віддзеркалювали *Zeitgeist* середовища молодого поета, а не були виявом його «злої вдачі», як, до речі, думав і сам І. Франко. «Луцький був під впливом сецесійних дискусій у Відні і Празі. Віденська преса аж кишіла від контрверсій в мистецьких справах, які навіть дебатувалися в парламенті. В Празі Луцький привик читати напади на «національні святощі» тодішнього естаблішменту. В «Без маски» він спробував це зробити на рідному ґрунті, який для того був неготовий»⁶⁴.

«Був се такий собі молодечий літературний жарт, яких в інших народів ніхто поважно не бере, лише приймає і сміється, — інтерпретував пародії О. Луцького також Богдан Лепкий. — Але в нас такого не бувало, в нас були інші настрої та літературні засоби. Люди взяли поважно цей жарт й образилися»⁶⁵. Так, М. Мочульський свою образу на О. Луцького висловив привселюдно на сторінках «Літературно-наукового вісника» в статті «Один з ділетантів», міркуючи, що молодий поет не мав жодного права кидати тінь на поетичний геній І. Франка, бодай з огляду на те, що чимало його власних віршів «більше або менше притрушені золотим пилом поезії

⁶³ Гундорова Т. *Проявлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація*. — Львів: Літопис, 1997. — С. 68.

⁶⁴ Див.: *Остап Луцький і сучасники. Листи до Ольги Кобилянської й Івана Франка та інші забуті сторінки*. Під ред. Ю. Луцького. — Нью-Йорк, Торонто, 1994. — С. 29, 16.

⁶⁵ Лепкий Б. Три портрети // *Лепкий Б. Твори*. В 2 т. — Київ: Вид-во худ. літ-ри «Дніпро», 1991. — Т. 2. — С. 640.

Кав'ярня «Монополь» на пл. Марійській, 8 (тепер пл. Міцкевича). Львів, 1890 р.

Остап Луцький

Франка». «О, іронії судьби! — вигукував критик. — Луцький кепкував собі з таланту Франка, а сам галапастною рослиною обвинувся докола нього і ссе з нього соки!». І нарешті, суворий висновок: «Він не талант, лише *ділетант*, що по добрім обіді бранькає на гітарі і зітхає до капризної Музи»⁶⁶.

І. Франко, звісно, образився особливо. Збірка О. Луцького «Без маски», де були опубліковані пародії на нього, з'явилася у час, коли поет був уже хворий, коли, як вже було згадано, передчуттям близької катастрофи (фізичної та душевної) сповнено багато його поезій, власне, чи не найбільше ті дві, ремінісценції з яких молодий поет використав для свого жарту («Вниз котиться мій віз» і «Безсилля, ах! Яка страшная мука!»). Пародії породили гнівну відповідь Франка — «О. Лунатикові», що, за словами її адресанта, О. Луцького, викликала подив «нервовим, неспокійним тоном».

Правда, згодом на якийсь час у взаєминах І. Франка та О. Луцького запанувала злагода. Виглядало на те, що І. Франко забув про свої образи, свідченням чого є його позитивна рецензія на збірку О. Луцького «З моїх днів» (1906), окремі прихильні листи до молодого поета (вони, на жаль, не збереглися, про їх зміст можемо судити лише на підставі кореспонденції О. Луцького та І. Франка). Але, довідавшись, що О. Луцький буцімто збирається перевидавати збірку своїх пародій, то, як тільки випала нагода (з'явилася збірка поета «В такі хвили» та стаття «Молода Муза»), Франко не стримався, давши вихід своєму роздратуванню.

Цікаво, що свого часу І. Франко на сторінках «Літературно-наукового вісника», зізнаючись у допущеній неточності в рецензії на збірку «В такі хвили» (1906), виправдовувався,

⁶⁶ Мочульський М. З сучасного письменства. Один з ділетантів // *ЛНВ*. — 1903. — Т. XXI. — С. 368, 373.

що він не написав се навмисне з якоїсь ворожої тенденції супроти д. Луцького⁶⁷. Але, як не декларував І. Франко свою об'єктивність, ця тенденція таки певною мірою продиктувала йому несправедливу критику творів цього автора⁶⁸.

Певна роздратованість простежується і в деяких інших Франкових текстах останніх років життя. У тому числі — також дуже виразно в оцінці критика праць і діяльності М. Грушевського.

У час недуги взаємини І. Франка з М. Грушевським були особливо напруженими. «Перші серйозні тріщини» у стосунках між обома діячами, зауважує Ігор Гирич, з'явилися ще навесні 1904 р.: «У березні 1904 р. професор констатує зменшення контактів з Франком і те, що той став останнім часом “малоінтересний”»⁶⁹. У 1906–1907 роках «часи спільної культурно-політичної акції Франко — Грушевський добігали кінця. Здоров'я Франка підупадало, працездатність нижчала, зростала взаємна недовіра, а іноді й скрита відраза учених один до одного»⁷⁰. І. Франко в листах і в приватних

⁶⁷ Франко І. Луцький О. З моїх днів: Поезії. Львів, 1905 // *ЛНВ*. — 1906. — Т. XXXIII. — Кн. 2. — С. 383.

⁶⁸ Лідія Голомб, аналізуючи рецензію критика на згадану збірку О. Луцького вважає, що роздратування І. Франка викликали не стільки вірші добірки «В такі хвили», «скільки їх апологія в рецензії Лепкого [див.: Лепкий Б. В такі хвили (Поезії Остапа Луцького 1902–1906)] та його нарікання на критику, яка не бажає розуміти сучасної поезії з її романтичними настроями та поривами». На думку авторки, у цих словах І. Франко «мав підстави вловити приховані стріли на свою адресу» (Голомб Л. Питання розвитку української поезії в літературознавчій концепції Б. Лепкого // *Богдан Лепкий — видатний український письменник: Збірник статей і матеріалів урочистої академії, присвяченої 120-річчю від дня народження письменника*. — Тернопіль, 1993. — С. 19).

⁶⁹ Гирич І. Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне. — С. 617.

⁷⁰ Там само. — С. 627.

розмовах починає нарікати на М. Грушевського. «Внаслідок їх серед українського громадянства у Львові пішли чутки про розлади між Грушевським і Франком. Вони настільки поширилися, що Грушевський мусив на них zareагувати. В порозумінні з Франком і за його згодою він уклав заяву, підписану ними обома, яка спростовувала ці чутки»⁷¹. «З огляду на поголоски, які розширюють в нашій суспільності деякі наші “приклонники”, мовби в редакції “ЛНВ” заповідаються якісь корінні зміни, заявляємо рішучо, що поголоски ці вповні безпідставні, — декларували І. Франко та М. Грушевський в заяві, уміщеній на шпальтах «Діла» та «Ради». — Оба ми будемо брати дальшу участь в сім виданю, а д-р Франко, звільнившись від деяких механічних робіт по редакції, буде мати спромогу вкладати навіть ще більше праці літературно-наукової»⁷².

І так прохолодні тоді стосунки між І. Франком та М. Грушевським ще більше погіршилися через відмову останнього друкувати Франкову «Історію української літератури» у виданнях НТШ, яку сам автор, до речі, оцінював вельми високо⁷³, у

⁷¹ Дорошенко В. *Іван Франко і Михайло Грушевський*. — С. 24.

⁷² Див.: *Діло*. — 1907. — Ч. 262. — 5 грудня.

⁷³ Із листа І. Франка до Ф. Вовка: «... Кождий розділ дає щось нового, і жоден не повторює того, що було писано в дотеперішніх “пособіях”. Розуміється, що в усій праці мені присвічувала ідея самостійності й оригінальності нашої культури, і я надіюся, що моя “Історія української літератури” стане гідно обік “Історії України” Грушевського, тільки з тою різницею, що написана живо» (Франко І. Лист до Федора Вовка від 16–17 грудня 1907 р. // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 341). Щоправда, згодом І. Франко говорить про цю свою працю значно стриманіше, визнаючи, що вона далека до викінчення. «Моя “Історія укр. літ.”, з якої написано перший нарис (об’єм коло 25–30 арк. друку), на мою оцінку, та все те можна вважати тільки за перший нарис, у якому, може, ані одного рядка нема такого, який би можна в тім самім стані дати до друку. Значить, нарис вимагає основного оброблення, на яке у мене немає сили, та й Бог знає, чи й буде коли» (Франко І. Лист до Федора Вовка від 2 квітня 1908 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 994).

виданнях НТШ. Проте такий різкий негативізм, який І. Франко в останні роки, бувало, проявляв щодо М. Грушевського, вочевидь, був неспівмірним із заподіяною йому кривдою⁷⁴. Хоча, з іншого боку, іноді поведінку М. Грушевського супроти І. Франка не схвалювали й інші. «Я гадаю, що Грушевський повинен мати до Вас все-таки більше пошани. Коли він з Вами навіть не погоджується, Ви все-таки заслуговуєте, щоб Вас завжди вислухати» (В. Ягіч)⁷⁵. «Грушевський був досить безцеремонний не тільки зі мною, але й з Франком» (О. Маковей)⁷⁶.

І знову пізніша українська радянська історіографія несправедливо перенесла особистий конфлікт між І. Франком і М. Грушевським у політичну площину, хоча якраз складні взаємини між ними обома (як, до слова, і в тандемі І. Франко — М. Драгоманов, І. Франко — М. Павлик) прекрасно

⁷⁴ Утім, зауважує В. Дорошенко, в той час «в дійсності навіть перша частина не була готова, і вже з цієї причини НТШ не могло її друкувати» (Дорошенко В. *Іван Франко і Михайло Грушевський*. — С. 27). Трохи пізніше сам І. Франко, відмовляючись від друку своєї «Історії української літератури» в Петербурзькому товаристві імені Т. Г. Шевченка, зауважить: «Одно те, що вона вимагає основної переробки, про яку я, зломаний тяжкою недугою, тепер ані думати не можу, а друге те, що проф. Грушевський поставив собі за довг честі видати сю літературу, коли буде готова накладом Вид. Спілки і добув уже й 1000 р. гонорару для мене, так що мені ніяково ображувати його» (Франко І. Лист до Федора Вовка від 20 лютого 1908 р. // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 351). «І якщо Франкова велика історія української літератури не появилася, — звернемося ще раз до коментарів В. Дорошенка, — то зовсім не з вини Грушевського. Адже рішав тут не він, а філологічна секція, директором якої був сам Франко. Але почав він її писати, вже заторкнений хворобою, і не викінчив. Появився в “Записках” НТШ тільки “Вступ” до неї» (Дорошенко В. *Іван Франко і Михайло Грушевський*. — С. 30).

⁷⁵ Ягіч В. Лист до Івана Франка від 11 лютого 1913 р. // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 603.

⁷⁶ Автобіографія Осипа Маковей / публ. Д. Лукіяновича // *ЛНВ*. — 1925. — Т. 88. — Кн. 11. — С. 235.

ілюструють тезу про те, що духовний розвиток у суспільстві нерозривно пов'язаний з яскравими індивідуальностями, зі сильними, часом суперечними натурами.

Притому «забувався» і той промовистий факт, що, рецензуючи найвидатнішу працю М. Грушевського «Історію України-Руси», І. Франко зумів піднятися вище особистих неприхильних почувань до її автора. Попри окремі критичні зауваження, які, до слова, сам І. Франко вважав «початком та імпульсом до дальшої дискусії», він справедливо оцінив її як «колосальну будівлю», «величну й патріотичну», а самого М. Грушевського визнав «одним з найвидатніших двигачів нашої національної ідеї»⁷⁷. «Сума духової праці, яку вкладає в своє життя сей незвичайний чоловік, мусить наповняти подивом кожного, особливо такого, що мав нагоду пізнати його ближче»⁷⁸, — писав І. Франко.

Що ж до критичних зауважень, які висловив І. Франко у «Причинках до історії України-Руси», то, як слушно зауважує З. Франко, відмінні точки зору, яких дотримувалися вчені на окремі питання, зокрема на походження Київської Русі, «не здатні похитнути твердження про суголосність світоглядних позицій цих двох велетнів думки»⁷⁹. Так

⁷⁷ Франко І. Причинки до історії України-Руси. Часть перша // Франко І. *Зібр. творів*: У 50 т. — Київ: Наукова думка, 1986. — Т. 47: Історичні праці. — С. 419.

⁷⁸ Там само. — С. 453.

⁷⁹ Франко З. М. Грушевський і І. Франко // *Український історик. Михайло Грушевський. Діяльність і творча спадщина. З нагоди 125-річчя від дня народження*. — 1991–1992. — № 3–4. — С. 289.

Про історичні концепції М. Грушевського та І. Франка, про осі перетину та розбіжності в поглядах учених див. також: Антонович М. М. Грушевський в листуванні І. Франка // *Український історик. Михайло Грушевський. Діяльність і творча спадщина. З нагоди 125-річчя від*

*Іван Франко серед друзів і знайомих.
Сидять (зліва — направо): Марія Грушевська з донькою Катериною,
Стефанія Левицька, Михайло Грушевський;
стоять: Іван Труш, Северин Данилович, Іван Франко.
Львів, 1901 р.*

само, підкреслює З. Франко, не можна трактувати як свідчення «перегляду колишніх позитивних оцінок і, тим більше, як поглиблення неіснуючої критики методологічних позицій історичних праць Грушевського» слова І. Франка про «фальшиві історичні конструкції» М. Грушевського, «яких слабкість та нетривкість уже тепер відчуває кожний історик», висловлені в листі до В. Дорошенка від 4 листопада 1915 р. «Цей закид нічого, крім емоцій, не додавав до попередніх оцінок. А втім, згущення фарб, висловлене, до речі, в приватному листі, написаному за півроку до смерті, — має рацію авторка, — мало своїм поясненням ряд фактів особистого плану»⁸⁰.

В особистому житті І. Франко з М. Грушевським ніколи не були близькими приятелями, «не переходили межі певної офіційності», як каже Галина Бурлака, проте взаємини між ними були доброзичливими й товариськими⁸¹. Особливо зблизилися вони на початку ХХ ст., тим паче, що й будинки побудували поряд, на Софіївці, на вул. Понінського

дня народження. — 1991–1992. — № 3–4. — С. 293–300; Гирич І. Щоденник М. Грушевського як історичне джерело // *Український історик. Михайло Грушевський. Діяльність і творча спадщина. З нагоди 125-річчя від дня народження.* — 1991–1992. — № 3–4. — С. 344–351; Андрусак М. Іван Франко та історичні концепції Михайла Грушевського // *Записки НТШ. Іван Франко: Збірник доповідей для відзначення 110-річчя народин і 50-річчя смерті Івана Франка.* Ч. 1. — 1967. — Т. CLXXXII. — С. 103–116; Гирич І. Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне // *Франкознавчі студії: Збірник наукових праць.* — Дрогобич: Коло, 2007. — Вип. 4. — С. 590–674.

⁸⁰ Франко З. М. Грушевський і І. Франко. — С. 287.

⁸¹ Бурлака Г. З листів М. Грушевського до І. Франка // *Українське літературознавство. Іван Франко. Статті і матеріали.* — 1993. — Вип. 58. — С. 29.

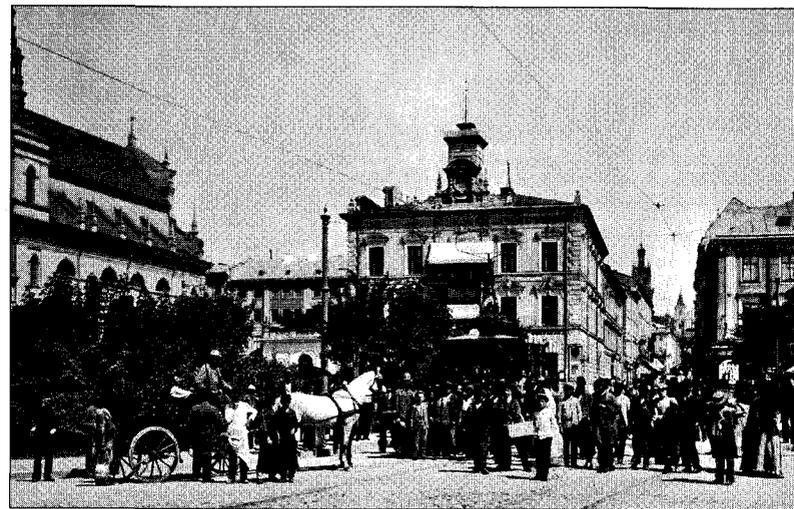

Будинок Михайла Грушевського на Софіївці, вул. Понінського, 6 (тепер вул. Івана Франка, 154). Львів, бл. 1913 р.

у Львові. Навіть ґрунтові парцелі для спорудження своїх осель І. Франко і М. Грушевський придбали одного й того ж дня — 2 листопада 1901 р., і в того самого власника — в Йосифа Рогсека. Це засвідчують документи архіву Грушевських у Центральному державному історичному архіві в Києві та документи у фонді Івана Франка Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, які виявила й опублікувала нещодавно Світлана Панькова⁸². На закладинах наріжного каменя Франкового будинку був і Грушевський, який одночасно будував поруч «величаву віллу». «Мені завжди чомусь нагадувалися незабутні Гете і Шіллер»⁸³, — писав Петро Франко. Та й сам М. Грушевський відзначав переваги такого сусідства: «Коли ми оселилися побіч себе, мій робочий ранок звичайно кінчався конференцією вдвох у біжучих справах. Виходячи до міста, Франко заходив до мене з результатами своєї вечірньої або всенічної праці [...]. Ми обговорювали матеріал, визначали потрібні перерібки й заміни, укладали пляни чергової роботи, розділяли між собою кореспонденції, тощо. Потім Франко йшов до друкарні, до бібліотек, а ополудні невідмінно на газети до “Віденської каварні”. Ся щоденна полуднева порція газет була необхідним, як хліб, елементом його життя: як фаховий газетяр, він прочитував їх у великій кількості, і се стало його другою натурою. Часто, коли вичитав або довідався він що-небудь пильне і важне, заходив, вертаючи з вечірніх

⁸² Панькова С. Хто першим придбав ґрунт на львівській Софіївці: Іван Франко чи Михайло Грушевський? // *Вісник НТШ*. — 2010. — Ч. 44. — С. 45–48.

⁸³ Франко П. Спогади про батька // *Спогади про Івана Франка*. — Львів, 1997. — С. 457.

*Віденська кав'ярня на вул. Гетьманській, 14 (тепер пр. Свободи, 12).
Львів, кін. XIX ст.*

*Кав'ярня Шнайдера на вул. Академічній, 7 (тепер пр. Шевченка).
Львів, 1911 р.*

газет, до мене вдруге, щоб обговорити подію й зайняти супроти неї певну позицію»⁸⁴.

І. Франко, однак, заходив до М. Грушевського не лише у видавничих справах, але, бувало, під час літніх ферій, поки дружини не було вдома (Ольга Федорівна, а пізніше й донька Анна, м'яко кажучи, не надто симпатизували Грушевським)⁸⁵, діставав від них «весь вікт» («...снідання присилають, а обідаю і вечерю у них»)⁸⁶.

Довголітня співпраця І. Франка та М. Грушевського в НТШ була надзвичайно плідною. «Обидва працювали дуже інтенсивно. Обидва були стовпами НТШ, і Грушевський завжди

⁸⁴ Грушевський М. Апостол праці // *Україна*. — 1926. — Кн. 6. — С. 16.

⁸⁵ У мемуарах «Іван Франко і його родина» Анна Франко-Ключко говорить про приїзд історика до Галичини як про «катастрофу для їхньої родини», змальовує М. Грушевського як «пересічну» людину, «егоїстичну, хижацьку натуру», тирана її батька, що заздрило йому, «визискував» його працю, «затирав його», «відсував на підлегле становище», «некультурно» підкреслював «маєткову ріжницю», загалом, шкодив йому як тільки міг. Більше того: став причиною його тяжкої хвороби, перенісши редакцію «Літературно-наукового вісника» до Києва. «Цей удар, мов громом, вразив тата. Він прийшов з засідання цілком зломаний. Цілу ніч не спав, ходив з кімнати до кімнати й сам до себе говорив. Я збудилася, почувши неспокійні кроки тата, і почула, як тато раз у раз повторював: “Це Грушевський винен, це Грушевський винен, це Грушевський винен”, — так усе по три рази цілу ніч. Наступними днями почалась тяжка хвороба, що заатакувала його мозок, спаралізувала руки. Із здорової людини впродовж кількох днів тато став немичним, частинно душевно хворим» (Франко-Ключко А. *Іван Франко і його родина: Спомини*. — С. 75–76). До спогадів Анни Франко про взаємини між її батьком і М. Грушевським, погодимось із В. Дорошенком, «треба ставитися з великим застереженням: молода дівчина не могла розбиратися в їхніх стосунках і не одне почуте слово, часом сказане в роздратуванні, брала за чисту монету, а вона особливо покликається саме на слова своєї тяжко хворої матері» (Дорошенко В. *Іван Франко і Михайло Грушевський*. — С. 7, 23).

⁸⁶ Франко І. Лист до Ольги Франко [початок серпня 1905 р.] // Франко І. *Зібр. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 271.

цінив І. Франка і за його талановитість, і за його невсипущу працю»⁸⁷. І навпаки — Франко цінив за те саме Грушевського»⁸⁸.

«Нарікання Франка на Грушевського, — вважав В. Дорошенко, — легко пояснюються саме хворим станом його психіки, коли він став дуже дразливим та підзорливим і на все дивився крізь чорні окуляри. Те, що колись він здержував силою свого духу та розуму, всі колишні — справжні чи уявні — удари та кривди тепер спливали з глибин підсвідомості і прибрали гіпертрофованих форм»⁸⁹. Використання Франкових висловлювань супроти М. Грушевського при такій ситуації, казав Ярослав Дашкевич, можна залишити на сумлінні деяких науковців⁹⁰. «Грушевський, як і кожний інший смертний чоловік, мав свої хиби, але треба йому признати одне: в своїй діяльності він керувався не своєкорисними, а національними інтересами. Виставляти ж його якимсь злим духом, що напосівся на Франка і ні про що інше не думав, як тільки про те, щоб принизити Франка та його кривдити, є проявом душевної низькості. Грушевський як голова НТШ, не міг в інтересі престижу Товариства і самого Франка друкувати ті його твори, на яких покляла печать його хвороба»⁹¹.

⁸⁷ М. Грушевський присвятив І. Франкові низку праць найрізноманітнішого характеру: Див.: Грушевський М. *Іван Франко* // *Село* (Київ). — 1909. — № 2. Його ж: Сороклітній подвиг // *АНВ*. — 1913. — Т. LXIII. — Кн. 9; Светлой памяти Ивана Франко // *Украинская жизнь*. — 1916. — № 6; Апостоліві праці // *Україна*. — 1926. — № 6, а також ряд рецензій на художні й наукові праці І. Франка, зокрема, на повість «Для домашнього огнища», збірку поезій «Мій Ізмарагд».

⁸⁸ Дорошенко В. *Іван Франко і Михайло Грушевський*. — С. 37.

⁸⁹ Там само. — С. 24.

⁹⁰ Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський // *Наука і культура: Україна*. — Київ, 1989. — Вип. 23. — С. 193.

⁹¹ Дорошенко В. *Іван Франко і Михайло Грушевський*. — С. 29.

І ще один цікавий момент з історії складних взаємин І. Франка та М. Грушевського. У 1913 р., коли М. Грушевський переживав свої далеко не найкращі часи в НТШ у Львові, І. Франко був одним з небагатьох, хто захищав голову НТШ від несправедливих випадів його супротивників⁹². Зокрема, від звинувачень на адресу М. Грушевського С. Єфремова (стаття «Непорозуміння в справі зміни статуту НТШ у Львові»). Щоправда, не можна оминати того, що в цій статті І. Франко також водночас виступив проти ідеї М. Грушевського про реорганізацію НТШ у національну Академію наук. І знову, далєбі, зовсім не легко визначити, наскільки на негативну позицію І. Франка щодо зміни статусу НТШ (значно консервативнішу, аніж ідея М. Грушевського) вплинуло його ставлення до її ініціатора. Гадаю, либонь, немало. Не випадково багато фрагментів з цього виступу І. Франка в «Ділі» з компліментами на його адресу передрукував *Dziennik polski* в замітці «Др. І. Франко і др. М. Грушевський»⁹³.

До речі, бажання будь-якою ціною заперечити супротивникові іноді приводило І. Франка до декларації тез, які відверто суперечили його власним переконанням, у тому числі навіть національній доктрині, ідеалу політичної самостійності України. Найпоказовішим взірцем такого суб'єктивізму критика є його рецензія на видання в 1909 р. брошури М. Драгоманова «Пропаший час. Українці під Московським

⁹² «Франко зумів стати вище своїх особистих відносин з тодішнім головою НТШ й об'єктивно оцінити його заслуги та безпідставність звинувачень опозиції» (Грицак Я. Конфлікт 1913 року в НТШ: Причини й наслідки // *Український історик*. — 1991–1992. — Т. 28–29. — С. 329).

⁹³ Dr. I. Franko i dr. M. Hruschewski // *Dziennik polski*. — 1913. — 27. XII.

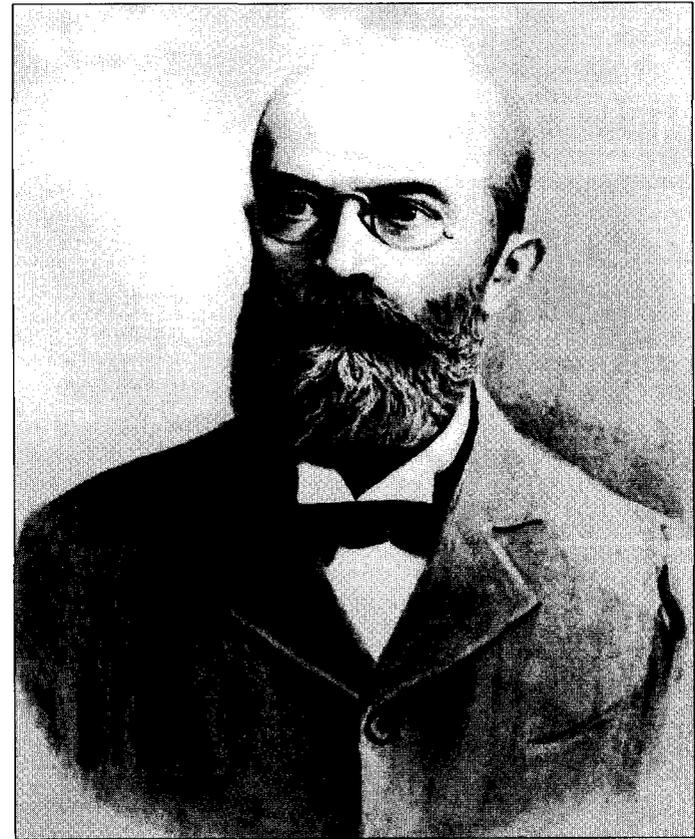

Іван Франко і Михайло Грушевський серед викладачів і слухачів українських наукових курсів у Львові.
Перший ряд (зліва — направо): П. Рябков, Тит Ревакович, Іван Брик, Микола Ганкевич, Федір Вовк, Михайло Грушевський, Іван Франко, Марія Грушевська (Вояковська), Володимир Гнатюк;
унизу сидять: Марія Двірницька, Вікторія Чикаленко, Аріадна Труш (Драгоманова), Іван Труш;
другий ряд (зліва — направо): Володимир Дорошенко, Марія Підлісецька-Мудрак, Ганна Чикаленко-Келлер, Катерина Лозенко-Голицинська, О. Андрієвська, Марія Липа, Іван Липа, Ф. Шолудько, Василь Панейко, А. Сміщук, Лука Гарматій;
третій ряд (зліва — направо): Юрій Лаврівський, Євген Голицинський, Юліян Бачинський, Марія Крушельницька-Дроздовська, Дмитро Дорошенко, Ярослав Глушкевич, Левко Чикаленко,
Михайло Глушкевич, Степан Дольницький, Артим Хомик, К. Росткович;
четвертий ряд (зліва — направо): Юліян Ситник, Олександр Скоропис, Дмитро Rogozov, Дарія Шухевич (Старосольська), Володимир Загайкевич, Текля Ерми-Боднар, Михайло Мочульський.
Львів, червень – липень 1904 р.

царством (1654–1876)» із передмовою Михайла Павлика, у якій він як «занадто песимістичну» потрактував думку М. Драгоманова, що «весь час, проведений українським народом від 1654 р. аж до 1876 р., був страченим часом». А ще Франко доволі глузливо висміяв ось цей висновок М. Павлика, який останній «виснував» із праці М. Драгоманова: «Одно спасіння: вирватись з царства нашої пропашності, відділити й відгородити українську землю від Росії — якнайшвидше, за всяку ціну, поки ще час...». «Ніякий розумний чоловік, що має крихту політичного глузду, а тим менше Драгоманов, не міг навіть найбуїнішою фантазією змалювати собі можності “відділити й відгородити українську землю від Росії”, — писав Франко. — Хто хоч трохи знає етнографічні границі між українським та великоруським і іншими суміжними з ними народами, той може тільки здивуватися наївності публіциста, який може таку фантазію видавати за постулат розумного політика. Як звичайно, у таких наївних людей усе горить, отже, хто живе, хапайтеся “якнайшвидше, за всяку ціну, поки час”, за його наївну мрію»⁹⁴. Не дивно, що М. Грушевський, якому І. Франко запропонував цю рецензію для «Літературно-наукового вісника», «мимо найліпшої волі не вважав вказаним її друкувати»⁹⁵, незважаючи на те, що М. Павлик гостро виступив проти нього в брошурі «З Наукового товариства ім. Т. Шевченка».

⁹⁴ Франко І. Михайло Драгоманов. Пропашний час. Українці під московським царством (1654–1876) // Франко І. *Зібр. творів*: У 50 т. — Київ: Наукова думка, 1986. — Т. 47: Історичні праці (1898–1913). — С. 403–404.

⁹⁵ Рукопис Франкові повернули з такою допискою М. Грушевського: «Високоповажаний пане Докторе! Я ще раз перечитав рецензію на брошуру Павлика, але мимо найліпшої волі не вважаю вказаним її друкувати» (Л. — Ф. 3. — № 814. — Арк. 1–3).

Михайло Павлик

Але тут треба мати на увазі всю складність взаємин між І. Франком та М. Павликом. Анна Франко-Ключко, змальовуючи у своїй книзі спогадів портрети приятелів і супротивників батька, М. Павлика відносила до останніх. «М. Павлик виявився [...] фальшивим другом для тата; безмежно задрісний за геній тата і його вплив на громадянство, відіграв роль малого Макіявеллі [...]. Мама скоро помітила його фальшивість і старалася позбутися його з хати, але тато заступився за нього перед мамою, бо його довіря і доброзичливість до Павлика були непорушні»⁹⁶.

Ні, М. Павлик, далекі, не «малий Макіявеллі» щодо І. Франка, а той, своєю чергою, не такий некритичний стосовно свого товариша, як твердить Анна Франко. Взаємини, що склалися зі самого початку знайомства між І. Франком та М. Павликом, можна, радше, назвати «дружбою-суперечкою». Зазначена особливість їхнього товаришування випливала з різниці характерів. Дослідники (Михайло Мочульський, Іван Денисюк, Лариса Бондар) зауважували, що свої стосунки з М. Павликом І. Франко дуже правдиво відтворив у новелі «Хома з серцем і Хома без серця» (1904). «Вони були майже вповні контрасти один супроти одного, і ся сила контрасту лучила їх до купи»⁹⁷, навіть у портретній характеристиці одного з персонажів — Хоми з серцем — сучасники легко впізнавали М. Павлика: «Се був невеличкий живий чоловічок із повним виразом, але звичайно меланхолійним лицем, з очима, майже все немов примігленими слізьми, з лагідним, м'яким, хоч не мелодійним, голосом»⁹⁸. «Для Дениса Лукіяновича те, що

Хома з серцем — це М. Павлик, не підлягало ніякому сумнівові. Досліджуючи, де мешкав Франко у Львові, він стверджує прямо, що частенько — на квартирі в Хоми з серцем, навіть не пояснюючи, що то за Хома з серцем, бо був переконаний, що всі знають Франкову новелу та її прототипів»⁹⁹.

Власне, оцю різницю характерів, обидвоє — і Франко, і Павлик — відчували дуже добре. «Хоч ми оба хлопські сини, — зауважував І. Франко у своєму *curriculum vitae*, — але наше виховання, розвій і склад думок були не однакові, не говорячи вже про велику різницю темпераментів і привичок. То й не диво, що приязнь наша була властиво зразу вічною суперечкою»¹⁰⁰. «Наше 25-тилітнє товаришоване з д-ром Франком то не була сама особиста прихильність. Особисто ми навіть дуже ріжнилися між собою, — визнавав і М. Павлик, — але [...] в головному, в справі визволення русинів з усяких духових пут, ми все йшли бік-о-бік по одній дорозі і до одної цілі, так що русини вважали нас «сіямськими братами» — близнятами, зрослими до купи. В політиці руській ми справді чинили одно моральне тіло, одно «Я»»¹⁰¹.

Однак 1900 р., коли М. Павлик писав наведені вище рядки, такої монолітності між ним та І. Франком вже не існувало: «Одна половина нашого колишнього морального Я лишилася в радикальній партії, а друга опинилася деінде»¹⁰².

⁹⁹ Бондар Л. «Коли екстремі ся стрічають» (студія над Франковою новелою «Хома з серцем і Хома без серця») // *Українське літературознавство. Іван Франко. Статті і матеріали*. — 1992. — Вип. 56. — С. 87.

¹⁰⁰ Франко І. Лист до Михайла Драгоманова від 26 квітня 1890 р. // Франко І. *Зібр. творів*: У 50 т. — Т. 49. — С. 244.

¹⁰¹ Павлик М. Голос небіжчика // *Громадський голос*. — 1900. — № 3–4. — С. 19.

¹⁰² Там само.

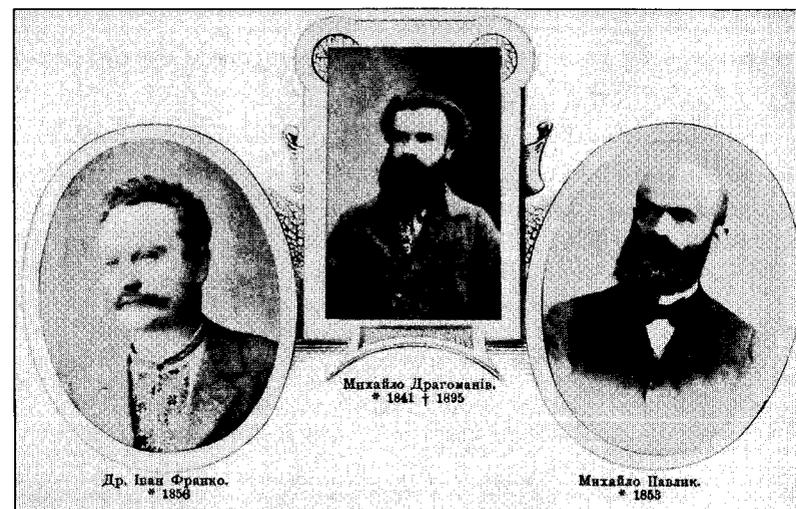
⁹⁶ Франко-Ключко А. *Іван Франко та його родина: Спомини*. — С. 71.

⁹⁷ Франко І. Хома з серцем і Хома без серця // Франко І. *Зібр. творів*: У 50 т. — Київ: Наукова думка, 1979. — Т. 22. — С. 10.

⁹⁸ Там само.

(І. Франко перейшов до національно-демократичної партії, яку він заснував разом із М. Грушевським). Але не розходження на політичному ґрунті, хоча це також (вихід І. Франка з радикальної партії був для М. Павлика «болючим ударом»¹⁰³), стали згодом, у 1905 р., основною причиною конфлікту між колишніми друзями, а саме різниця характерів, зокрема деякі риси вдачі М. Павлика, його поведінка під час відзначення в 1904 р. 30-літнього ювілею його діяльності, на які дуже пристрасно відреагував уже хворий І. Франко.

Уже М. Драгоманов, хоча і як любив М. Павлика, свого найвірнішого учня¹⁰⁴, звертав увагу на деякі не надто симпатичні риси його вдачі: «мілку амбіцію», «самоосліплення», «впертість», «неохоту до систематичної праці»... Своєю чергою в молоді роки І. Франко докладав чимало зусиль, аби допомогти М. Павликові позбутися пристрасності до занадто великого замилювання власною особою та «перечуленого» ставлення до своєї родини¹⁰⁵. Останнє, зазначає М. Мочульський, під час Павликового ювілею виявилось вже у формі нарцисизму: «Доволі прочитати книжечку “Ювілей 30-літньої діяльності Михайла Павлика”, в якій містяться його промови, та ще й деякі пізніші його статті, щоб пересвідчитися,

Іван Франко – Михайло Драгоманов – Михайло Павлик.
Поштівка, поч. ХХ ст.

¹⁰³ Див. Лозинський М. *Михайло Павлик. Його життя і діяльність*. — С. 17.

¹⁰⁴ У своїх ілюстрованих «Життях святих» Я. Струханчук поставив портрет М. Павлика з Євангелієм у руках як символ безмежної віри того в ідеї М. Драгоманова. «Поза Драгомановим він не бачив світа, не хотів вірити, що ідеї та ще й політично-суспільні не вічні і не вільні від еволюції, і критикував гостро кожного, хто не йшов по лінії ідей Драгоманова чи його, Павлика» (Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — С. 107–108).

¹⁰⁵ Див.: Денисюк І. *Іван Франко та Михайло Павлик // Слово про Великого Каменяра. Збірник статей до 100-ліття з дня народження Івана Франка*. — Київ: Держ. вид-во худ. літ-ри, 1956. — Т. 2. — С. 502.

що Павлик нарцистично захоплюється самим собою: — він лагідний, добрий, делікатний, походить з гарної, доброї, навіть лицарської селянської сім'ї, в нього "гостре почуття правди й завзятости", його ідеї непомильні й всесильні, а його писання мають просто магічну міць, — вони всіх переконують і справляють на єдино добрий шлях. Цінуючи себе аж так високо, Павлик ставиться дуже гостро, а навіть з погордою до інших, що не йшли його шляхом, між іншими й до Франка, особливо коли той виступив із радикальної партії [...]. На своєму ювілею, правда, не називаючи Франка по імені, але так прозоро, що кожен знав про кого йде річ, напад у своїй промові на Франка дуже гостро й грубо»¹⁰⁶.

І той не витримав: умістив у 3-й книзі ЛНВ за 1905 р. відому статтю «Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки», у якій «важким келепом» (М. Мочульський) почав розбивати «ті численні легенди, які росли вже протягом літ довкола особи д. Павлика і яким поперед усього, здається, повірив він сам»¹⁰⁷. Умістив на «здивування і огірчіння» всіх своїх прихильників. «... Мене вразила якась хвороблива

в ній гдирливість, необ'єктивність, з якою він (Франко) поставився до колишнього свого товариша і друга з юних літ», — писав Є. Чикаленко, якого І. Франко ознайомив зі змістом статті ще в рукописі¹⁰⁸. «Я не знаю й ніяк додуматися не можу, що спонукало до такої безпощадної критики П[авлик]а, тим більше, що критика ця переступила далеко границі об'єктивности і безпристрастности. Коли й справді діткнув вас чим-небудь П[авли]к у своїй ювілейній книжці, то ви зависоко стоїте, щоби се могло вам у чім-небудь пошкодити і занадто добре вас люде знають і цінять, аби П[авли]к міг хоч у чім-небудь зачепити вашу славу. Відки ж набралося в вас тільки ненависти, що ви не вагалися виволікати на публічну арену справи П[авли]ка, майже зовсім приватного характеру?» — був вражений серед інших і священник Василь Загаєвич¹⁰⁹.

За появу на світ цієї вельми дискусійної статті деякі сучасники кидали каміння в бік М. Грушевського (з яким, як вже було згадано, М. Павлик також розбив глека), вважали його інспіратором Франкового виступу¹¹⁰. Так думав і сам

¹⁰⁶ Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — С. 108–109.

На думку деяких сучасників, М. Мочульський дуже переконливо й правдиво змалював взаємини І. Франка з М. Павликом (це, можливо, виправдовує таку простору цитату з праці цього дослідника, як наведена вище), а також М. Павлика як людину (не торкаючися детальніше його суспільно-політичної та публіцистичної діяльності, яку цінив дуже високо). Зокрема, Д. Дорошенко, захоплюючись назагал студією М. Мочульського, писав авторіві: «Особливо цікава Ваша характеристика відносин між Франком, Драгомановим і Павликом, цілком, на мою думку, слухна [...]. Я власне, так і розумів взаємини Драгоманов — Франко — Павлик, як їх з'ясовуєте Ви. Дещо пояснили мені з цих взаємин покійні вже Роман Яросевич і Теофіл Окуневський» (Дорошенко Д. Лист до Михайла Мочульського від 4 липня 1939 р. // *ЦДІА України у Львові*. — Ф. 379. — Оп. 1. — Арк. 19).

¹⁰⁷ Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — С. 110.

¹⁰⁸ Чикаленко Є. *Іван Франко (Уривок зі споминів)*. — С. 17.

¹⁰⁹ Загаєвич В. Лист до Івана Франка // *ІЛ*. — Ф. 3. — Спр. 1630. — Арк. 109–110.

¹¹⁰ Про те, що Франкова стаття написана з «благословення» М. Грушевського, була переконана і дружина М. Драгоманова. Є. Чикаленко за нотував у своєму «Щоденнику» цікаву розмову з нею, яка відбулася значно пізніше від конфлікту між Франком і Павликом — 20 березня 1914 р. «Його (Павлика — Я. М.) не любить Грушевський, — каже Людмила Михайлівна, — а за ним і Франко, який цілком підпав під вплив Грушевського, з його благословення написав на Павлика отой пасквіль у "ЛН Віснику"». На заперечення Є. Чикаленка, що «у Франка вже тоді починалась його хвороба», Людмила Михайлівна завважила: «Але Грушевський був здоровий!» (Чикаленко Є. *Щоденник: У 2 т.* — Київ: Темпора, 2004. — Т. 1 (1907–1917). — С. 322).

М. Павлик¹¹¹, до речі, не залишившись у боргу перед опонентом. Його відповідь «Пан Іван Франко супроти мого 30-літнього ювілею»¹¹², далєбі, також не може слугувати взірцем об'єктивності та толерантності.

Проте до остаточного розлучення між І. Франком і М. Павликом (навіть після цих винесених на суд людський взаємних звинувачень, кривд та образ) не дійшло, хоча «акорди» баталій 1905 р. і надалі подекуди звучатимуть у їхніх виступах, приватних і публічних, у тому числі в згаданій вище рецензії І. Франка на Павликове видання в 1909 р. брошури М. Драгоманова «Пропащий час. Україніці під Московським царством».

Надто багато в'язало цих «приятелів – суперників» в «юні дні, дні весни». Вони продовжують листуватися (хоча й спорадично), обмінюватися книжками. М. Павлик турбується про виділення І. Франкові в час хвороби допомоги з фондів НТШ, той своєю чергою радить М. Павликові, де він може друкувати свої твори, турбується про виплату йому гонорару. На долю І. Франка випала також сумна участь провести М. Павлика в його останню путь. Зокрема, він зголосився як «довголітній товариш покійного» виголосити промову на його могилі. Коли ж російська воєнна влада в місті не дозволила ні Франкові, ні будь-кому іншому виголосити над гробом М. Павлика «ані духовної,

¹¹¹ Сприймавши статтю І. Франка як «грубу провокацію з його боку», М. Павлик писав, що за неї, «розуміється, відповідає морально д. Грушевський» (З Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Написав і видав М. Павлик. — Львів, 1905. — С. 4).

¹¹² Павлик М. Пан Іван Франко супроти мого 30-літнього ювілею // *Діло*. — 1905. — №№ 56, 75.

Стаття М. Павлика вийшла також окремою відбиткою.

Могила Михайла і Анни Павликів на Личаківському кладовищі у Львові.
Сучасна світлина

ані світської промови», він переробив концепт свого прощального слова в поезію «На смерть М. Павлика д. 26 січня 1915 р.» — гідну оцінку заслуг покійного:

*В його особі всі ми втратили
Талановитого робітника, живу,
Чуткую силу, сівача зерен плодючих,
Завзятого поборника неправди
Та кривди людської, одного з тих
Будителів народної душі
Та свідомості, про яких ніколи
Не гасне пам'ять¹¹³.*

Це сказав І. Франко, який, на думку Івана Денисюка, «ніколи не роздавав незаслужених похвал навіть у некрологах»¹¹⁴.

Отож, при інтерпретації окремих висловлювань критика останніх років життя необхідно враховувати значну питому вагу суб'єктивного елемента, а також особливості його психологічного феномена того часу. І ще, гадаю, не можна нехтувати також і літературним контекстом — одна річ, приміром, приватний лист І. Франка, рецензія чи фейлетон у пресі, інша — його узагальнюючі синтетичні праці з історії української літератури. Як, правило, тенденційні судження критика про тих чи інших осіб, висловлені в полемічному запалі, у стані роздратування знімаються об'єктивними, виваженими характеристиками в капітальних дослідженнях ученого. Інакше кажучи, Франко-історик літератури значною мірою коригує Франка-літературного критика. Хіба що в «Южнорусской литературе» (1904)

¹¹³ Франко І. На смерть М. Павлика д[ня] 26 січня 1915 р. // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 3. — С. 387.

¹¹⁴ Денисюк І. Іван Франко та Михайло Павлик. — С. 504.

дослідник дозволив собі доволі некоректний випад супроти Пантелеймона Куліша, написавши, що «большою частью [...] его стихотворения производят впечатление лепета больного человека. Его смерть вызвала по всей Украине скорее чувство облегчения, чем скорби; он пережил себя по крайней мере лет на десять»¹¹⁵. Але через декілька літ у «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.», очевидно, усвідомивши свою певну безтактність, він зніме й цю «неакадемічну» фразу.

Уже неодноразово мовилося, яким чутливим був І. Франко в останні роки на критику на свою адресу, як наполегливо відстоював своє провідне місце в українській літературі та науці. Прикметно, що в той час він під кожним новим твором не забував поставити дату, «докладно зазначаючи на кожному рукописі, коли саме його розпочав і коли скінчив, наче хотів показати своєму громадянству, що він зовсім не хворий, а здоровий і працездатний»¹¹⁶. Можна навести також немало прикладів того, як ретельно та педантично підраховував тоді письменник усі свої твори, навіть найнезначніші замітки (а в поезіях, бувало, що й рядки), полегшуючи тим самим роботу майбутнім бібліографам і доповнюючи, коригуючи сучасних, зокрема «Спис творів Івана Франка за перше його 25-літє літературної діяльності (1874–1898)», що його уклав М. Павлик. А також, за його словами, «зі свого боку зробив все, що було в його силах», для бібліографічного покажчика, який, за дорученням

¹¹⁵ Франко І. Южнорусская литература // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Київ: Наукова думка, 1984. — Т. 41: Літературно-критичні праці (1890–1910). — С. 150.

¹¹⁶ Дорошенко В. Іван Франко в моїх спогадах // *Львівські вісті*. — 1943. — 30 травня.

комітету по відзначенню 40-річчя творчої праці І. Франка готував В. Дорошенко.

Але як не переконував І. Франко себе та інших, що хвороба не вплинула на його таланти, на його працездатність, усе ж іноді безнадія огортала його душу. Здавалося йому, що «мало що зробив він, а ще менше з того, що зробив, перейде до потомства. Він метушився і нервував. Так мало життя перед ним, стільки треба ще зробити, і не стає вже сил. Хоч би зібрати бодай докупи важніше з того, що понаписувалося»¹¹⁷.

Так, у 1910 р. з'явилася збірка літературно-критичних і публіцистичних статей «Молода Україна. Ч. 1. Провідні ідеї і епізоди», розпорошених до того часу по різних часописах, у 1911 р. — поетична збірка «Давне і нове», у якій, окрім раніше друкованих, уміщено також частину досі не публікованих творів, а також збірка оповідань «Батьківщина й інші оповідання», у 1913 р. — книжка нарисів «Рутенці», у 1914 р. — ще дві книжки: збірка ранніх поезій «Із літ моєї молодости» та томик публіцистичних праць «В наймах у сусідів», перша книжка із кількох томів праць, друкованих свого часу в польській та німецькій пресі, що їх І. Франко планував видати в останні роки. (Ці статті автор перекладав українською мовою протягом 1912–1913 рр.). Окрім збірки «В наймах у сусідів», І. Франко встиг підготувати до друку й другу книжку — «В гостях у німців», статті, друковані на сторінках віденських часописів *Die Zeit* і *Arbeiter-Zeitung*, але вона залишилася неопублікованою.

Названими вище збірками не вичерпується Франків доробок того часу як редактора та видавця власних видань. Річ у тім, що тоді майже жоден твір письменника не

¹¹⁷ Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — С. 133.

публікувався повторно без його згоди та без його безпосередньої дуже активної участі. І. Франко укладав детальні плани-проспекти видання тієї чи іншої збірки, уточнював дати написання окремих поезій, шліфував мову ранніх творів, як поетичних, так і прозових, у передмовах розкривав багато «секретів» своєї творчості. Як, до речі, у багатьох тодішніх статтях автобіографічного характеру прояснював окремі моменти свого життєпису та творчої біографії (див.: «Історія моєї габілітації» (1911), «Спомини із моїх гімназійських часів» (1912), «Причинки до автобіографії» (1912), «Моя вітцівська хата» (1913), «Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання» (1911)).

Ці статті письменника, його передмови до власних збірок, а також авторецензії на деякі з них значно поглиблюють наше знання і про його внутрішній світ, його духовну сутність. Зокрема, передмови І. Франка до останніх збірок вражають дивовижним оптимізмом тяжко хворого письменника, закоханістю у життя, у «той найвищий скарб чоловіка, в якому він ніколи не повинен зневірюватися»¹¹⁸. Так писав він у передньому слові до збірки «Давне й нове» (1911), подібні настрої звучать і в його останніх листах, змушуючи нас щораз замислюватися над глибиною людської природи, таємницями її психіки.

¹¹⁸ Франко І. Передне слово [до збірки «Давне і нове»] // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 38. — С. 490.

«ДУХ МІЦКЕВИЧА ВКАЗАВ МЕНІ...»

Іще одна загадка психологічного феномена Івана Франка. Безмірно страждаючи від «переслідування з боку ворожих духів», він подекуди навіть знаходив певну відряду, чи, радше, своєрідну винагороду за свої муки у вірі, що «завдяки слуху, отвореного на голоси духів», «сега незвичайного дару, одержаного з волі Провидіння», завдяки тому, що й очі його стали «відкритими на з'явища надзміслового світу», він зробив відкриття «дуже великої ваги для людськості і мав надію опублікувати їх і подати до загального відома тоді», коли «його руки будуть вільні і коли підсумок довголітньої праці над їх увільненням дасть змогу опублікувати все те без докорів фантазування та брехні»¹.

До здійснених таким чином епохальних відкриттів І. Франко відносив публікацію *Wielkiej Utraty*, манускрипту невідомого автора, який він купив 1902 або 1903 р. в антикварній крамниці, як п'ятої «нововідкритої» частини «Дзядів» Адама Міцкевича. «Восени 1908 р. я по-звичайному людському погляду надприродною, а в моїм теперішнім стані природною дорогою одержав відомість, що червоно

¹ Див.: Parandowski J. *Szkice*. — Warszawa, 1968. — S. 93.

оправлений рукопис у моїм посіданні містить твір Міцкевича, не автограф, а тільки копію, переписану в Парижі, незабаром по написанню твору, знайомою жінки Міцкевича, Яніною Вітвіцькою, без відома самого Міцкевича, і що його заголовок по замислу самого Міцкевича був *Wielka Utrata*»², — писав Франко в передньому слові до драми.

Значно детальніше, ніж у передмові до *Wielkiej Utraty*, письменник оповів історію свого відкриття М. Мочульському. «Не пам'ятаю добре, чи перед подорожжю Франка до Одеси, чи після неї, пам'ятаю тільки, що це було восени й коло езуїтського костелу у Львові, як він, здибавши мене, почав розказувати, що віднайшов частину *Dziadów* Міцкевича і хоче її друкувати в “Записках Наукового товариства ім. Шевченка”. Мене дуже здивувало і відкриття поета, і його замір друкувати “відкрити” частину *Dziadów* в “Записках”, і я спитав його, яким способом вдалося йому зробити таке відкриття. Поет відповів мені, що сам рукопис щасливим випадком купив він у антикваря Гельця, й дуже радо оповів мені історію мандрівки того рукопису, далеко ширше, як написано у вступі до виданого рукопису під назвою *Wielka Utrata*. Рукопис, а властиво копія Міцкевичевого твору, переходив з рук до рук, аж накінець опинився в руках митрополита Йосифа Сембратовича, потім кардинала Сильвестра Сембратовича, а по його смерті з його бібліотеки попав в руки Гельця»³. Про те, що його знахідка походить зі собору Юра приблизно в той самий час (1909 або 1910 р.) І. Франко розказав також священикові

² Міцкевич А. *Wielka Utrata, історична драма з рр. 1831–1832. З додатком життєпису А. Міцкевича та вибору його поезій у перекладі на українську мову видав др. Іван Франко*. — Львів, 1914. — С. V.

³ Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — С. 164, 167.

Й. Застирцю, називаючи при тім ще одну особу, у руках якої була *Wielka Utrata*. На запитання Й. Застирця, звідки до нього потрапила неznана частина *Dziadów*, І. Франко відповів, що натрапив на неї в антикварні, а «рукопис походить зі св. Юра, від каноніка небіжчика Лаврівського. Був се образований чоловік. Він мусив дістати сей рукопис від якогось польського емігранта»⁴.

1 липня 1909 р. на засіданні секції Наукового товариства ім. Шевченка письменник запропонував оприлюднити його знахідку в «Записках» НТШ. Коли М. Грушевський поцікавився, звідки відомо, що це рукопис Міцкевича, Франко відповів, що «Міцкевич сам прийшов і сказав»⁵. Через місяць, 1 серпня 1909 р., Мочульський, якому, як і Томашівському, Грушевський, засумнівавшись в авторстві Міцкевича, доручив наукову експертизу і вияснення можливості друку віднайденого рукопису, написав голові НТШ про свою думку: «В п'ятницю дістав я від др. Томашівського драму, якій др. Франко дав заголовок *Wielka Utrata*, вступну статтю до неї, написану рівнож др. Франком. Зараз прочитав я статтю та перший *vidok* з драми і кілька сцен з другого *vidoku*, і се вповні вистарчає мені, щоб виробити собі суд, чи Міцкевич автор сеї драми чи ні. Стаття Франка зробила на мене прикре враження. Аж не хочеться вірити, що її писав чоловік з такою залізною логікою, як др. Франко! На ній дається пізнати упадок його духових сил. І коли зіставити сю статтю з недавно друкованими його статтями — то упадок

⁴ Застирець Й. Зі споминів про блаженної пам'яті д-ра Івана Франка // *Спогади про Івана Франка*. — Львів, 1997. — С. 503.

⁵ Грушевський М. Щоденник // *ЦДА України в м. Києві*. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 281. (зв.). Цит. за: Гирич І. Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське й приватне. — С. 634.

дуже значний [...]. Загалом стаття, як вже видно з моїх виписків, майже на кождім кроці грішить браком логіки, написана хаотично, без зв'язи й плану. Часом проявляється в ній огник свідомости, але блищить він лише хвильку й гасне»⁶. Відтак Грушевський відмовився друкувати Франкову знахідку, дипломатично мотивуючи своє рішення тим, що *Wielka Utrata* не має нічого спільного з українознавством.

І все ж драма побачила світ. Під титулом «Адам Міцкевич. *Wielka Utrata*, історична драма з рр. 1831–1832. З додатком життєпису А. Міцкевича та вибору його поезій у перекладі на українську мову видав др. Іван Франко» книжка з'явилася у львівських книгарнях наприкінці 1913 р., якраз напередодні польського Різдва, хоча на палітурці зазначено наступний (1914) рік. У самого письменника довгоочікуване видання було ще раніше⁷. Так, уже 13 грудня 1913 р. він вручив *Wielką Utratę* митрополитові А. Шептицькому з нагоди його іменин (Цей примірник *Wielkiej Utraty* з дарчим надписом І. Франка зберігається зараз у музеї письменника у Львові). Франко з величезним нетерпінням чекав появи цього видання, наполегливо прохаючи директора друкарні НТШ Кароля Беднарського приспішити його друк, аби встигнути до свята піднести полякам «сей несподіваний для них дар».

На думку Григорія Грабовича, наполегливість Франка видати знайдений манускрипт із великим зусиллям і значними

⁶ Мочульський М. Лист до Івана Франка від 1.08.1909 р. // *ЦДА України в м. Києві*. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 651. — Арк. 25, 29 (зв.). Цит. за: Гирич І. Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське й приватне. — С. 634.

⁷ Видання справді було довгоочікуване, бо, як засвідчують архівні джерела, книжку було здано в друкарню НТШ до набору ще 15 квітня 1910 р. (Див.: Якимович Б. Видавничий проект *Wielka Utrata*: покаяння, містифікація чи переконання // Якимович Б. *Іван Франко — видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти*. — Львів: Вид. центр АНУ імені Івана Франка, 2006. — С. 440).

грошовими витратами «мусила видатися мономаніакальною»⁸. Письменник видав драму за свої кошти, з руїною власної бідної каси» (М. Мочульський), витративши на публікацію 1000 примірників понад 2700 корон⁹. Жодне власне його видання не виходило так розкішно й не було таким дорогим¹⁰. За словами репортера польської газети *Przegląd* Яна Парандовського, мало хто міг дозволити собі придбати таке дороге видання. Не купляли книгу ні українці, ні поляки¹¹. У Львові *Wielką Utratę* іронічно називали *Wielką Utratą pieniędzy*¹². В. Дорошенко, згадуючи про видання письменника останніх років життя, зазначав: «Видавав Франко, вже буди хворим, багато речей власним коштом, витрачаючи на це гонорари, які одержував за свої писання. За законом, друкарні не мали права приймати від Франка як чоловіка, невідповідального за свої вчинки, ніяких замовлень без згоди його опікуна К. Бандрівського, але вони на це не зважали, ставлячи Бандрівського перед довершеним фактом. З домашніх ніхто про це не дбав:

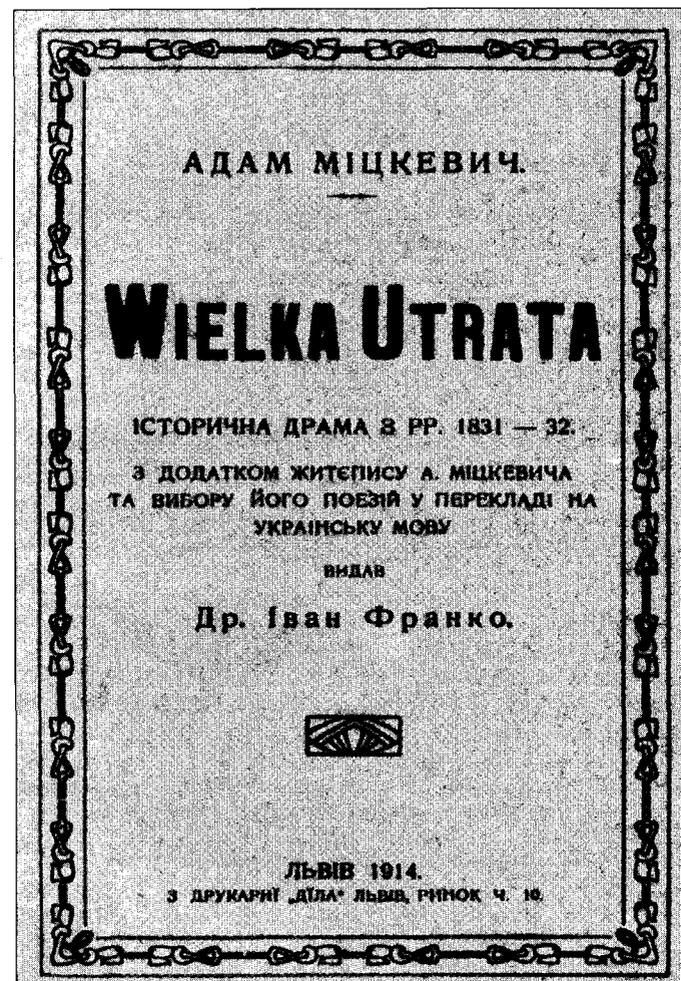
⁸ Грабович Г. Іван Франко і Адам Міцкевич // *Іван Франко і світова культура: Матеріали Міжнародного симпозіуму* (Львів, 11–15 вересня 1986 р.). — Київ: Наукова думка, 1986. — Кн. 1. — С. 140.

⁹ Див.: Якимович Б. Видавничий проект *Wielka Utrata*: покаяння, містифікація чи переконання. — С. 441.

¹⁰ На думку Б. Якимовича, «з поліграфічного боку *Wielka Utrata* — зразок одного з найкращих українських друків першої половини ХХ ст. І хоч ніхто з художників книги не був причетний до її видання, на увагу заслуговує цікаве оформлення обкладинки, титульного аркуша, двоколірний друк цих елементів, а також шмуцтитул додатку, де Франко подав «вибір поезій Адама Міцкевича» [...] та портрет Юліяна Костянтина Ордона» (Якимович Б. Видавничий проект *Wielka Utrata*: покаяння, містифікація чи переконання. — С. 447).

¹¹ Див.: Дорошенко В. Іван Франко (Зі споминів автора) // *Спогади про Івана Франка*. — Львів, 2011. — С. 560.

¹² Див.: Дорошенко В. *Іван Франко і Михайло Грушевський*. — С. 17.

Обкладинка видання «Адам Міцкевич. *Wielka Utrata*»

Ольга Федорівна — через свою хронічну хворобу, а діти, окрім хіба що старшого Андрія, через свою молодість»¹³.

Стосовно *Wielkiej Utraty*, то І. Франко сподівався, що вона принесе йому не лишень неабияку славу, але й значну матеріальну винагороду. У чернетці свого заповіту «до однієї з категорій движимого свого маєтку» він зарахував прибуток від реалізації видань, здійснених власним накладом. До найвагоміших серед них зачислив саме *Wielką Utratę*: «Особливо ся остатня книжка, якби тільки пішла, я надіюся, представить досить значний капітал»¹⁴. «Вагу та значення того підприємства, може, оціните також і Ви, шановний Пане професоре, коли одержите мою книжку», — писав І. Франко ще раніше, 24 листопада 1913 р., М. Грушевському¹⁵.

Першим із газетярів про «цікаве видання д-ра Франка, яке найближчими днями з'явиться на полицях книгарень», повідомив Сидір Твердохліб (22 грудня 1916 р.)¹⁶. Але минуло зовсім небагато часу після виходу Франкового видання у світ, як польський комітет у справах преси заборонив його розповсюджувати, причому акцент на забороні *Wielkiej Utraty* робився особливий¹⁷. Причини конфіскації не пояснювалися, очевидно, тому, що всім вони були добре відомі, оскільки вихід книжки викликав свого часу значний резонанс у пресі. На публікацію українського письменника з'явилася низка рецензій у польських часописах (львівських, київських,

краківських, варшавських, познанських), а також відгуки в чеській періодиці¹⁸. Як свідчить бібліографія Івана Калиновича «Польські наукові причинки по українознавству (за 1914–1916 рр.)», цій темі польська критика тоді приділила найбільше уваги (побіч із відгуками на відзначення 100-х роковин від дня народження Т. Шевченка та некрологами на смерть І. Франка)¹⁹. Таким чином, твердження деяких мемуаристів (Г. Бігеляйзена, А. Дутчака, М. Мочульського) і сучасних дослідників про те, що Франкове видання пройшло майже непомітно, не цілком справедливе. Хіба що з огляду на українські газети, які обмежилися нейтральними повідомленнями про вихід нової книжки д-ра І. Франка, але й їх було обмаль.

Польська преса однозначно потрактувала *Wielką Utratę* як документ душевної недуги І. Франка, що має лише винятково біографічне значення. «Сенсація, викликана хворою уявою хворобливо настроєного письменника». «Д-р Франко впав жертвою дивної автосугестії» — лейтмотив майже всіх рецензій²⁰. Окрім того, як зауважував І. Калинович,

¹⁸ М. J. [Machal J.]. Nové nalezeňe drama Mickiewiczovo? // *Časopis Musea Kr. Českého*. — 1914. — Sv. 2. — S. 230; «Wielka Utrata» // *Zlata Praha*. — 1914. — C. 29. — S. 348.

¹⁹ [Калинович І.]. Польські наукові причинки по українознавству (за 1914–1916 рр.) // *Шляхи*. — 1916. — С. 752–756.

²⁰ Див.: Kallenbach J. [«Wielka Utrata»] // *Pamiętnik literacki*. — 1914. — Z. 1. — S. 93–95; Koller I. «Wielka Utrata» // *Książka*. — 1914. — № 1, 2. — S. 58–60; Mickiewicz W. [«Wielka Utrata»] // *Książka*. — 1914. — № 1, 2. — S. 58, 59; Niemojewski N. W sprawie «Wielkiej Utraty» // *Myśl niepodległa*. — 1914. — № 275. — S. 509–511; Nowy «Mickiewicz» // *Kurjer Poznański*. — 1914. — № 2; Parandowski J. Niedorzeczny pomysł dr. Iwana Franki // *Przegląd Polityczny, Społeczny i Literacki*. — 1914. — № 17 (21. 01), № 72 (28. 03), № 77 (3. 04); Raniwa J. Z nadpełtwiańskiej stolicy // *Dziennik Kijewski*. — 1914. — № 6; Wasylewski S. Mickiewicz na wierującym stoliku: Rawelacye d-ra Franki // *Gazeta Wieczorna*. — 1913. — № 1665. — 24. 12; Verax. Z Lwowskiego bruku // *Kurjer Poznański*. — 1914. — № 60.

¹³ Див.: Дорошенко В. *Іван Франко і Михайло Грушевський*. — С. 17.

¹⁴ Франко І. Моя остатня воля // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 2428.

¹⁵ Франко І. Лист до Михайла Грушевського від 24 листопада 1913 р. // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 412.

¹⁶ Twerdochlib S. Nieznany dramat Mickiewicza? // *Gazeta Wieczorna*. — 1913. — № 1661. — 22. 12.

¹⁷ «Wielka Utrata» // *Książka*. — 1914. — № 8–12. — S. 250.

«польська публіцистика накинулася на покійного Франка всякого роду ненауковими епітетами, називаючи *Wielką Utratę* «зухвалою спекуляцією», «негідною заявою».

Тим часом сам І. Франко був глибоко переконаний у тому, що «такого прекрасного, геніального твору не міг написати ні один інший польський поет, а лише Адам Міцкевич»²¹. Свої аргументи стосовно авторства А. Міцкевича він детально виклав у передньому слові до драми, а також у декількох листах, зокрема, у листі до Яна Парандовського від 3 січня 1914 р. і до сина А. Міцкевича Владислава від 23 січня 1914 р.

Адресати згаданих листів не забарилися відразу їх обнародувати. Так, Я. Парандовський опублікував Франків лист у газеті *Przegląd*²², через півстоліття, у 1968 р., гадаючи, що «видатний документ із життя українського письменника варто зберегти від забуття», ще раз видрукував його²³. Особливо багато часописів вмістили на своїх сторінках кореспондентку І. Франка до В. Міцкевича (разом із відповіддю останнього)²⁴.

²¹ Франко І. Лист до Владислава Міцкевича від 23 січня 1914 р. // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 416.

²² Parandowski J. Niedorzeczny pomysł dr. Iwana Franki // *Przegląd Polityczny, Społeczny i Literacki*. — 1914 — № 17. — 22. 01.

²³ Див.: Parandowski J. *Szkice*. — Warszawa, 1968.

Оригінал Франкового листа до Я. Парандовського пропав у пожежі Варшавського повстання разом з іншими збірками польського письменника.

²⁴ Див.: «Wielka Utrata». [Rezenzya d-ra J. Kollera; opinia Wł. Mickiewicza] i jego korespondencya z dr. Franki // *Czas*. — 1914. — № 114. — 3. 04; «Wielka Utrata» // *Gazeta Lwowska*. — 1914. — 7. 04, 8. 04; Nowy «Mickiewicz» // *Kurjer Poznański*. — 1914. — № 2. — 14. 03; Zdanie Wł. Mickiewicza o «Wielkiej Utracie» // *Przegląd*. — 1914. — 5. 04; Listy Iwana Franki do Mickiewicza Wład. i tegoż do Franki // *Książka*. — 1914. — № 1–2. — S. 93–94; Verax. Z Lwowskiego bruku: Mistyfikacje mickiewiczowskie. Głos Kallenbacha. Co mówi syn poety? // *Gazeta Warszawska*. — 1914. — № 69. — 2. 03.

На відміну від І. Франка, критика в авторстві А. Міцкевича, м'яко кажучи, вельми сумнівалася, у тому числі такі авторитетні знавці творчості польського поета, як Юзеф Калленбах, Олександр Брікнер, Генрік Бігеляйзен. «Одного дня, — згадував Г. Бігеляйзен, — приходять до мене Франко з поживклим рукописом. Запитую його про сенс принесеного манускрипту. Франко з торжественною повагою достойно відповів: «Це є невідомий твір А. Міцкевича; приношу тобі його до оцінки». Я віднісся до рукопису з недовір'ям і упередженням. Франко мене за це ще й виганьбив, кажучи: «Що то за критик з тебе, коли не признаєш таких цінностей?!» Знаючи знаменито кожну літеру, найдрібнішу річ Міцкевича, я після прочитання рукопису заявив Франкові, що принесений ним твір є сучасний Міцкевичеві та написаний під впливом третьої частини *Dziadów*. Франко не довіряв моїм висновкам і послав твір на рецензію Олександрові Брікнерові до Берліна. Брікнер висказав таку саму думку, що і я, лиш іншими словами»²⁵. Сам І. Франко натомість твердив, що Г. Бігеляйзен не читав *Wielkiej Utraty*: «... Не пробуєючи прочитати ані одної сторінки рукопису, він заявив рішучо, що знає напам'ять усю спадщину Міцкевича і вважає попросту неможливим, аби Міцкевич міг написати таку драму. Коли я заявив йому свій намір надрукувати сю драму, він не менш рішучо заповів мені, що поляки спротивляться моїй догадці про її авторство та в скорім часі докажуть її безпідставність»²⁶.

²⁵ Бігеляйзен Г. Мої спомини про Івана Франка // *Спогади про Івана Франка*. — Львів, 2011. — С. 343.

²⁶ Див.: Міцкевич А. *Wielka Utrata, історична драма з pp. 1831–1832. З додатком життєпису А. Міцкевича та вибору його поезій у перекладі на українську мову видав др. Іван Франко*. — С. VII.

Для Франкових опонентів найвразливішим місцем в його атрибуції автора драми виявилось твердження про те, що сам дух А. Міцкевича вказав йому на цей шедевр²⁷. Іншими, Франковими, так би мовити, логічнішими аргументами, критика загалом знехтувала. Зосібна тими, що він знайшов підтвердження своєї гіпотези в деяких листах А. Міцкевича та в фактах його біографії. Лише почати спробу розібратися в них зробили В. Міцкевич (попри нестерпно глузливий тон його рецензії на Франкову

²⁷ Подібно, як дух А. Мікевича «вказав» І. Франкові на *Wielkiej Ultraty*, дух Апулея «схвалив» переклад роману «Золотий осел». Про схвалення Апулеєм перекладу роману «Золотий осел» весною 1909 р. І. Франко розповів Д. Дорошенкові. На запитання останнього, що нового написав він, І. Франко мовив, що переклав роман Апулея «Золотий осел», «що переклад вийшов дуже вдалий, і що особливо йому приємно, так се те, що й сам автор задоволений з перекладу». «Побачивши, що на моїм обличчі мимоволі виявилось здивування, — згадував Д. Дорошенко свою тодішню розмову з поетом, — Франко додав: “Так, так, автор дійсно задоволений, бо явився мені у сні й сказав: *Das ist interessant!*”» (Дорошенко Д. Останній побут Івана Франка у Києві (Сторінка із спогадів). — С. 173).

Так само і дух О. Афанасьєва-Чужбинського «признався» Франкові до авторства деяких своїх творів. Із спогадів Івана Лизанівського: «Одного дня приніс Франко кілька старих пожовклих зшитків з віршами, як видно з почерку, присланих з України. Кілька днів розбирали ми ці зшитки, потім Франко зробив вибір, подиктував вступне слово про Афанасьєва-Чужбинського та його нові поезії, автентичність яких доводив духом Афанасьєва-Чужбинського, що йому являвся» (Лизанівський І. І. Франко в роках 1911–12 (Уривки із споминів). — С. 178). Натомість сам І. Франко, публікуючи 1912 р. у серії «Міжнародна бібліотека» збірку поезій О. Афанасьєва-Чужбинського, до якої включив невідомі досі тексти поета (поезію «Парубоцький жаль», поему «Чари», «літературну пам'ятку досить високої поетичної вартости», що «в очах будучих істориків української літератури поставить Александра Степановича Афанасьєва (Чужбинського) значно вище, аніж його ставлено доси», а також «найвизначніший твір» О. Афанасьєва — поему «Безбатченко»), писав, що ці тексти треба зачислити до творчого набутку О. Афанасьєва-Чужбинського на основі рукописної традиції (Див.: Афанасьєв-Чужбинський А. С. *Українські поезії (Видане і передмова Івана Франка)*. — Львів, 1912. — С. 3, 12, 112).

публікацію) та особливо Я. Парандовський, котрий, за його словами, «цілком поважно, з апаратом критично-науковим» підійшов до проблеми авторства Міцкевича. Молодий критик міркував, він мав «очевидну перевагу перед усіма, що перед тим писали про *Wielką Utracę*, — лист І. Франка. В есе «Спогад про *Wielką Utracę*» (1968) він відтворив історію свого листування з українським письменником: «Я був, мабуть, одним із перших, хто купив цей великий том, не лише з цікавості, але також і з врахування. Я писав тоді свої перші літературні фейлетони у львівському *Przeglądzie* і через шибку книгарні відчув сенсацію у тій несподіваній публікації. Треба сказати, що я був свіжо по матурі і в моїй голові ще шуміло від Міцкевичівських дат і подій. Я перестудіював книжку сумлінно, аж занадто сумлінно як на газетяра [...]. Заскочений кількома неясними увагами у вступі, яким Франко попередив свою публікацію, я звернувся до нього з проханням про пояснення й отримав листа...»²⁸.

Заперечення В. Міцкевича та Я. Парандовського зводилися головню до того, що не могла так довго жодна драма А. Міцкевича залишатися невідомою з огляду на його чільне місце серед польської еміграції в Парижі. Це, по-перше. По-друге, не було на еміграції ніякої Яніни Вітвіцької, яка (за І. Франком) буцімто зробила копію з драми А. Міцкевича. По-третє, не один Міцкевич мав намір написати подальші частини «Дзядів». Так, зауважував В. Міцкевич, інший польський автор, І. Маліновський, оголосив свого часу *Nowe Dziady*. Нарешті, у бездарному творі невідомого автора, який опублікував І. Франко, немає ані двох рядків,

²⁸ Parandowski J. *Szkice*. — S. 14–15.

які би робили враження, що вони походять із-під пера А. Міцкевича. «Твір нагадує дитя, народжене не на паризькому, а на львівському бруку. Коли б сам І. Франко не приховувався під маскою проблематичної Яніни Вітвицької», — іронізував В. Міцкевич²⁹.

Щоправда, деякі рецензенти, подібно, як і Г. Бігеляйзен, визнавали, що драма написана під безсумнівним впливом «Дзядів» А. Міцкевича, інші натомість висували свої гіпотези стосовно особи автора. Так, на думку професора Б. Дубовського, *Wielką Utratę* написав Е. Желіговський, автор «Йордану»³⁰. Цікаву гіпотезу щодо авторства драми висунув нещодавно Богдан Якимович. На його думку (а також на думку Феодосія Стебля), *Wielka Utrata*, наймовірніше, вийшла з-під пера Каспера Ценглевича, представника т. зв. польської школи в українській поезії, активного учасника польського повстання 1830–1831 рр.³¹.

Однак прикметно, що якраз версія авторів відгуків про те, що сам І. Франко був якщо не автором, то співавтором *Wielkiej Utraty*, знайшла послідовників. Зосібна, Андрій Дутчак (один із особистих секретарів письменника) писав, що він — наочний свідок, як І. Франко сам писав початок і закінчення драми, а також переробляв центральну частину: «Справа з цим твором була така: Франко знайшов невелику частку якогось старого, недрукованого рукопису, без початку і кінця, в одній із антикварень м. Львова, почав його читати і з початку заявив мені, що це, мабуть, частку твору Міцкевича *Dziady*. Коли

Іван Франко диктує свої твори Андрієві Дутчаку.
Криворівня, 1913 р.

²⁹ Див.: Mickiewicz W. [«Wielka Utrata»] // *Książka*. — 1914. — № 1–2. — S. 58.

³⁰ «Wielka Utrata» // *Książka*. — 1914. — № 6. — S. 25.

³¹ Див.: Якимович Б. Видавничий проект *Wielka Utrata*: покаяння, містифікація чи переконання. — С. 442–448.

ж він почав порівнювати цей твір з *Dziad-ami*, переконався, що це цілком щось інше. Тоді Франко докомбінував сам початок та кінець до знайденої частини та змінив дещо і з самої знайденої частини. Все це старався Франко видержувати в мові часу Міцкевича та підтягнути під Міцкевичів спосіб писання [...]. Його гнала якась жадова докінчити твір, побачити його повним, цілим. Він не міг оволодіти собою і побороти цю жадобу...»³². Між іншим, на ці слова А. Дутчака, визнавши їх доволі вірогідними, посилався Григорій Грабович у цікавій статті «Іван Франко і Адам Міцкевич»³³. Про те, що письменник «підправляв» текст, писав і М. Мочульський: «Рівняючи тепер у пам'яті текст копії *Wielkiej Utraty* з видрукованим у книзі текстом, мені здається, що Франко значно виправив писаний текст, а то в ньому було стільки усяких помилок, що трудно було читати»³⁴. Дописував Франко поему чи ні, а якщо так, то якою є його лепта в опублікованому тексті драми, пише Богдан Якимович, легко встановити, порівнявши першодрук із оригіналом³⁵. Той «червоно оправлений рукопис», на який Франко натрапив свого часу в антикварні Гельдця, зберігається зараз в особистому архіві письменника у Відділі рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України³⁶.

Знову повертаючись до оцінки Франкового видання у польськомовній критиці, зазначу, що деякі рецензенти,

³² Дутчак А. Із споминів про Івана Франка // *Науковий збірник Музею Івана Франка у Львові*. — Львів, Каменяр, 2003. — Вип. 3. — С. 120.

³³ Грабович Г. Іван Франко і Адам Міцкевич. — С. 135–141.

³⁴ Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — С. 169.

³⁵ Див.: Якимович Б. Видавничий проект *Wielka Utrata*: покаяння, містифікація чи переконання. — С. 440.

³⁶ [Wielka Utrata] // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 3964.

відзначивши передне слово українського письменника до драми та особливо його переклади поезій А. Міцкевича, досить помірковано поставилися до цієї сенсаційної публікації. Зокрема, одним із найтолерантніших до І. Франка було повідомлення в часописі *Krytyka*: «Поклоніння Франка перед духом Міцкевича, пошана, віддана польській культурі, бажання бачити в поляках братів — об'ява з боку Франка шляхетна і кожен поляк повинен так простягнути руку потиснути»³⁷. Відповідно, Єжи Коллер, коментуючи Франкове видання та його лист до Владислава Міцкевича, резюмує: «Не погоджуючись, а навіть поборюючи гіпотезу д-ра Франка, належить піднести і пошанувати добру волю і гаряче прагнення стопити ворожі почуття взаємної ненависті у святім полум'ї великої поезії»³⁸. І насамкінець опінія Юзефа Калленбаха: «Хай це не Міцкевич, але хай будуть похвалені добрі наміри»³⁹.

Правда, варто підкреслити, що, очевидно, значною мірою на подібні позитивні відгуки впливало те, що багато поляків потрактували *Wielką Utratę* як спокуту І. Франка за свій «давній гріх» — статтю «Поет зради».

Ця публікація мала полярний вплив на оцінку Франкового видання. З одного боку, як щойно мовилося, поляки сприйняли *Wielką Utratę* як «голос з поклоном Польщі», з другого — більшість критиків украї вороже поставилися до Франкової публікації (здебільшого навіть не читаючи її) крізь призму такого драматичного для українського письменника виступу 1897 р. Про генезу цієї Франкової статті, а також про полеміку, що розгорнулася навколо неї, багато писалося

³⁷ Głos Iwana Franki // *Krytyka*. — 1914. — № 1. — S. 135.

³⁸ Koller I. «Wielka Utrata» — S. 60.

³⁹ Kallenbach J. [«Wielka Utrata»]. — S. 95.

в українській і польській літературі⁴⁰, тут лише пригадаю, що саме цей етапний в багатьох аспектах для біографії письменника текст надовго роз'єднав його з польським громадянством. Спершу, після виходу «Поета зради» у світ, польська преса закидала І. Франка камінням. «Уся Польща остикає на Франка. У п'ятницю вечором має тут бути диспут на тему *Ein Dichter des Verrates*. Я, бідний, маю боронити Франка. Ба, чи провалять голову, чи ні?»⁴¹, — писав Василь Стефаник у травні 1897 р. із Кракова до своєї нареченої Ольги Гаморак.

Польські критики оцінили Франкову статтю як «ославлення найбільшого польського поета в Європі», як «суцільні фальшування» (Г. Монат)⁴², навіть як конкретну спробу з боку українського письменника перешкодити спорудженню пам'ятника А. Міцкевичеві у Варшаві. Так, зокрема, вважав В. Спасович. На думку цього критика, а також П. Варта (У. Пільца), «напад» І. Франка на польського поета був загалом спрямований «проти поліпшення російсько-польських взаємин»⁴³. «Яким чином зі щирого друга поляків і багатолітнього співробітника польських журналів міг виродитися

⁴⁰ Див.: Возняк М. Франків розрив з польською пресою // *Світ*. — 1926. — № 11–12. — С. 135–141; Грабович Г. Іван Франко і Адам Міцкевич // *Іван Франко і світова культура*. — Кн. 1. — С. 135–141; Рудницький А. Іван Франко й німецькомовний світ — значення середовища для поета // *Українська література: Матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українців*. — Київ, 1995; Kuplowski M. *I. Franko jako krytyk literatury polskiej*. — Rzeszów, 1974; Kuplowski M. *I. Franko o literaturze polskiej*. — Kraków, 1979.

⁴¹ Стефаник В. Лист до Ольги Гаморак, травень 1897 р. // Стефаник В. *Повне зібрання творів у трьох томах*. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1954. — Т. 3. — С. 105.

⁴² Monat H. «Ein Dichter des Verrates»: Eine Entgegnung auf einem Artikel Dr. Iwan Frankos // *Die Zeit*. — 1897. — № 138. — 22 Mai. — S. 135–136.

⁴³ Спасович В. Под обвинением в измене // *Адам Мицкевич и его современные обличители*. — Санкт-Петербург, 1897. — С. 5.

Адам Міцкевич

такий затятий ворог, неперебірливий в засобах, що в своїй злобі доходить до галюцинацій?» — обурювався П. Варта⁴⁴.

Особливо вороже відреагували на статтю І. Франка деякі польські кола у Львові. У той час на мурах міста можна було побачити плакати з наругами й напастями на І. Франка. Так, на стіні камениці при вулиці Зиблікевича, де мешкав поет, «з'явився напис червоною фарбою: *Tu mieszkałotr Iwan Franko!* а на дереві навпроти дому гойдалася з ганчірок зроблена лялька з пришпиленим написом: *Iwan Franko!*»⁴⁵. «Підлим і нікчемним наклепником» назвали І. Франка у своєму відкритому листі члени польської *Czytelnia Akademickiej* (з таким поглядом не годилися лише деякі польські студенти)⁴⁶.

Про те, наскільки ворожим упродовж багатьох років було ставлення до І. Франка з боку окремих польських кіл, більш ніж красномовно свідчить реакція однієї з польських газет на його хворобу в 1908 р. «Нарешті, — писалося тоді на сторінках *Kurjera Porannego*, — того сказаного

⁴⁴ Варта П. Наследие поэта // *Адам Мицкевич и его современные обличители*. — С. 20.

Переклад українською мовою маловідомих сьогодні матеріалів про «Поета зради» І. Франка — статей польських критиків В. Спасовича «Под обвинением в измене» і П. Варта «Наследие поэта», вміщених у виданні «Адам Мицкевич и его современные обличители» (СПб., 1897), а також брошуру *Głosy akademickiej młodzieży w sprawie d-ra Iwana Franki* (Lwów, 1897), див.: Мельник Я. «Поет зради» Івана Франка. Голоси польської преси: *pro i contra* // *Парадигма. Збірник наукових праць*. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2009. — С. 237–273.

⁴⁵ Див.: Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — С. 17; Щурат В. *Іван Франко в 1895–1897 // Іван Франко у спогадах сучасників*. — Львів: Книжково-журнальне вид-во, 1956. — С. 269–273.

⁴⁶ Див.: *Głosy akademickiej młodzieży w sprawie d-ra Iwana Franki*. — Lwów, 1897.

ворога всього польського розбив параліч»⁴⁷. І для В. Яблоновського, автора книжки *Rozprawy i wrzżenia literackie* (1913), І. Франко продовжував залишатися «потайною гадюкою»: «Пригадуєш, — звертався автор до свого неназваного приятеля, — як ми протегували йому в *Głosie*, а він за все, отримане від нас, відплатив згідно з традиціями своїх предків (*sic!*) відомим пасквілем на Міцкевича»⁴⁸.

Згодом на зміну лайкам і погрозам прийшла майже повна ігноранція українського письменника в польських літературних колах. «У той час, коли офіційні кола речників польської літератури з поспішністю підносили на п'єдестал кожного третьорядного перекладача на західноєвропейські мови, забуто про те, що біля нас син українського люду [...] Іван Франко, який стільки праці вклав для популяризування великого польського письменника серед українського суспільства», — писав у 1941 р. Ю. Борейша⁴⁹. Вельми прикметно, що навіть деякі особисті знайомі І. Франка, дуже прихильні до нього, свого часу сприйняли «Поета зради» як явище, що розлучило їх з українським поетом (Ян Каспрович).

Не погоджувалися з Франковим потрактуванням А. Міцкевича як поета зради й співробітники *Kurjera Lwowskiego*, часопису, в якому І. Франко працював майже 10 літ: «Навіть найближчі до нього, найбільші друзі його в редакції *Kurjera Lwowskiego*, де був десять літ найкращим співробітником, навіть ті, що, зрівноважившись по роках, взяли участь у похороні Франка, — й вони не вміли зайняти становища. Та бодай здержались від дразливого виступу

⁴⁷ Див.: Доманицький В. Правдивий голос поляка про українську літературу // *Рада*. — 1908. — № 133. — 11 липня.

⁴⁸ Jabłonowski W. *Rozprawy i wrzżenia literackie*. — Warszawa, 1913. — S. 137.

⁴⁹ Borejsza I. *Franko i Polacy* // *Czerwony Sztandar*. — 1941. — 11. 05.

проти нього. Коли Франко появився в редакції за своїм бюроком, винеслися всі товариші в іншу кімнату, не привітавшись з ним, і делегували з-поміж себе п. Фрилінга, щоб пішов до Франка сказати йому: *Pan tu nie masz miejsca!*⁵⁰. Трохи інакше, аніж В. Щурат, якому, на думку М. Мочульського, про прикру пригоду І. Франка розповіли знайомі польські журналісти, писав про звільнення письменника з *Kurjera Lwowskiego* М. Павлик: «Франка прогнано з “Кур. Лв.” ... 11-го мая т. р. заочно письмом»⁵¹.

Якою була реакція І. Франка на випадки з польського боку? На позір виходило, що він надивовиж спокійно переніс усі образи. «Прийняв удар з мужеською рішучістю, з філософічною резигнацією, — свідчив Г. Бігеляйзен. — Почував себе моральним витязем. З якимось надлюдським завороженням, з якоюсь надземною величністю зумів замкнути весь внутрішній біль зраних почувань у собі. На оцей їдкий ворожий вереск, що довкола нього метушився, шалів, не відповів їм ні одним словом. Був великим чоловіком»⁵². Справді, окрім витриманої, гідної відповіді

⁵⁰ Щурат В. Іван Франко в 1895–1897. — С. 271.

⁵¹ Павлик М. *Спис творів Івана Франка за перше его 25-літнє літературної діяльності 1874–1898. На пам'ять его юбілея 30 жовтня 1898 р.* — Львів, 1898. — С. 114.

⁵² Бігеляйзен Г. Мої спомини про Івана Франка. — С. 342.

Між іншим, Г. Бігеляйзен “зводив в обороні І. Франка”, як сам казав, «завзяті бої»: «Мої заяви, що Франко в своїй статті руководився виключно літературними мотивами, обурюючись на первісне католицьке критикування Міцкевичевої поеми, оставалися безгмонними для розбурханого польського громадянства. А Франко цей же мав поважний і для поляків аргумент, коли покликувався в своїй статті на Словацького, котрий в *Bieniowskim* батожить Валленрода за те, що ввів до польської літератури зраду як систему і як методу!» (Бігеляйзен Г. Мої спомини про Івана Франка. — С. 341).

одному з критиків — Г. Монатові⁵³, реакцією І. Франка було майже цілковите мовчання. З листа І. Франка до І. Бодуена де Куртене (друга половина лютого 1898 р.): «Після такої полеміки, якої я зазнав з польського боку, перо випадало у мене з руки [...]. Я волів терпіти зневагу, ніж виправдуватися перед такими суддями»⁵⁴. Хоча відразу ж після перших відгуків у польській пресі І. Франко, вважаючи, що критики його статті «або не читали її зовсім, познайомившись з її змістом з повідомлень польських газет, або читали з упередженням, через патріотичні окуляри»⁵⁵, вирішив «в'яснити детальніше» «справу з Міцкевичем» і написав статтю *Polnische Polemik*, де «на двох останніх сторінках рукопису зібрав основні думки першої статті». Але редакція *Die Zeit*-у, «щоб не роздмухувати справи», відмовилася її надрукувати. Очевидно, із тих самих міркувань не «пу-

⁵³ Franko I. Meine «Falschungen» // *Die Zeit*. — 1897. — Bd. XII. — № 139. — 29 Mai. — S. 136–139. Український переклад цієї статті див.: Франко І. Мої «пофальшування» // *Українське літературознавство. Іван Франко: Статті та матеріали*. — 1996. — Вип. 62. — С. 41–45. Переклад з німецької мови Ірини Лужецької.

Г. Монат у публікації «Поет зради» (Відповідь на статтю д-ра І. Франка) поставив собі за мету спростувати всю «облуду таумачень» д-ра І. Франка про А. Міцкевича як поета зради. На думку цього критика, судження українського письменника про А. Міцкевича не є «жодною літературною критикою, це — політичний памфлет». За Г. Монатом, І. Франко, обґрунтовуючи свою позицію, вдався до низки фальсифікацій, зокрема, він буцімто перекрутив слова Г. Брандеса про польського поета, тенденційно охарактеризував польське суспільство часів А. Міцкевича як «зіпсоване безхарактерне й цинічне», загалом підійшов до його творчості вкрай необ'єктивно, свідомо перекрутивши факти (Див.: Monat H. «Ein Dichter des Verrates»: Eine Entgegnung auf einem Artikel Dr. Iwan Frankos // *Die Zeit*. — 1897. — № 138. — 22 Mai. — S. 135–136).

⁵⁴ Франко І. Лист до І. Бодуена де Куртене (друга половина лютого 1898 р.) // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 105.

⁵⁵ Там само. — С. 104.

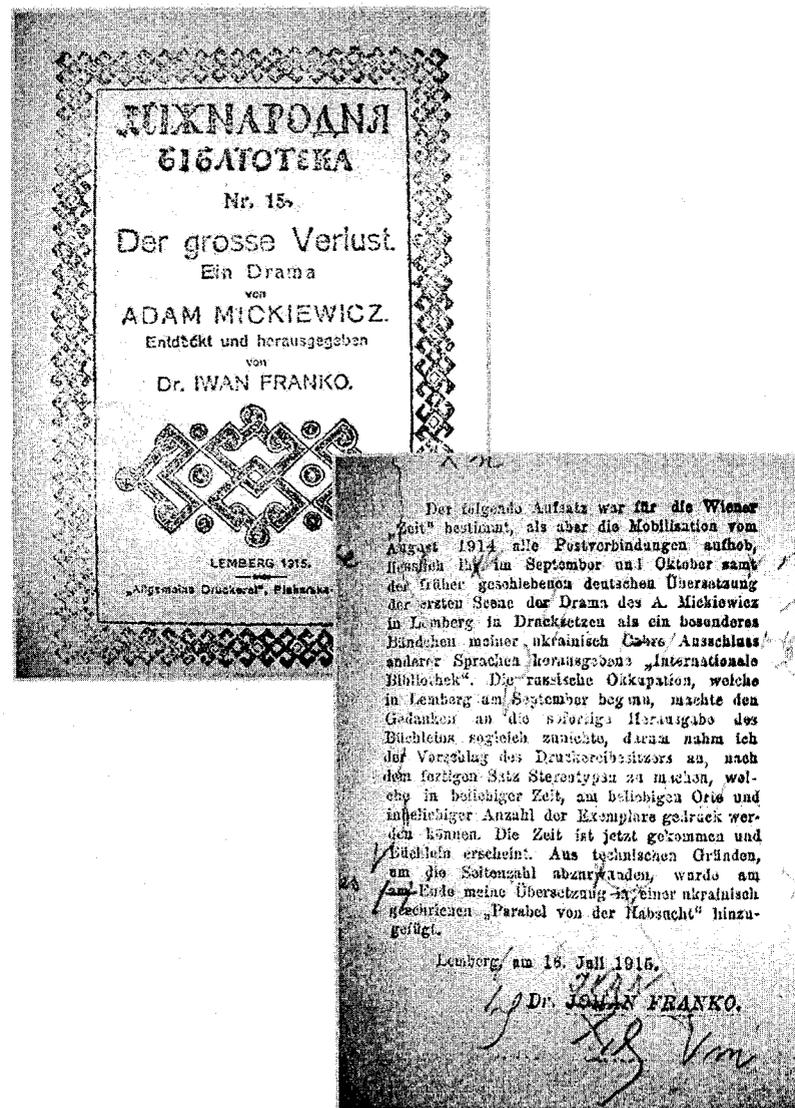
стив її в хід» І. Бодуен де Куртене, якому І. Франко також надіслав цю статтю. Так само назверх спокійно переніс І. Франко й насмішкуваті рецензії на *Wielką Utratę*. Проте відчув себе дуже ображеним, коли Ст. Василевський у *Gazecie Wieczornej* (1914, № 2) відніс його відкриття до розряду спиритичних явищ, і в листі до Я. Парандовського від 3 січня 1914 р. заперечив, написавши, що його відкриття не має нічого спільного зі спиритизмом. «Це твердження, легковажно виведене з моїх слів з передмови до мого видання драми Міцкевича, є цілком неправдиве, я ніколи не був спиритистом і не є ним до сих пір, але від квітня 1908 р. з ласки Божої я маю дар слуху, відкритого на голоси духів, а також — зору, відкритого на з'явища надзвичайного світу»⁵⁶. Незважаючи на фіаско, яке І. Франко потерпів із виданням *Wielkiej Utraty*, у час російської окупації Львова він лагодив до друку у «Міжнародній бібліотеці» німецькомовне видання цієї книжки. «Я бачив, — згадував М. Мочульський, — у коректі перші листки того видання, що не дійшло до кінця»⁵⁷.

... Але удари виявилися надто болючими. Від них І. Франко не зміг оправитися до кінця своїх днів. «Був паралізований і вряди-годи навідувала його манія духу Міцкевича. Це є до певної міри дуже знаменний об'яв. Нам слід здогадуватися, що антиміцкевичівський виступ, зокрема відгомін цього інциденту в Франковому оточенні, був засильний і надто нагальний для психічної конструкції українського Каменяра»⁵⁸.

⁵⁶ Франко І. Лист до до Яна Парандовського від 3 січня 1914 р. // *Українське літературознавство. Іван Франко. Статті та матеріали.* — 1996. — Вип. 62. — С. 45. Переклад з польської мови Ярослави Мельник.

⁵⁷ Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади.* — С. 169.

⁵⁸ Бігеляйзен Г. *Мої спомини про Івана Франка.* — С. 343.

Обкладинка і передмова І. Франка до видання «Адам Міцкевич. *Wielka Utrata*» німецькою мовою

Тому, на думку багатьох критиків, ім'я А. Міцкевича на палітурці Франкового видання в 1913 р. з'явилося аж ніяк не випадково, цим він нібито прагнув виправити свій необачний крок і очистити власне сумління.

Звісно, *Wielka Utrata* багатьма вузлами поєднана з «Поетом зради» — як у сенсі психологічному, так і в сенсі літературному. І цілком, очевидно, має право на існування думка, що хворий письменник прагнув «придобрити духа А. Міцкевича за статтю “Поет зради”, подібно, як раніше [...] очистив із своїх закидів Драгоманова у другому томі листів до нього»⁵⁹.

Але, гадаю, було би вельми цікаво для остаточного розставлення крапок над «і» — був чи не був А. Міцкевич автором *Wielkiej Utraty* — здійснити водночас із генетично-каузальним і ґрунтовний філологічний аналіз цього манускрипту в порівнянні з творами А. Міцкевича. Почасти спробу такого генетично-каузального підходу зробив у 1931 р. польський дослідник Т. Заdereцький, коли, здавалося, усі пристрасті навколо цього питання давно уляглися. Очевидно, тим і пояснюється спокійний тон його дослідження, хоча висновок і збігається з думкою сучасної Франкові критики: «На жаль, помилився Франко, помилився щодо особи автора, помилився в оцінці артистичних достоїнств, помилився в доведенні генези твору і помилково час його написання окреслив»⁶⁰. Такий генетично-каузальний аналіз тим паче необхідний з огляду на те, що в аргументах обидвох супротивних сторін — і Франка, і його

опонентів — є чимало суперечливих моментів. І ще: мабуть, не треба так беззастережно відкидати й моментами непомилне Франкове чуття інтуїції, можливо, у час хвороби лише фразеологічно оформлене ним, як «зносини [...] з світом духів», тут — із духом А. Міцкевича.

Але оскільки ці складні питання залишаються наразі нерозв'язаними, останнє, гадаю, назагал «поза межами можливого» нашого пізнання, повернімося ще раз до зв'язків *Wielkiej Utraty* з «Поетом зради», зокрема до Франкової інтерпретації у названих творах проблеми зради. Нагадаю: у «Поетові зради» І. Франко однозначно не сприйняв засади А. Міцкевича про те, що для поневоленої нації є не обов'язковим дотримання норм традиційної моралі, категорично засудив так звану «патріотичну зраду», співцем якої, на його думку, був найбільший польський поет: «... Зрада в своїх найрізномірніших формах творила головну тему майже всіх його поезій, [...] ця зрада — й це найхарактерніше малюється тут не як низька хиба, як заперечення етичного почування, але дуже часто як щось геройське, а деколи навіть як щось ідеальне, продиктоване найвищим патріотизмом»⁶¹. «Ось цього моменту в Міцкевича, — підкреслює Оксана Забужко, — Франко ніколи не міг сприйняти ні як мислитель — філософ національної ідеї, ні як “цілий чоловік”»⁶².

Вельми характерно, що такий самий погляд на «патріотичну зраду», як у «Поеті зради», критик через рік (1898) висловив у статті про Лесю Українку. Звернувши увагу на мотив зради в деяких творах поетеси («Самсон», «Грішниця»,

⁵⁹ Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — С. 167.

⁶⁰ Saderecki T. *Pseudo-Mickiewiczowy dramat polityczny na tle powstania 1831 r. zw. «Wielka Utrata» (Czas napisania, ideologia i środowisko)*. — *Lwów*, 1913. — С. 3.

⁶¹ Франко І. Поет зради // *Світ*. — 1926. — № 11–12. — С. 13.

⁶² Забужко О. *Філософія української ідеї та європейський контекст*. — С. 87.

Fiat nox! («Хай буде тьма!»), «Хвилина розпачу»), зокрема, зачитувавши оті рядки:

*О, горе нам усім! Хай гине честь, сумління,
Аби упала ся тюремная стіна!
Нехай вона впаде, і зрушене каміння
Покриє нас і наші імена*

критик відзначав: «Сучасні російські відносини не раз викликали таку розпучливу думку в поетів: пригадаймо хоча б вірш Некрасова на смерть Писарева, де він від правдивого новочасного героя жадав навіть резигнації з особистої честі:

*Тот герой, кто и честь свою губит,
Когда жертва спасает людей.*

На лихо, ся думка дуже небезпечна і двосічна: жертва з особистої волі і сумління звичайно не рятує нікого, і супроти цього Некрасовського поклику і його практичного переродження на користь свободолюбивого руху в 70-х роках піднявся тверезий та ясний голос Драгоманова з покликом «Чиста справа потребує чистих рук»⁶³. Відзначивши поетичну красу й силу згаданих віршів Лесі Українки, І. Франко все ж застерігав «проти їх практичної філософії». «Сама авторка, — пише він, — очевидно також добре розуміє їх практичну неможливість, коли дала їм власне такий титул, що наперед характеризує їх, як хвилиний вибух важкого болю і зневіри»⁶⁴.

У *Wielkiej Utracie* І. Франко, не зрікаючись свого розуміння ролі поета в житті суспільства як носія і вихователя високих морально-етичних засад, шукатиме в житті та

творчості А. Міцкевича тих моментів, які відповідатимуть його моделі поета. Він злагіднить, а подекуди й заперечить своє оскарження А. Міцкевича як «поета зради» через публікацію в цьому виданні своїх перекладів його високопатріотичних поезій — «До матері польки», вступу до поеми «Пан Тадеуш», «Оди на честь Наполеона» (останній текст — переклад із латинської), а також політичної драми *Wielka Utrata*, трагедії про підневільне становище Польщі після поразки повстання 1831–1832 рр. У просторому життєписі польського поета, уміщеному в цьому виданні (до речі, життєпис А. Міцкевича побудовано на основі біографічних студій В. Міцкевича та В. Спасовича), І. Франко значно детальніше, ніж у статті «Поет зради», вияснює генезу зради в А. Міцкевича, причому істотно зміщуючи акценти — з оцінки зради («Поет зради») на її причини (*Wielka Utrata*). Ба більше: по суті, він приєднався до ось цієї думки В. Міцкевича: «Поет не думав про апофеозу зради, а тільки вказував логічні наслідки гнету. Абсолютна держава — се кузня зради. Валленродизм примусовий для поляків у Росії»⁶⁵.

І ще один важливий аспект проблеми: *Wielka Utrata* як відповідь І. Франка на звинувачення його особисто в зраді з боку деяких поляків. І вельми прикметно, що ця відповідь смертельно хворого письменника засвідчила глибоку шляхетність його натури: «У голосах поляків про українську народність та українське письменство аж надто часто чути такі слова, буцімто українці тільки тим і дишуть, що

⁶³ Франко І. Леся Українка // *ЛНВ*. — 1898. — Т. III. — Кн. 2. — С. 83.

⁶⁴ Там само. — С. 86.

⁶⁵ Міцкевич А. «*Wielka Utrata*», історична драма з рр. 1831–1832. З додатком життєпису А. Міцкевича та вибору його поезій у перекладі на українську мову видав др. Іван Франко. — С. XXVII.

ненавистю до поляків, і те тільки вміють, що сіяти ненависть і ворожнечу супроти них, отся книжка нехай покаже їм, що українці вміють сіяти й дещо інше», — зазначав він у передньому слові до драми.

Відкриттям *Wielkiej Utraty* І. Франко безмірно пишався. Ця драма стала для нього мовби мірилом власних творчих потенцій. «Адже хто може знати, що я маю, або можу ще дати своєму народови, або, може, ще й іншим народам — адже дав недавно Полякам незрівнянний, а невідомий доси твір Адама Міцкевича», — писав він за півроку до своєї смерті Й. Застирцеві⁶⁶, либонь, і сам на мить забуваючи про ті неймовірні страждання, що випали на його долю в останні роки.

«ПІСНЕ, МОЯ ТИ ПІДСТРЕЛЕНА ПТАШКО»

Для Франка-поета хвороба виявилася особливо жорсткою. Уповні судилося йому пережити муки творчого безсилля, ті гіркі хвилини, коли

*Немов стріла з розламаного лука
Не полетить, так нині не летять
Слова, і блиски, й фарби не хочуть
Служить уяві. Ох важка розлука!¹*

Цю драму поет усвідомив ще в Ліпіку. Усвідомив її з такою пронизливо болючою силою, що не міг приховати своїх переживань і від інших. Так, в одному з листів із Ліпіка до В. Доманицького І. Франко, як уже згадувалося, написав, що після повернення додому він не буде робити нічого нового, особливо в белетристиці²1.

Причини? Їх поет розкрив іншому своєму кореспондентові — Ф. Вовкові: «... Я перейшов дуже тяжку і болючу хворобу, яка грозила міні смертю [...]. Та й тепер іще мое

⁶⁶ Див.: Застирець Й. *Зі споминів про І. Франка (про його релігійність)*. — С. 31.

¹ Франко І. Безсилля, ах! Яка страшная мука... // Франко І. *Зібр. творів*: У 50 т. — Т. 3. — С. 12.

² Франко І. Лист до Василя Доманицького від 1 квітня 1908 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 1073.

здоровля дуже немудре, але, головно, моя душа і мислення такі мляві, обезсилені, отупілі й отяжілі, що я навіть подумати не можу про якусь, хоч би троха оригінальну роботу»³.

Хоча масштаби катастрофи розкрилися перед поетом у Ліпіку, проте підсвідомість давно — тривожно й неустанно — сигналізувала йому про грядущу небезпеку. До мотиву згасання в душі творчої сили І. Франко раз у раз повертається у своїх поезіях. І щораз тони його «сумоглядних співів» ставатимуть безнадійнішими:

*І випало з холодних пальців
Перо. І мозок стомлений відмовив
Вже послуху. В душі глибока павза.
Ні думка, ні чуття, ні біль — ніщо
В ній не ворушиться. Завмерло все...⁴*

Із віддалі часу, коли відомо про драму Франка-поета, її суть і форми, пророчий характер багатьох його поезій, сповнених містичним передчуттям власної долі, не може не вражати:

*Пісне, моя ти підстрелена пташко,
Мушиш замовкнуть і ти,
Годі ридати і плакати тяжко,
Час нам зо сцени зійти»⁵.*

У вірші «Безсилля, ах! Яка страшная мука...» І. Франко розпучливий стан митця, який відчуває в душі згасання

³ Франко І. Лист до Федора Вовка від 2 квітня 1908 р. // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 994.

⁴ Франко І. Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер виє // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 3. — С. 169.

⁵ Франко І. Пісне, моя ти підстрелена пташко // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Київ: Наукова думка, 1976. — Т. 2: Поезія. — С. 168.

творчого духу, передає через своєрідну опозицію «вершин і низин», світла й темряви:

*Неначе з гір, де повно світла, барви,
і запаху, і співу пташенят,
і стрекоту сверщків, потоків шуму,
зійшов я вниз, де гниль, погані лярви,
де душно, мрячно, пута, знай, дзвенять
і чахне дух серед зневіри й глуму»⁶.*

Опозиція «вершин і низин» у наведених строфах не лише символізує полярність душевного стану митця, але й передає екстреми Франкового поетичного Космосу — світлі домінанти раннього та зрілого поета — темні барви пізнього. Світ поета розколеться навпіл: позаду залишиться світ світла, щебету птахів, волі, простору, інтелектуальних змагань, боротьби, падінь і знову злетів, попереду — лиш «гниль, погані лярви». Оті образи з другого світу напрочуд прозріливо передають не лише емоційну атмосферу життя митця на схилі віку, але й навіть елементи його поетики, образну систему смеркальних віршів, де думка поета дуже часто зупинятиметься на картинах смерті, розпаду, руїни, особливо при розкритті теми війни («війна жахів своїх розверне ад») — домінуючого мотиву текстів Франка воєнного часу.

Найбільший обсягом поетичний доробок І. Франка останнього періоду творчості припадає саме на 1914–1916 рр. Нічого не створив Франко-поет після повернення з Ліпіка в 1908 р. У наступному — 1909 р. — на поетичній карті І. Франка також всуціль «білі плями». Те ж саме весь 1910 рік аж до грудня. 15 грудня 1910 року І. Франко датує «Притчу про

⁶ Франко І. Безсилля, ах! Яка страшная мука... — С. 12.

сіяння Слова Божого», 15–20 того ж місяця — ще кільканадцять віршів: 15, за авторським визначенням, ширших поезій і 10 чотирирядкових строф, і, нарешті, 25–26 грудня 1910 р. поет продиктував «Притчу про захланність». Далі знову дуже тривала пауза — майже три роки — до вересня 1913 р.

Тому неабияке здивування викликає те, як за такий короткий проміжок часу — лишень за два тижні! — хворий поет зумів написати стільки творів, і, що найдивовижніше, такої високої естетичної вартості. Аргумент, що наприкінці того року, а також на початку наступного, він готував до друку друге, побільшене видання збірки «Мій Ізмарагд» — збірку «Давне і нове», і саме ця обставина послужила йому імпульсом для написання багатьох творів, не надто переконливий. Адже значно слабша в естетичному плані від решти творів з названого ряду «Притча про захланність». А це єдиний твір, про час написання якого, окрім авторської дати, існують ще деякі інші підтвердження⁷. Напрошується висновок, що ці поезії автор написав значно раніше, ще до хвороби, найімовірніше в 90-х роках, тоді ж, що й решту типологічно споріднених з ними притч і строф «Мого Ізмарагду». На жаль, автографи згаданих творів, які сам автор датував груднем 1910 р., не збереглися, а тим часом вони значною мірою допомогли б з'ясувати час їх написання.

Що спонукало поета до містифікації?

Адже, безсумнівно, це не помилка пам'яті? Чи не бажання (можливо, і неусвідомлене), «захиститися» від гострих

присудів тогочасної критики про його творчу неспроможність як митця в час хвороби? Зокрема, від оцінок молодого критика Миколи Євшана, котрий саме тоді, на початку 1911 р., писав: «А той, що довгі роки скріпляв нашу літературу і двигав на собі її тягар, — Іван Франко — зламався, даючи тільки уривки, фрагменти»⁸.

Як вже було зауважено, найбільше поезій в останнє десятиліття І. Франко написав у передсмертні роки — 1914–1916. Зумовлювалося це двома чинниками. По-перше, якраз тоді в нього трохи «розв'язалися» руки, і тепер, щоб перенести на папір щойно народжені рядки, він не змушений був чекати на прихід секретаря. Другий момент пов'язаний з історичними подіями в Україні того часу — Першою світовою війною, перипетії якої глибоко хвилювали поета.

Щоправда, деякі мемуаристи (Степан Гаєвський, Володимир Щуровський) твердили, що І. Франко не проявляв жодного інтересу до ходу війни. «Йшла переоцінка цінностей, але Франко вже ніяк не реагував на те нове становище й на ті нові громадські настрої, що їх утворила всесвітня війна», — писав, зокрема, С. Гаєвський⁹. До речі, висновок про Франкову відчуженість від сучасних йому подій С. Гаєвський зробив лише на основі однієї зустрічі з поетом у травні 1915 року: «Франко був щирий і одвертий протягом нашої балачки. Отже, коли він не звернув ні разу на теми громадські чи політичні, то це доводиться пояснити тільки тим, що у Франка той інтерес тоді цілком завмер»¹⁰. Примітно, що в інших споминах цей

⁸ Євшан М. Українська література в 1910 р. // *ЛНВ*. — 1911. — Т. LIII. — Кн. 2. — С. 352.

⁹ Гаєвський С. До характеристики Івана Франка // *Життя і революція*. — 1926. — № 5. — С. 107.

¹⁰ Там само. — С. 108.

автор, знову зауваживши, що І. Франко зовсім не цікавився світовими подіями, тут же згадує про вірш на сучасну тему війни, який поет зачитав йому і К. Паньківському (судячи зі змісту, що його переповів С. Гаєвський, це були «Три сестри милосердя»)¹¹. На відміну від С. Гаєвського, В. Щуровський спілкувався з І. Франком доволі часто, але як лікареві йому доводилося бачити поета здебільшого в найскрутніші хвилини його життя. Окрім того, міркування С. Гаєвського та В. Щуровського коригуються споминами інших сучасників, а головно — віршами поета того періоду, коли у «краї нашому гуляв Марс той огнисто-червоний», лейтмотивом яких, як уже мовилося, стане віддзеркалення теми війни. Саме ця обставина і спричинилася до того, що палітра Франкових творів воєнного часу стала значно розмаїтішою.

Варто відзначити, що в останній період творчості І. Франка аж до появи 1914 року віршів на сучасну тематику лише один струмок живив його поетичну Музу. Під цим струмком маю на увазі винятково книжні джерела Франкових тодішніх творів. Поза сумнівом, прикметну рису Франка-поета завжди становила значна доля віршів на «старі теми»¹². Але

¹¹ Гаєвський С. До споминів про Івана Франка // *Нова громада*. — 1924. — Кн. 35.

¹² Див.: Козій Д. Старохристиянські джерела поетичних мотивів Івана Франка (Із студій над мотивами Франкових поезій) // *Нові шляхи*. — 1929. — № 4. — С. 290–296; Його ж: Староукраїнські джерела поетичних мотивів Івана Франка. II. Біля староукраїнських джерел // *Нові шляхи*. — 1929. — № 7. — С. 108–111; Його ж: Франкові моралістичні поезії на старій основі // *Наша культура*. — 1936. — № 4. — С. 257–259; Криса Б. «Мій Измарагд» як образ поетичної свідомості Івана Франка // *Іван Франко — письменник, мислитель, громадянин*: Матеріали міжнар. наук. конф. (Львів, 25–27 вересня 1996 р.). — Львів: Світ, 1998. — С. 393–396; Мороз О. До генези й джерел «Мого Измарагду» Ів. Франка // *Іван Франко: Статті і матеріали*. — 1948. — Вип. 1. — С. 125–152; Скоць А. Творчі засади І. Франка у використанні стародавніх джерел // *Іван Франко: Статті і матеріали*. — 1964. — 36. 11. — С. 111–129.

якщо колись ці тексти були лише однією з часток «огрому» його поетичного Космосу, то в час недуги тільки вони заповнювали весь цей простір, та й у період війни І. Франко охоче звертався до цього джерела («Кончакова слава», «Ор і Сирчан», «Військо тіней. Воєнна пригода з р. 1167», зрештою, «Найдавніша історія України до р. 1008 в поетичних образах», «Поетичні твори за мотивами історії стародавнього Риму»). Названі «книжні» тексти поета, з іншого боку, так само значною мірою тісно пов'язані зі сучасною поетові історією. Під виразним впливом подій світової війни, слушно зауважує Андрій Жук, написана поема «Ор і Сирчан. Половецька історична сага»: «Устами старшого сина половецького хана поет засуджує війни, що спричиняються до розорення народів. Ідейний задум поеми — звеличення патріотизму, любов до батьківщини, що вище від усіх інших, особистих інтересів людини. Ту чудодійну силу, яка породжує беззавітну любов до батьківщини, поет уособлює в образі запашної степової трави євшан-зілля, що втілює непереборну силу чарів рідної землі», а також поема «Кончакова слава. Пригода з літ 1185–87». Половецьке військо й гине тому, що ним керувало не благородне почуття патріотизму, а хищницькі, грабіжницькі інтереси. Поет показує, що в своїх діях половці виявляють “хижість тигра”, вони прагнуть лише — “десь напасти, трупом класти, грабувати, мордувати”. — Так в історичних поемах про стародавні часи поет викриває і засуджує імперіалістичну грабіжницьку війну — тоді російську...»¹³.

До речі, саме з державницькими устремліннями поета пов'язував В. Стецюк його звернення в час війни до поетичної історіософії стародавнього Риму: «Коли в 1914-му році

¹³ Жук А. З останніх літ життя і творчості Івана Франка (1914–1916). — С. 63–64.

вибухла Перша світова війна, Франко відчував, що в короткому часі упадуть монархії і на їх ґрунті народи почнуть будувати власні демократичні держави, за національним принципом. Знаючи прекрасно історію державницької політики, він передбачив, що його народові в даних умовах не буде легко поконати ті всі труднощі суспільного і політичного характеру, що їх мав і має кожен нарід при творенні своєї самостійної держави. Щоб показати і змалювати якнайкраще, як великого героїзму і як великої посвяти життя одиниць і загалу вимагають організація власного суспільства і побудова власної сильної держави, Франко звернувся саме до найбагатшої в героїчні подвиги і в складні психологічні та соціально-політичні моменти історії Стародавнього Риму, яка приваблювала його ще з часів його студій в гімназії¹⁴.

Ще однією характерною рисою Франка-поета на схилі віку (тісно пов'язаною зі зазначеною вище категорією книжності) стане наявність численних паралелей між його тодішніми науковими студіями й мотивами його літературних текстів. Причому хронологічно майже завжди написання поетичних творів передували наукові дослідження. Так, поетичні переспіви «Найдавнішої історії України...», за незначними винятками, майже всі були створені після Франкової реконструкції та тлумачень відповідних частин Іпатіївського літопису, «Притча про Сліпця і Хромця» — після написання двох наукових розвідок на аналогічну тему (див.: «Притча про Сліпця і Хромця (Причинок до історії літературних взаємин старої Руси)» (1904), «Притча про Сліпця і Хромця (Пам'ятка староруського письменства)» (1912)). Особливо промовистим свідченням, наскільки інтенсивно

¹⁴ Стецюк В. Іван Франко як класичний філолог. — С. 44.

зацікавлення Франка-вченого впливали на Франка-поета, можуть слугувати часові паралелі між поемою «Кончакова слава» та відповідними розділами студії «Літописна основа "Слова о полку Ігоревім"». 27 вересня 1914 р. І. Франко завершив роботу над тією частиною згаданої праці, де темі Кончака приділено найбільше уваги. І буквально цього ж самого дня, 27 вересня, приступив до написання поеми «Кончакова слава. Пригода з літ 1185–87». Прикметно й те, що приблизно в той самий час, 19–22 вересня 1914 р., І. Франко закінчив розпочату ще 1899 р. поему «Ор і Сирчан. Половецька історична сага»¹⁵, джерелом якої, за його словами, стала «незвичайна щодо свого складу, походження й вартості половецька сага, захована в наших письменстві...»¹⁶.

Безумовно, те, що І. Франко в час хвороби тривалий період черпав матеріал для поетичної творчості тільки в книжних джерелах, котрі, окрім того, майже не виходили поза коло його тодішніх наукових зацікавлень, було відбиттям реалій поетового життя, віддзеркаленням його психологічного та творчого стану. «Як не прикро, а треба сказати, що з вибухом недуги в гострій формі Франко перестав бути творцем і власником нових ідей, — зазначав М. Мочульський. — А коли світло його духа прогнало від нього демонів і він міг думати, то його думка ходила лише по звичних, протоптаних стежках. Нових ідей він не в силі був ані засвоїти собі, ані нам їх дати»¹⁷.

¹⁵ Під такою назвою поема була надрукована в газеті «Діло» (Див.: Франко І. Ор і Сирчан. Половецька історична сага // *Діло*. — 1915. — №№ 100–105. — 20–25 грудня). Автограф поеми має інший заголовок — «Євшан-зілля. Половецька пригода з р. 1126» (Див.: *ІЛ*. — Ф. 3. — № 233).

¹⁶ Див.: *ІЛ*. — Ф. 3. — № 289.

¹⁷ Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. — С. 173.

Роздуми над особливостями психічної структури І. Франка на заході життя ведуть ще й до такого пояснення наявності численних паралелей між його поезією та науковими студіями. Чи не було це явище, подібно, як і ймовірна містифікація з датуванням окремих поезій у збірці «Давне і нове», також своєрідним захистом поета перед закидами тогочасної критики? Вступивши раз на одну стежку, віднайшовши певну тему, І. Франко прагнув узяти від неї якнайбільше: він опрацював її в різних жанрах і створював, можливо, таким чином і для себе ілюзію власної багатогранності й продуктивності (такої, як і колись, до хвороби).

Це підживлювало амбітність, раніше Франкові непритаманну, давало йому підставу для звинувачень своїх опонентів у тенденційності, некомпетентності. Причому з плином часу І. Франко ставав щораз вищої думки про свої праці. «Я не маю наміру робити собі компліменти, але думаю, що виконане мною літературно-історичне дослідження не під силу жодному з нинішніх славістів»¹⁸ — із таким супровідним коментарем надіслав він у 1912 р. В. Ягічеві одну зі своїх розвідок про церковнослов'янську літературу. А в 1915 р., протиставляючи власні історичні розвідки працям М. Грушевського, І. Франко в листі до редакції часопису *Ukrainische Nachrichten* напише: «Занявшись від 1910 р. спеціальними студіями над початками нашого народу та його духовного життя, я здужав розкрити й фактами та різнородними доказовими матеріалами прояснити такий широкий обрій і таку глибоку перспективу в давнину, що просто душа радується»¹⁹.

¹⁸ Франко І. Лист до Ватрослава Ягіча від 5 січня 1912 р. // Франко І. *Збір. творів*: У 50 т. — Т. 50. — С. 399.

¹⁹ Франко І. Лист до редакції *Ukrainische Nachrichten* від 13 серпня 1915 р. Цит. за: Жук А. З останніх літ життя і творчості Івана Франка (1914–1916). — С. 58.

Про те, що хвороба зруйнувала властиве раніше І. Франкові й щодо власної особи «жало критицизму», з подивом відзначали його знайомі. Так, К. Гриневичева, згадуючи про свої враження від побачення з І. Франком у лютому 1916 р., писала, як під час розмови з ним її вразило, що той «дуже пильно, як молодий дилетант при перших пробах пера», цікавився думкою про своє останнє оповідання. За її словами, тяжко було впізнати того колишнього І. Франка, котрий «написавши що-небудь, як невичерпний багач, переставав пам'ятати, а хвалу й суд носив сам у собі»²⁰.

Однак вернімося ближче до творів І. Франка воєнної пори, про які неймовірно високої думки був сам їх автор, але, за незначними винятками, вкрай негативно оцінювала їх сучасна поетові критика, і зовсім воліли не згадувати про них пізніші коментатори. Радянська критика, замовчавши про існування багатьох передсмертних творів письменника, його велику трагедію як митця і людини, відбивалася лицемірною тезою про всезростаючий поступ Франка-художника: «І у важкі роки життя І. Франко не занепадав духом, ішов по висхідній, постійно відточував свою майстерність і до останнього подиху підносився все вище і вище як поет справді народний»²¹.

На схилі віку І. Франко, упорядковуючи до друку ювілейну збірку поезій (наближалось його 60-ліття), включив до неї чимало поезій, написаних упродовж двох останніх років²². Але за життя автора збірка не встигла побачити світу. Не

²⁰ Гриневичева К. Спомини (І. Франко). — С. 255.

²¹ Див.: *Питання текстології: Поезія і проза*. — Київ: Наукова думка, 1980. — С. 3.

²² Франко І. [Збірка поезій, підготовлена до друку 1914–1916 рр.] // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 232.

вийшла вона й після його смерті. Більше того: ніколи ні в кого з дослідників не з'являлося навіть наміру реалізувати останній задум Франка. До того ж поетові нащадки не постаралися навіть зберегти збірку в цілості: деякі рукописи останніх поезій пропали, у тому числі не зберігся і заголовок збірки. Марія Деркач (найкращий побіч із М. Возняком і В. Дорошенком знавець рукописної збірки Франкового архіву) висловлювала припущення, що це могло трапитися 1940 р., коли коробка з автографами письменника замокла²³. Поверхом вище над кімнатою НТШ у Львові, де з 1917 р. зберігався особистий архів письменника, забули на ніч закрити крани, і вода залила Франкові скарби. Можливо, серед втрачених тоді автографів були й рукописи поезій «Дві чети»²⁴ та «В парку»²⁵.

Щодо публікації поетичної спадщини І. Франка двох останніх років життя. Деякі вірші були надруковані за життя

²³ [Примітки Марії Деркач до збірки поезій І. Франка, підготовленої до друку 1914–1916 рр.] // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 232.

²⁴ Вірш «Дві чети» опублікував Ярослав Весоловський у кн.: *Кривавого року: Віденський ілюстрований альманах на 1917 рік*. — Відень, 1917. — С. 27 (під рубрикою «З посмертної теки Івана Франка»).

²⁵ В альманаху «Кривавого року» надруковано вперше й поезію «В парку» (Див.: *Кривавого року: Віденський ілюстрований альманах на 1917 рік* / Зладив Ярослав Весоловський. — Відень, 1917. — С. 3 (факсимільне відтворення тексту початку твору з підписом «Знімка частини одного з останніх власноруч написаних віршів Івана Франка»).

На думку Миколи Бондара, «публікація факсиміле уривка твору, як і підпис під ним, очевидно, не були позбавлені надихаюче-агітаційного сенсу, повинні були запевнювати усіх, кому адресувався альманах: ім'я Франка служить їх справі, їм свій рукопис довірив поет, з-під пера якого до останніх днів продовжували виходити визначні поетичні твори» (Див.: Франко І. *Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. — Київ: Наукова думка, 2008. — Т. 52: Оригінальні та перекладні поетичні твори / Ред. тому М. П. Бондар. — С. 872).

автора — «З великої війни»²⁶, «Під сей воєнний час»²⁷, «Інвазія»²⁸, «Усміх фортуни»²⁹, «А ми з чим?»³⁰, «Будьмо!»³¹, «Царські слова»³², окремі — перегодом³³, проте значна їх частина донедавна зберігалася лише в рукописах в особистому архіві І. Франка в Інституті літератури ім. Т. Шевченка НАН України: 30 поезій у збірці за № 232, 20 творів, у тому числі кілька віршованих повістей, — за № 233. Окрім того, в останній збірці є ще два авторизовані списки. Не ввійшли ці тексти ані в 20-томне видання, ані в Зібрання творів І. Франка в 50-ти томах, у якому його творчий доробок останніх років представлено лише вибірково. До речі, у 50-томник не включені навіть такі поезії, як «Парламентарний чортик»³⁴, «Жінка з револьвером»³⁵, «Купецька пригода»³⁶, які в часи потепління політичного клімату в Україні опублікував І. Басс у часописі «Жовтень».

²⁶ Франко І. З великої війни // *Діло*. — 1915. — Ч. 90. — 10 листопада; Ч. 91. — 11 листопада.

²⁷ Франко І. Під сей воєнний час // *Українське слово*. — 1916. — Ч. 1. — 1 січня; Ч. 2. — 2 січня; Ч. 3. — 3 січня.

²⁸ Франко І. Інвазія // *Діло*. — 1915. — Ч. 72. — 23 жовтня.

²⁹ Франко І. Усміх фортуни // *Діло*. — 1915. — Ч. 86. — 6 листопада.

³⁰ Франко І. А ми з чим? // *З великого часу: Воєнний літературно-науковий збірник*. — Львів, 1916. — С. 48.

³¹ Франко І. Будьмо! // Там само. — С. 49.

³² Франко І. Царські слова // Там само. — С. 51.

³³ Див.: Мельник Я. «... І остатня часть дороги (Іван Франко в 1914–1916 рр.)». — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. — С. 48–62; Ї ж: «... І остатня часть дороги». Іван Франко. 1908–1916. — Дрогобич: Коло, 2006. — С. 274–371.

³⁴ Франко І. Парламентарний чортик // *Жовтень*. — 1968. — № 5. — С. 117–118. Публікація І. Басса.

³⁵ Франко І. Жінка з револьвером // Там само. — С. 118–119.

³⁶ Франко І. Купецька пригода // Там само. — С. 120–122.

Натомість у 40-х роках Франкову спадщину почали активно «збагачувати» творами на атеїстичну тематику, автором яких був особистий секретар письменника Мар'ян Колодій: «Я не загину від клятьби католиків», «Ще день, ще два, а може, ще три дні»³⁷. Особливо багато політичних спекуляцій виникло навколо одіозного твору цього ж автора — поеми «Папі в альбом». Уривки з цього «твору І. Франка» були вміщені в газеті «Вільна Україна»³⁸, повністю він був видрукований у журналі «Жовтень»³⁹ (1951, № 7), у збірнику «Іван Франко проти Ватикану» (Київ, 1953), навіть опублікований у 20-томнику, причому в основній частині. Виняткова увага до цієї фальсифікації М. Колодія (за своє «цінне відкриття» автор отримав навіть подяку від Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України за підписом його тодішнього директора академіка Олександра Білецького)⁴⁰, пояснюється тим, що ця примітивна підробка слугувала прекрасною ілюстрацією улюбленої тези офіційного літературознавства про Франка — непримиренного борця проти Ватикану, папства та католицизму. Прикро, що патрунували цій політичній спекуляції, спотворенню постаті поета відомі літератори та франкознавці, котрі

³⁷ Див.: Колодій М. Останні дні життя Івана Франка (Із спогадів колишнього особистого секретаря) // *Вільна Україна*. — 1946. — 25 травня.

³⁸ Франко І. Папі в альбом // Там само. — 1946. — 28 травня.

³⁹ Франко І. Папі в альбом // *Жовтень*. — 1951. — № 7. — С. 63–65.

⁴⁰ «Інститут літератури виносить Вам глибоку подяку за те, що Ви зберегли і зробили такий дорогоцінний внесок в літературну спадщину Івана Франка», — листа такого змісту отримав М. Колодій (див.: Колодій М. Останні дні життя Івана Франка (Із спогадів колишнього особистого секретаря)).

поставили (деякі, може, вимушено) свої імена в публікаціях на оборону цього фальсифікату⁴¹.

Щоправда, варто відзначити, що не всі вчені беззастережно погоджувалися з приписуванням І. Франкові згаданої поеми. Так, на останньому засіданні наукової сесії Львівського університету, присвяченої 100-річчю від дня народження І. Франка, категорично протестував проти публікації цього твору в 20-томнику професор Михайло Пархоменко⁴². Ще раніше, у 40-х роках, укладаючи проспект видання творів І. Франка в 25-ти томах, не давав згоди на друкування підробки М. Колодія академік Михайло Возняк. Цей його протест залишився захованим у протоколах засідання редакційної колегії, натомість було оприлюднено іншу його «думку». Газета «Вільна Україна», друкуючи в 1946 р. (28 травня) на своїх сторінках фрагменти поеми «Папі в альбом», використала авторитетне ім'я саме цього дослідника. «Академік М. Возняк сказав, що цей твір за своїм стилем безумовно належить Франкові»⁴³. Дискусії навколо поеми «Папі в альбом» тривали майже двадцять років. Так, проблема авторства цього твору розглядалася на засіданні вченої ради Інституту літератури (15 січня 1957), де було прийнято ухвалу такого змісту: «новоствореному сектору франкознавства вивчити це питання, дослідити тогочасні обставини, зробити докладний філологічний аналіз тексту і висловити обґрунтовану думку

⁴¹ Див.: Білоштан Я., Брагінець О., Мазуркевич О., Мельничук Ю., Мороз О., Нудьга Г., Павличко Д. На захист атеїстичної спадщини геніального сина народу // *Жовтень*. — 1957. — № 4. — С. 131–141.

⁴² Див.: Брагінець О., Мороз О., Білоштан Я. та ін. В інтересах істини (З приводу необ'єктивних тверджень проф. Львівського університету М. Пархоменка про фальсифікацію деяких творів Івана Франка (Лист до редакції)) // *Вільна Україна*. — 1956. — 2 жовтня.

⁴³ Див.: *Вільна Україна*. — 1946. — 28 травня.

з приводу авторства вірша “Папі в альбом”⁴⁴. Невідомо, які висновки зробила комісія, принаймні, преса до цього питання більше не поверталася. Лише в 1966 р. було, нарешті, визнано, що вміщення в 20-томнику поеми «Папі в альбом» становило одну з найсерйозніших помилок упорядників і редакційної колегії цього видання⁴⁵.

Основна причина того, що передсмертні твори І. Франка так довго не доходили до читача, криється, очевидно, не в їх естетичній недосконалості, про що подекуди доводилося чути. Погодьмося, цей критерій ніколи не був визначальний для едиційної практики радянського франкознавства. До того ж серед отих «дітей страждання»⁴⁶ поета є й такі тексти, яким не відмовиш художньої вартості.

Затаювалися Франкові поезії 1914–1916 рр., «так, наче їх і не було», затемнювалася справжня постать поета головним чином із двох причин.

По-перше, у жодну модель тодішнього офіційного літературознавства не вкладалася поетова візія України, його мрії про власну державність. Ідея здобуття «високих брам державного життя», які поет і сам так затято, «каменіючи від праці» (Дмитро Павличко), возводив ціле життя, з особливо виразною силою прозвучить у поезії «А ми з чим?», написаній 9 вересня 1915 р. Кожен народ не тільки має право на утворення власної держави, але й покликаний її утворити, — стверджує І. Франко. У цьому

⁴⁴ Див.: Радянське літературознавство. — 1957. — № 4. — С. 156.

⁴⁵ Див.: Кирилюк Є. Вічний революціонер: Життя і творчість Івана Франка. — Київ: Наукова думка, 1966. — С. 236.

⁴⁶ Так назвав І. Франко поезії збірки «Мій Ізмарагд», які він написав 1897 р. після перенесеної операції на очі, у темній кімнаті, із зажмуреними, болючими очима.

покликанні він вбачає вищу, Божу справедливість, бо саме в умовах власної держави якнайповніше виявляється вартість нації як творчого чинника історії, її будівничача сутність:

*Глянь, до високих брам державного життя
В ладі й добрі та для культурної роботи
Народи тиснуться під напором буття
Чергою багачі, і злидарі, й банкрути⁴⁷.*

Цікаво у зв'язку з цим навести майже математичну формулу права кожної нації на самовизначення швейцарського народознавця Блюнчлі: «Що нація — то держава! Що держава — то нація!»⁴⁸, а також висловлювання «каменяра науки про націю» (О. Бочковський), чеха Т. Масарика: «Кожен свідомий народ змагає до власної держави»⁴⁹. Відповідаючи на запитання, з чим українська нація підходить до «брам державности», і чи має вона на це історичне право, поет стверджує:

*А отже і до нас покликане дійшло,
І ми стаєм до брам отих міцних
Із архиканоном думок всіх визвольних,
Аби нікому кривди не було.⁵⁰*

«На порозі безсмертя поет стояв перед “високими брамами державного життя” і намагався відімкнути їх для України [...], до останніх хвилин свого земного буття намагався він сповнити “горожанську”, націотворчу місію художнього

⁴⁷ Франко І. А ми з чим? — С. 48.

⁴⁸ Див.: Бочковський О. Життя націй. — Львів, 1939. — Ч. 2. — С. 19.

⁴⁹ Там само. — С. 32.

⁵⁰ Франко І. А ми з чим? — С. 48.

слова»⁵¹, пов'язуючи ідеал будущини, візію незалежної України з ідеєю активного творення, боротьби, саможертвності:

*Будьмо хоч трупами, та трупами вельмож,
Що на велике діло спромоглися,
Але не трупами тих завалидород,
Що в боротьбі безцільній знемоглися!*⁵²

*Вояк про обов'язок свій питає,
Гинучи, кращий, ліпший час вітає*⁵³.

По-друге, основний пафос Франкових поезій воєнної пори («Інвазія», «Царські слова», «Муж довір'я», «Пригода в Підбужи», «Донець — козак молодий», «Два столівники») становить викриття «злобних», «загребущих рук» російського самодержавства, великодержавних претензій російського імперіалізму, розбою, який чинила російська адміністрація і армія в Галичині, прикриваючись месіанською ідеєю визволення якогось міфічного «русского народа Галиции». «Жоден із Франкових високохудожніх національно-патріотичних творів не був таким небезпечним для “імперії зла”, як ряд невикінчених, ритмічно “кульгавих” віршів періоду 1914–1916 рр. [...] Франко мовби попереджав власний народ, перестерігав Європу, чим може обернутися “визвольний” прихід нових варварів»⁵⁴.

⁵¹ Корнійчук В. Еволюція поетичної свідомості Івана Франка // *Іван Франко — письменник, мислитель, громадянин: Матеріали міжнар. наук. конф.* (Львів, 25–27 вересня 1996 р.). — Львів: Світ, 1998. — С. 298–299.

⁵² Франко І. Будьмо! // *З великого часу: Воєнний літературно-науковий збірник.* — С. 48.

⁵³ Франко І. Во чоловіціх благоволені! // Франко І. *Зібр. творів: У 50 т.* — Т. 3. — С. 390.

⁵⁴ Корнійчук В. *Ліричний універсум Івана Франка: горизонти поетики.* — С. 167.

Львів у час російської інвазії.
Росіяни вертаються з «трофеями» зі Львова.
Поштівка, 1915 р.

Після взяття Львова російською армією.
Малюнок, 1914 р.

*Щоб Прикарпатська Русь ярма вже не носила,
Я не пожалую салдатів мільонів,
Ні мільярд рублів. Хоч би кров прикрасила —
Й сотні миль ваших там вулиць, ланів, загонів
По сьому мусить бути. Росія мусить стать
Одна, велика, рай чиновних і шпionів...⁵⁵*

Це рядки з поезії «Царські слова», яку поет написав 5–6 вересня 1914 р. одразу після оприлюднення маніфесту головнокомандувача російських військ Миколи Романова, у якому проголошувалася ідея єднання всіх руських земель на «лоні матушки Росії»: «Як рвучкий потік несе каміння, щоб злитися з морем, так немає сили, щоб спинила руський народ в його пориві до об'єднання. Нехай не буде більше поневоленої Русі! Спадщина св. Володимира, земля Ярослава Осмомисла, князів Данила і Романа, скинувши ярмо, хай піднесе прапор єдиної, великої неподільної Росії! Хай сповниться Боже Провидіння, щоб благословило діло збирачів Руської землі...»⁵⁶. Фразеологічно поезія «Царські слова» нагадує, власне, той і численні інші царські укази, лексику російського офіціозу. Як зауважує Лідія Марченко, використовуючи прийом самовикриття негативного персонажа, поет майстерно викриває прикриті лицемірними гаслами, фальшивою риторикою істинні плани Росії⁵⁷:

⁵⁵ Франко І. Царські слова. — С. 48.

⁵⁶ Цит. за: Нагаєвський І. *Історія української держави двадцятого століття*. — Київ, 1993. — С. 51.

⁵⁷ Марченко Л. *Із мотивів лірики І. Франка останніх років життя (1907–1916) // Українське літературознавство. Іван Франко: Статті та матеріали*. — 1970. — Вип. 11. — С. 90.

Російські військові біля пам'ятника королю Яну III Собеському на Гетьманських валах (тепер пр. Свободи). Львів, 1915 р.

Перший російський козацький патруль на пл. Ринок у Львові. 3 вересня 1914 р.

*І понесуть мої війська оту любов
Мільйонами штиків і сотнями гармат
До поневолених «братушек і рабов»,*

*Покажуть їм вони, хто кат їх, а хто брат,
Що таке «русській царь» і що теж «русській Бог»,
Пізнають руську владсть із-за тюремних крат,*

*Пізнають, що таке ісправник, що острог,
Що православіє й його святая сила
І що таке значить «согнуть в бараній рог»⁵⁸.*

Той самий прийом самовикриття І. Франко використовує також в інших творах воєнного часу — «Інвазія», «Усміх фортуни», «Під сей воєнний час», «Муж довір'я», особно в останньому, на відміну від пропагандистського штампу царизму, патетичного образу Росії — «собирательнице русскіх земель»⁵⁹, захисниці братів-слов'ян від австрійського панування, поет показує справжню суть експансіоністських прагнень Росії:

*«Чим ті люди себе тішать,
Що Росія якась мати? —
Конче треба стрілять, вішать,
А то як же панувати?
І хто буде шанувати?»⁶⁰*

⁵⁸ Франко І. Царські слова. — С. 49.

⁵⁹ «Галичина — слава Богу — Россия», «Наш русский край родной, исконный, наш древний Галич, стольный Львов», «Да будет единая, могучая, нераздельная Русь» — такими й подібними пасажами були всуціль заповнені сторінки часопису «Львовское военное слово», який в 1914–1915 рр. «в исконном русском центре Львове» видавав «Штаб Главкомандующего армиями Южно-западного фронта» (Див.: *Львовское военное слово*. — 1914. — №№ 30, 39; 1915. — № 139).

⁶⁰ Франко І. Муж довір'я // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 222.

антиукраїнську політику «мужів довір'я» царя — графів Бобринського і Шереметьєва, «місіонерство» яких у Галичині полягало в тому, щоб

*Поляків підпомагати,
Висисать жидів по змозі,
Мазепинство ж істребляти⁶¹.*

Що саме такою була національна політика Росії на тимчасово окупованих землях, свідчень — документальних і мемуарних — більш ніж достатньо. Такою вона була в Галичині, на Буковині, на Гуцульщині... «В 1917 р., ще в часі великої світової війни, — згадував Іван Куровець, — в місяці серпні був я в Криворівні з жінкою й бачив власними очима згарища хати проф. Грушевського і його бібліотеки. Бачив власними очима, як горіли доми читалень “Просвіти”, громадських урядів, крамниць і всього українського життя в Криворівні й цілій Гуцулії, в Жаб'ю, Ясенові, Яворові. — Це діло знищення робили солдати визвольної армії Керенського. Всі польські притулки, школи, костели в Жаб'ю й інших місцевостях Гуцулії zostалися ненарушеними»⁶².

Франкова поезія в роки війни, за словами Валерія Корнійчука, «своїм сатиричним пафосом досягає Шевченкового “Кавказу”, хоч, звичайно, й не може зрівнятися з ним художньою силою і вправністю»⁶³.

Коли читаєш Франкові поезії воєнного періоду, на згадку спадає одна з тогочасних публікацій у газеті «Діло» під за-

⁶¹ Франко І. Муж довір'я // *ІЛ*. — Ф. 3. — № 222.

⁶² Куровець І. Іван Франко в моїх згадках // *Новий час*. — 1926. — Ч. 37. — С. 5.

⁶³ Корнійчук В. Еволюція поетичної свідомості Івана Франка. — С. 298.

головком «Пишімо щоденні записки» — заклик до читачів якнайточніше записувати, «як уявляється кождому ся війна з його становища, яке вражіння вона робить на нього, які почування і думки викликає в душі»⁶⁴. Гадаю, саме такий характер мають багато поезій І. Франка, у яких відбито його сприйняття війни. Сприйняття, за незначними винятками, не поета. Бо якраз в естетичному плані — найслабші його відгуки на конкретні події (згадана вище віршована повість «Муж довір'я», а також віршована хроніка «Сухий пень», — це реакція І. Франка на повідомлення російської військової преси про наступ росіян на Перемишль, поема «З великої війни» — враження поета від вступу російської армії до Львова, ночівлі російських солдат і офіцерів у його власній хаті). Бувало, що теми для своїх творів І. Франко черпав із газетної хроніки, зокрема кримінальної («Дві пари змовників»), із розповідей рідних чи знайомих, про що не забував між іншим повідомити й читача. Так, під віршем «З Панасових оповідань» поет зазначив: «Діялося в початку зими 1915 р. в однім підгірським селі Скільського повіту. Оповів Панас, ординаж мого сина Петра», під поезією «Три стирти» — також авторська помітка: «На основі оповідання мого братанича Антона».

Прикметно, що деякі дослідники навіть не підходили до останніх поезій І. Франка з художніми критеріями. За С. Єфремовим, це були «сірі, часом убогі, розумування, в яких уже не виблискували іскри великого таланту [...] Безсилля почувалося в кожному новому рядкові цієї колісь сильної людини, і, певне, глибокий біль повинен був почувати поет, якщо до свідомости йому доходило хоч під час *lucida intervalla* оте жахливе безсилля...»⁶⁵. На думку Марії

} Панасових оповідань.
I Москва ч диму

З Москалами мали ми
Ще минулі зими
Тисячі пригоди...
Щабувало же між ними
Презлуди народи!

Детем маже теревик!
А що тоді так кривик,
Де в хаті потучо,
«Ордезет!» Пшут Москва!
Заразі потучо.

Газ прихочу на обіг —
Детот! А бою ні сліг!
Самі дади в хаті.
Щабувало іграли дади!
Можне де в загаті!

Одичаю хату скрізь.
«На ніг, синьйку, не лізь!
Там він! Сама злепну.
В нього зберіє куте, не в жер,
Задасть тобі рану.»

На проу лениць Москва,
Звільно зодбу на уаль.
«Не дай Бог пропасти!»

На ружь, а гай е му!
Весь задохнувся в димі! —
Всё равно, в твоей власти!

Взяв ружьба зачучо,
А самов три очло
З пачу стазати,
Незнав бічний ще куриві
Тобківської хати.

Написано 5 листопада 1915. Діє,
юса в початку зими 1914 р. в однім
підгірським селі Скільського повіту.
Оповів Панас, ординаж мого сина
Петра.

Автограф поезії Івана Франка «З Панасових оповідань».
5 листопада 1915 р.

⁶⁴ Пишімо щоденні записки // Діло. — 1914. — № 108. — 14 листопада.

⁶⁵ Єфремов С. Іван Франко: Критично-біографічний нарис. — С. 98–99.

Деркач, передсмертні твори поета — «це вже тільки віршована проза»⁶⁶. «... Ті вірші не визначалися властивою для автора в попередні часи яскравістю поетичних образів, але формою та змістом вони мали закінчене ціле, що мусило свідчити про нормальність думання автора в той час», — писав про своєрідність творчого процесу І. Франка останніх років життя С. Гаєвський⁶⁷.

Справді, переважна більшість поезій І. Франка передсмертних років не позначена печаттю таланту, і, на перший погляд, здається, немислимим поєднання їх із високолетніми творіннями Франкового поетичного генія кращих, щасливіших днів життя, із творами, що «на цілі століття залишаться невичерпною скарбницею найартистичніших зразків»⁶⁸. Одначе, з другого боку, так важко беззастережно погодитися з думкою багатьох критиків про смерть І. Франка як поета в останні роки життя (Катрі Гриневичевої, Михайла Мочульського, Сергія Єфремова, Петра Карманського, Леоніда Білецького). Зосібна, останній у розвідці «Хто такий Франко для українського народу?» твердив, що відтоді, коли поет захворів, він «для української поезії вмер... Геніяльний дух його не витримав тяжких фізичних болів, нервова система порушилась, і знеможений дух упав у прірву психічного катаклізму...»⁶⁹. Подібні присуди хочеться злагіднити тим, що й в смеркальні роки з-під пера митця з'являться деякі прекрасні поезії, такі, наприклад, як «Відданиця», «Із поучень батька синові», «Не алегорія»,

⁶⁶ Деркач М. Серед блокнотів і записок Івана Франка // *Література і мистецтво*. — 1941. — № 5. — С. 41

⁶⁷ Гаєвський С. До споминів про Івана Франка. — С. 13.

⁶⁸ Білецький Л. Хто такий Франко для українського народу? — С. 231.

⁶⁹ Там само.

«Зоні Юзичинській», «Во чоловіціх благоволеніє!», окремі місця в поемі «Ор і Сирчан», а також низка гарних перекладів (переклади поезій Адама Міцкевича, Данте, Вільяма Шекспіра, староісландських пісень тощо).

Опріч того, говорячи про рецепцію сучасників останніх Франкових віршів, не варто випускати з уваги й той момент, що дуже часто критики складали собі думку про творчість поета на схилі віку (її обсяг та естетичну вартість) без знання всієї його спадщини, оскільки багато поезій зберігалося лише в рукописах. По-друге, для деяких критиків був притаманний погляд на творчість І. Франка останнього періоду крізь призму безпосередніх особистих вражень (зазвичай тяжких і болісних) від його постаті.

Вельми симптоматично також і те, що поезії, перейняті тривогою за долю України, у художньому плані найсильніші з усього, що написав І. Франко в той час. Чи не була таким могутнім імпульсом для хворого поета сама ідея? Провидіння Боже дарувало останню ласку творцеві, і в хвилини просвітлення його помисли зверталися до вічної теми — теми України, її будучини:

*Нехай же йде війна та своїм ходом,
Як повинь розгулявшись поверх поля,
Хай розраховується тут і труду свого плодом,
І кровію дітей своїх народ з народом,
Поки достигне плід — велика добра воля!*⁷⁰

Але, на жаль, мусимо визнати, що найчастіше поетичне небо І. Франка на заході його життя сповивав густий темний морок. Коли розмірковуєш над драмою Франка-поета наприкінці життя, то мимоволі пригадуєш, що почуття остраху

⁷⁰ Франко І. Во чоловіціх благоволеніє! — С. 390.

перед згасанням у душі творчої сили не раз навідувалось і до Леся Українки. «Леся Українка ніколи не боялася смерті, але боялася маразму і найбільше боялася, що, як почнеться упадок мозкової діяльності, то вона того не зауважить і не покине писати в належний час. Боялась теж, що не сповнить літературних намірів, які носила в душі. "Треба писати, поки ще пишеться, а то не встигну всього за той час, коли розумова енергія не висякла", — думала, що ще впереді буде і такий старечий період, коли б вона не творила, але жила», — писав про останні дні поетки її чоловік Климент Квітка⁷¹.

Невтішні обставини біографії І. Франка останніх років вплинули не лише на естетичну вартість його творів, вони значною мірою визначили їх зміст, а також стиль. Гадаю, що віддзеркалення хвороби поета в його віршах у цьому останньому аспекті — це проблема, яка заслуговує на окреме спеціальне дослідження, можливо, навіть монографічного плану. Зараз торкнуся лише одного аспекту, а саме: ролі галюцинаційного елемента в структурі передсмертних віршів поета.

Насамперед варто відзначити, що українські критики різних поколінь (Михайло Мочульський, Леонід Білецький, Анатолій Макаров) одноставні у визнанні І. Франка як одного з творців жанру візії в українській поезії. Що ж, достатньо лише згадати поему «Похорон», сюжет якої цілком побудований на галюцинаційному елементі, низку поезій збірок «Мій Ізмарагд», *Semper tiro*, окремі мотиви поем «Іван Вишенський», «Мойсей», «Терен у носі», «Легенда про Святого Маріна», матеріалом для народження яких послужили візії, а також прозові твори — повість «Великий шум», оповідання

Во чоловічих благоволеніє!
 Немає ще миру і на вічно не кінець
 Великої війни, якої війни? У якій війні не знаєш?
 В ній мільони мученицького віну
 Вдослідись іраки не в книжках землі в Краї, —
 І ще мир не достигає, не скорою засвітне,
 І біє вті віни в який дух не ворожий;
 Вояк про обов'язок свій питає,
 Смири хрестий, липий тас вите,
 Подару ступаючим шаль біє міль дух божий,
 Надихані великим, світлим миром
 Свої монархії та ~~князівства~~ ^{збиттями} у війні
 А покаянний мир, підбиті тимсь немирим,
 Українці не нависли і здробно,
 Лише сестривом та сестрохвалібною.
 Нехай не буде війна та своїм ходом
 Яке повин роззупаються поверх поля,
 Хай розраховує са тут і туди свого плором
 І хрестів гитий своїх нурад зилором,
 Токи достигає тиг-велика грофа боля!
 Написано 9. січня 1916 р. Іван Франко.

Авторграф поезії Івана Франка «Во чоловічих благоволеніє!»
 3 січня 1916 р.

⁷¹ Див.: Леся Українка. Документи і матеріали. — Київ: Наукова думка, 1966. — С. 304.

«Неначе сон» і «Син Остапа», аби визнати за цими дослідниками абсолютну рацію⁷². До речі, Л. Білецький також висловив дуже цікаву думку щодо генези такого вагомого місця візій в естетичній системі митця. Він пов'язував появу цієї форми поезій в поета з особливостями психофізичної структури його особистості: «Страждання і хвороба поета виділяють нервову систему й усю його духову структуру. І в останній добі його творчості (за Л. Білецьким, це кінець 1890-х років — початок 1900-х років) я відчуваю уже моменти епілептичного здегенерування його духа, і ухота почало відкриватися для прийняття таємничого, містичного світла, і творча плястична уява поета, що спричинювалася до витворення найвищих скульптурних образів, картин метафоричного стилю, ся уява перебивається творчою уявою містичною, химерною чи примарною; наслідком таких уявно-творчих перебоїв у поезії І. Франка з'являється нова форма — форма візій [...]. Але ся прикмета поетичної творчості не лише не зменшила вартості його творів, а, навпаки, підняла їх ще на висший щабель, надала ідеям і образам поета ще глибшої перспективи — абстрактно-емоціональної і містичної. Ферменти інтуїтивні підіймаються до найвисшого ступня свого артистичного вияву: артистичного сполучення природного з надприродним, реального з ірреальним, що химерно сповивається й одухотворюється соціально-конструктивною ідеєю служення свому народови і вірою, що смерть провідника дасть новий вияв переродженої нації на шляху поступу і здійснення своєї місії»⁷³.

⁷² Про сновидіння у текстах І. Франка див. також: Легкий М. Сновидіння у Франкових сюжетах // *Франко. Перезавантаження*. — С. 115–127.

⁷³ Білецький Л. Хто такий Франко для українського народу? — С. 230–231.

У поетичній спадщині І. Франка двох останніх років життя також немало мотивів і тем, навіяних візіями і сновидіннями. Нерідко поет навіть назвою того чи іншого твору вказував на джерело його сюжету. Наприклад, «Три сестри милосердя» («Із моїх несонних візій»), «Чи віщий сон?». Але в естетичному плані поміж згаданими вище поезіями І. Франка та його передсмертними творами — глибока різниця. Либонь, не менша, як між природою образних візій та справжніх галюцинацій, які без краю вимувували І. Франка в останні роки його життя. Кошмарні сни, фантазмагоричні видіння, галюцинації (як вияв хвороби) породили у віршах поета останнього періоду творчості багато страшних моторошних сцен, натуралістичних описів смерті, які, далі, не мають нічого спільного з поезією. Це вже тільки документи недуги їх автора, його душевних і фізичних страждань.

І насамкінець, чи мають право Франкові поезії двох останніх років життя — ті правдиві «діти страждання», досі сховані від світу, на публікацію, а не лишень на увагу його біографів?

Гадаю, повинно бути опубліковане все з поетичного доробку митця (та й не лише поетичного), не минаючи «ніже тії титли, ніже тії коми», бо навіть ті вірші, які не належать до високої царини мистецтва, є неоціненними причинками для пізнання постаті І. Франка на схилі віку, його складного психологічного й творчого феномена. Власне, публікація у 52 т. із Додаткових томів до виданого в 1976–1986 рр. Зібрання творів Івана Франка у п'ятдесяти томах корпусу невідомих чи маловідомих поезій 1914–1916 рр. і додає ті нові, дуже присутні, штрихи для збагнення «остатньої частини дороги» письменника⁷⁴.

⁷⁴ Франко І. *Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. — Т. 52: Оригінальні та перекладні поетичні твори. — С. 196–302.

ВІДІЙШОВ ВІД НАС
ВЕЛЕТЕНЬ ПРАЦІ
І ТЕРПІННЯ

Сумна вістка про смерть Івана Франка, що помер під го-
мін світової бурі, «перед порішенням долі свого гарячо
любленого народу»¹, завдала безмежної туги та жалю всій
Україні, усім, до кого долинула, хоча здавалося за ці трагічні
роки воєнної завірюхи людські серця від болю омертвіли.

На мурах міста Львова, як і в усіх більших містах Гали-
чини, з'явилися жалібні плакати, що сповіщали українців
про перервання нитки життя першого поміж ними². «Іван
Франко, доктор філософії, доктор *honoris causa* Харків-
ського університету, член-кореспондент товариства *Národopisná Společnost československá* в Празі, член-кореспон-
дент товариства *Verein für österreichische Volkskunde* в Відні,
довголітній директор філологічної секції, член многих нау-
кових комісій і виділу Наукового товариства ім. Шевченка
у Львові, іменований за наукові заслуги для товариства по-
чесним членом, член численних інших українських това-
риств і культурних організацій, після звиш сороклітнього

¹ *Утро* (Софія). — 1916. — Ч. 1899.

² Див.: Возняк М. *Пам'яті Івана Франка: Опис життя, діяльності й похорону*. — С. 47.

труду, положеного на ниві рідного письменства з невмирущою славою для себе та свого народу, упокоївся в 60-ім році життя наслідком довгої й тяжкої недуги», — сповіщало жалібне оголошення Президії Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові³.

У всьому українському Львові заляг невимовний сум, писали тодішні газети. Чорні хоругви на українських товариствах та інституціях, жалібна виставка письменника у «Просвіті», на чільному місці її — збірник «Привіт Іванови Франкови в сорокліте його письменської праці 1874–1914». Війна перешкодила своєчасно видрукувати цей збірник, а «тяжка доля зложила ювілейне видання на домовину нашого генія»⁴.

Відбулося жалібне засідання Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, яке взяло на себе похорон свого найславнішого дійсного члена, а також засідання Народного комітету, Загальної української ради й Союзу визволення України у Відні. Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові взяло на себе сумну місію сповістити про смерть І. Франка Загальну українську раду у Відні, українську громаду в більших містах Галичини — у Дрогобичі, Коломиї, Перемишлі, Самборі, Станіславові, Стрию, українців у Празі, синів у війську, родину в Нагуєвичах. Союз визволення України — редакцію *Ukraini*-ї в Будапешті й редакцію *Revue Ukrainienne* в Лозанні (з проханням подати вістки на російську Україну), централю Союзу в Берліні, професора Софійського університету Івана Шишманова, професора Орбозе з Бухареста, полонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини.

³ *Діло*. — 1916. — № 135. — 31 травня.

⁴ Іван Франко // *Українське слово*. — 1916. — № 133. — 29 травня.

†

ІВАН ФРАНКО

доктор філософії, доктор honoris causa харківського університету, член-кореспондент Товариства Národopisná Společnost česko-slovanská в Празі, член-кореспондент Товариства Verein für österreichische Volkskunde в Відні, довголітний директор фізіологічної секції, многих наукових комісій і Відділу Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, іменований за наукові заслуги для Товариства почесним членом, член численних вищих українських Товариств і культурних організацій, після злих сороклітнього труду, положеного на ниві рідного письменства з невмирущою славою для себе і свого народу, упокоїся в 60-ім році життя наслідком довгого і тяжкого недуга.

До участі в похоронах, які відбудуться з дому жалоби при ул. Понійського ч. 4. дня 31. о год. 5. по полудни, просить всіх своїх членів і почитателів Покійника

ВИДІЛ
Наукового Товариства ім. Шевченка.

Львів, дня 29. мая 1916 року

Повідомлення про смерть Івана Франка
Наукового товариства ім. Шевченка у Львові

Зібрання жалоби провели всі наукові та громадські організації краю. Селяни по хатах-читальнях, молодь за партами, робітники за ремісницькими верстатами — усі згадали тернисту дорогу генія, надіслали до Львова на адресу Наукового товариства ім. Шевченка, Народної канцелярії, редакцій газет «Діло» та «Українське слово» телеграми та листи з висловленням співчуття.

«Франко не живе!» — дійшла ця приголомшуюча новина й до українських емігрантів, котрих війна приречла на гірку долю вигнанців на чужині. Виселенці-українці в таборі Гмінді та Хоцень пом'янули пам'ять І. Франка панахидою, у Гмінді відбулася й жалібна конференція, а також виклади, на яких говорили про значення І. Франка для України. Серед промовців у Гмінді була й Катря Гриневичева. Ще порівняно недавно, будучи у Львові, вона навідалась до поета. Тоді вийшла з його хати з гірким почуттям безнадійності: «Франко вже не належав до живих»⁵. Однак від попередніх очевидних ознак близького завершення життєвої дороги І. Франка вістка про його смерть не стала менш болючою. «Всі ми довго були приготовані на неї, а все-таки вона потрясла нами болючо й болючо шарпнула наші нерви, притуплені вже нині», — так розпочав 29 травня 1916 р. о 4 годині після полудня Василь Щурат засідання головного виділу та наукових секцій Наукового товариства ім. Шевченка⁶.

«Першу вістку про смерть Франка дістала я від дружини В. Гнатюка, що довідалася про це зараз після смерті в редакції «Діла», — згадувала Ольга Роздольська. — Негайно

⁵ Гриневичева К. Спомини (І. Франко). — С. 259.

⁶ Див.: Возняк М. *Пам'яті Івана Франка: Опис життя, діяльності і похорону.* — С. 41.

Ч. 14. ДАВАЙТЕ З РУК ДО РУК, З БАРАКА ДО БАРАКА! Р. П.

ПРОСВІТНИЙ ЛИСТОК

Видає Просова секція С. В. У. з полонених Українців табору Вецляр.
Виходить 5, 15, і 25 н. ст. кожного місяця. Ціна одного примірника 5 фен.
Вецляр, дня 5. червня 1916 р.

С м е р т ь **Івана Франка.**

Саме в часи завзятої боротьби о долю українського народу, дня 28. мая 1916. р. у Львові зійшов зі сцени життя Ідеа із найкращих борців за його осядломленне і культурне піднесення, наш відомий поет, письменник і учений, **Д-р Іван Франко.**

Йс грім ударила нас вістка про смерть свого велетня думки, свого борця і невтомного робітника на лані народної освіти і культурного розвитку української нації. Величезна са отрата і невідскажувана! В могутній духовній постаті І. Франка, ми губимо Цел з найцінніших стовпів нашого українського письменства і тільки Ідно розважає нас у нашому безмежному сумі, се та маса його різнородних творів, які лишились нам

великий небіжчик і в яких отразилась вся його духовна істота народного борця за освіту і пошту українського громадянства.

Своїми творами на різних полях науки, поезії і літератури, Іван Франко сотворив собі той нерукотворний пам'ятник для нащадків, який поетично буде згадувати ім'я цього великого діяча на лані українського національного поетичного і служливого прикладом, як треба працювати для свого народу! Він дійсно був тим **камінярем**, що все життя локлав на користь країни і будучи Неньки-України і всього людства!

Вічна же пам'ять Тобі, Великий Сину—Великого народу!.

А. Полуботок.

В слідуючій числі подамо портрет і огляд діяльності Івана Франка.

Некролог у таборовому часописі «Просвітний листок»

пішли ми обидві з китицями бузку до його хати і застали там уже двох гуцулів-вояків, що стояли навколішках, сердечно плакали; одним із них був добре відомий нам усім і покійному Шекерик-Доників. Покійний лежав на ліжку, прикритий стареньким подертим простиралом [...]. Обличчя Франкове було жовте, як віск, але з виразом спокою. Ще ми були в кімнатці, коли оце ввійшов якийсь незнайомий нам мужчина, став біля ліжка і довго-довго вдивлявся в обличчя покійного. Щойно на другий день ми здогадалися, що це був добре знайомий і приятель Франка проф. Бігеляйзен, бо син мій, вернувшись із школи, з філії академічної гімназії, розказував, що на годині польської мови проф. Бігеляйзен, зараз, як тільки ввійшов у шкільну кімнату, звернувся до хлопців із заклицем, щоб пішли до хати покійного Франка й подивилися, як лежить найбільший поет галицької України, *taki biedny, jak cały wasz naród. Idźcie, idźcie, казав він, — abeście zapamiętali sobie do końca swego życia oblicze tego wielkiego człowieka!*⁷.

Повідомлення про смерть І. Франка багатьох його особистих знайомих застали далеко від Львова (приміром, М. Мочульського в далекому татарському містечку Буїнськ), вони не змогли попрощатися з письменником, віддати йому останню шану, лише в телеграмах співчуття,

⁷ Роздольська О. Спогад про поета // *Спогади про Івана Франка*. — Львів, 2011. — С. 788.

О. Роздольська також згадувала, що вона разом із дружиною В. Гнатюка і К. Бандрівським «нараджувалися над похороном і роздивлялися, чи є в що одягнути покійника. Показалося, що нема ні однієї порядної сорочки. Тоді Бандрівський послав когось до (покійної вже) Гермینی Шухевичевої, що зараз-таки прислала гарну вишивану сорочку свого померлого мужа. В ту сорочку й стареньке вбрання вдягнули студенти покійника» (Роздольська О. Спогад про поета. — С. 789).

«кондолеційних», як їх тоді називали, натрапляємо на імена багатьох відомих сучасників поета — своїх і чужоземних: Ольги Кобилянської, Сильвестра Яричевського, Северина Даниловича, Івана Шишманова, Богдана Лепкого. Останній дізнався про відхід І. Франка у вічність у таборі Венцяяр від поета Василя Пачовського, котрий, зажурений, ходив від «гурта до гурта й несміливо передавав сумну вістку, буцімто ми якусь велику битву програли.

А за хвилину та вістка птахою летіла по таборі.

“Франко помер”⁸.

Свої голоси до всенародної скорботи долучали тисячі полонених українців російської армії, розкиданих немилосердною війною по різних таборах Європи. Із таборів Будапешта, Візенбурга, Голешова, Зальцведеля, Раштатта, Фрайштатта та інших доходили телеграми, сповнені співчуття та глибокого жалю. У них також натрапляємо на імена знайомих поета. Так, кондолеційну телеграму з табору Раштатт серед інших підписали поет Петро Карманський, скульптор Михайло Паращук, професор Степан Смаль-Стоцький. Утім, наведемо повний її текст: «Глибоким сумом сповнила наші серця звістка про смерть того, що виховав нас своєю вольною думкою. Ми втратили вчителя, борця, провідника! Нехай його думки ведуть нас і наш народ до дальшої боротьби за волю, зоря якої засіяла над нашим захмареним виднокругом! Просвітна комісія табору полонених в Раштатті: Бахталовський, Безпалко, Гуцайло, Іваницький, Бензя, Карманський, Миколаевич, Мороз, Паращук, д-р Смаль-Стоцький»⁹.

⁸ Лепкий Б. *Три портрети*. — С. 650.

⁹ Див.: Возняк М. *Пам'яті Івана Франка: Опис життя, діяльності і похорону*. — С. 56.

Дісталися до Львова й деякі телеграми від полонених українців австрійської армії в таборах Росії.

Склонило свої голови перед пам'яттю вождя каменярів і Українське січове військо. «Тепер, коли тисячі падають і гинуть, ми знаємо тільки одне: На боевому шляху України упав перший жовнір першого ряду не з крісом, — а з молотом», — відзначалося на сторінках стрілецького часопису «Шляхи»¹⁰. «Свій поклін пам'яті найбільшого Каменяра українського відродження» січовики також висловлювали в численних телеграмах співчуття. Від комісаріату УСС у Володимирі-Волинському телеграму надіслали М. Саєвич із товаришами, за Волинські станиці — сотник Дмитро Вітовський, від УСС у полі — І полк УСС. «Схилив свою голову перед обличчям маєстату д-ра І. Франка, найбільшого борця за волю України», отаман УСС Григорій Коссак, висловили «свій безмірний жаль» і «заплакали з цілим народом над свіжою могилою найбільшого сучасного Українця Івана Франка» офіцери та однорічні добровольці 24 полку піхоти, і українцям-офіцерам 95 полку піхоти «великий і глибокий біль принесла вістка, що вже не будитиме й не чаруватиме Україну ніяке свіже, нове слово Івана Франка»¹¹.

Сум і скорбота за втрату духовного вождя і пророка народу, найбільшого сучасного письменника і вченого України заповнили сторінки української преси: «Відійшов від нас велетенський праці і терпіння, зоставивши по собі діло більше і сильніше, ніж діла наймогутніших царів, бо він зоставив по собі для незлічимої кількості великого 40-мільйонного народу творче діло ума й духа, котре по вічні часи

¹⁰ *Semper tiro // Шляхи.* — 1916. — С. 59.

¹¹ Див.: Возняк М. *Пам'яті Івана Франка: Опис життя, діяльності і похорону.* — С. 58.

ГРОМАДСЬКИЙ ГОЛОС

УКРАЇНЬКА РАДИКАЛЬНА ЧАСОПИСЬ
ВИХОДИТЬ ТРИ РАЗИ НА МІСЯЦЬ.

Картки до книг: 5 коп. в Німеччині 5 марок, в Австрії 2 долари. Одно число 20 коп. — Оплачується по 30 коп. «Додаток» по 10 коп. за стільки арбених дукатів. — Адрес: Громадський Голос — Львів, Осесимський 11.

Др. Іван Франко

* 1856 — † 1916

Найбільший з сучасних поетів, письменників і учених України й один з найбільших всіх Словянських народів, великий творець нового українського письменства, помер у віці чотирьох років, 28 жовтня 1856 р. його години 5 пообиді у Львові, в домі при вул. Покровського ч. 4, в нещастливій хатині Астасій з'явився в світ, а чотири тижні заперемі йому очі на вічний сон і сиротині.

Вірність від нас, великий праці і терпіння, зоставивши по собі діло більше і сильніше, ніж діла наймогутніших царів.

Бо він зоставив по собі для нещастливої кількості великого 40-мільйонного народу творче діло ума й духа, котре по вічні часи формуватиме душу великого народу. Іде той народ у безодню віку? Його душа неспить, його очі головною нічоттю сяють. Іван Франко не вмер, усемак, як живіть український народ на землі своєї. І чужинці у джунглях американського Канади й у землі Вашингтона й в пралісах Північної Америки і в далекім краю Північно-американському. Підобить ся та вістка в усіх околицях і тропіках, де стоїть українська вісь, і підобить ся сильніше, ніж вістка про втечу найбільшої з вірностей світа. А гола його і душа його думати не перестала, як живе українська мова. А про галицьку Україну і історію нашої ніхто не зможе сказати більш похвального і гордого для нас слова, як се: «Тут Іван Франко народив ся, жив і працював».

Але й білий природного слова не буде для неї, як се. Бо в робітничій нічоті народу ніхто не оздає від наших

сусільності більше природистий і посприхив і злоби і жоні, ніхто так за життя не обидувало хазяїн як Йордан. Неповажність, невольничий погляд на історію, несприхив, безумно серця, — на всіх полях української творчості. Якій же білий бунт тут дорібок українського духа беззупинно Франко? Від духа нашого великого, блискучого, широким чуттям і іншою, обривається, для нас велика і пошесті, очисна на віку невідому творчому музичному і живописному до волі, підійшло високо паху вісту. А по праці Богородицею ся на чотирьох творчих вода на всі поля і на всі українського духа, то злилася ся вода й не погасила, найбільш пошесті з усіх і до найбільш слави та гордості своєї української нації, української радикальної партії, по Північній Європі і провітність, працюючи долі даскрити, несприхив, велика в найдальнійшій часі Січової жоні. Духом же і ділом найбільш великим працюємо Січової великого, музичного сина, бо працюємо в них не тільки найбільш великого міста України, але й творим світ огляду, вірності і пошесті наших і в історію нашої.

Нехай Тобі злетіло не перо буде та злетіло, як вострих тих завжди було. Тобі жоні. Найбільший з вірностей світа. А гола його і душа його думати не перестала, як живе українська мова. А про галицьку Україну і історію нашої ніхто не зможе сказати більш похвального і гордого для нас слова, як се: «Тут Іван Франко народив ся, жив і працював».

Але й білий природного слова не буде для неї, як се. Бо в робітничій нічоті народу ніхто не оздає від наших

Некролог в органі радикальної партії «Громадський голос»

формуватиме душу великого народу», — зазначалося в некролозі «Громадського голосу»¹². На вістку про смерть І. Франка випустили надзвичайні номери газети «Діло» та «Українське слово», світлій пам'яті письменника присвятив більшу половину числа тижневик «Союза Визволення України», некрологи та описи похорону поета помістили інші українські часописи: «Буковина», «Наша школа», «Свобода», «Учительське слово», «Шляхи», «Нива». У московській «Украинской жизни» пам'ять І. Франка пом'янули теплими статтями М. Грушевський та С. Єфремов¹³, у петербурзькій «Речи» — М. Могилянський¹⁴.

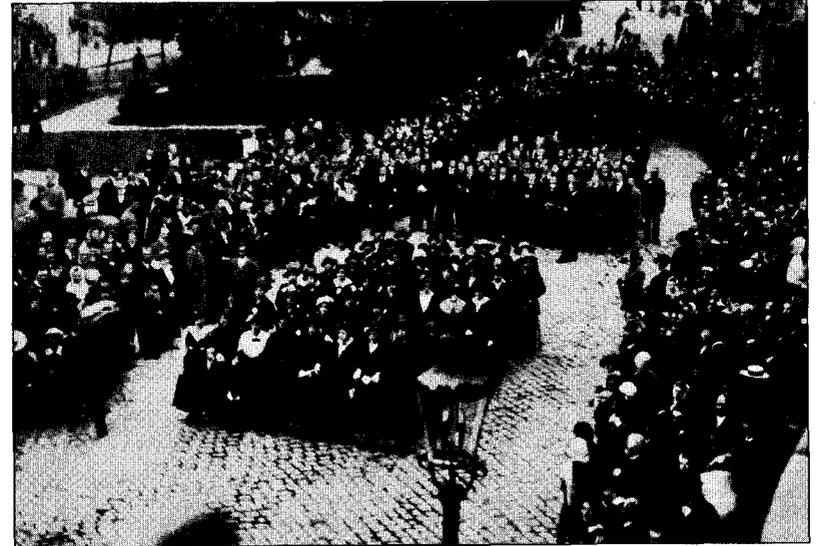
Про І. Франка як про «некоронованого князя свого народу», про його внесок у скарбницю світової культури багато писала й чужоземна преса. Так, посмертні вістки про українського письменника вмістили всі віденські часописи. «Без сумніву, найвизначнішою постаттю серед української суспільності у другій половині XIX ст.» вважала І. Франка газета *Die Zeit* (№ 4913), «літературним феноменом, що так само знаменито писав по-українськи, по-польськи і по-німецьки» *Neues Wiener Tageblatt* (№ 466), «найталановітшим сучасним письменником і патріотом» — болгарське «Утро» (№ 1899). «Честь пам'яті померлого письменника, котрий збагатив також польське письменство своїм пером», віддала польська львівська і краківська преса¹⁵.

¹² Громадський голос. — 1916. — 1 червня.

¹³ Грушевський М. Светлой памяти Ивана Франко // Украинская жизнь. — 1916. — № 6. — С. 12–18; Ефремов С. Пролог к будущему (Памяти Ив. Франко) // Там само. — С. 5–12.

¹⁴ Речь. — 1916. — 22. 05.

¹⁵ Див.: Калинович І. Преса з приводу смерти Івана Франка. — С. 597, 690–691.

Похорон Івана Франка. Львів, 31 травня 1916 р.

Ярослав Гординський, пишучи про відгомін, який ви-кликала смерть письменника у світі, зазначав: «Тоді з'яви-лось к. 230 статей про Франка — з того 120 у чужих мовах: найбільше в німецькій мові, далі в російській, польській, чеській, малярській, французькій, білоруській, хорватській та в багатьох інших»¹⁶.

Із тих сотень статей-некрологів одна — Михайла Лозинського — веде нас до домівки поета, кімнати, де «дожидав покійник того часу, коли сира земля засипле його тлінні останки». «Лежить в найгарнішій кімнаті своєї віллі, що тоне серед маевої зелені, купаючися в проміннях сонця [...].

Спить спокійно. Від вісьмох літ се перший спокійний сон. Перший і останній. На лиці, яке безпосередньо по смерті носило ще сліди болю, спокій і погідність вічного сну.

В головах прегарний портрет роботи Панкевича. Іван Франко в силі віку за письменським столом. Гарне лице поета неначе дивиться з стіни на себе самого в домовині та на все, що діється кругом.

Лежить серед цвітів. Цвіти на нім в домовині, цвіти кругом домовини, вінки цвітів наповнюють комнату. Стільки цвітів! Здається, за ціле життє не мав він стільки цвітів, що матиме нині, в останній день свого земного побуту [...].

Так лежить він серед цвітів у найгарнішій комнаті своєї віллі в останній день свого земного побуту...»¹⁷.

Похорон І. Франка відбувся 31 травня. Був ясний сонячний день. «Гарний день дала мати-природа на останню земну мандрівку своєму великому синові...». «Немовби саме небо хотіло відплатити йому (Франкові) за всі хмари і бурі,

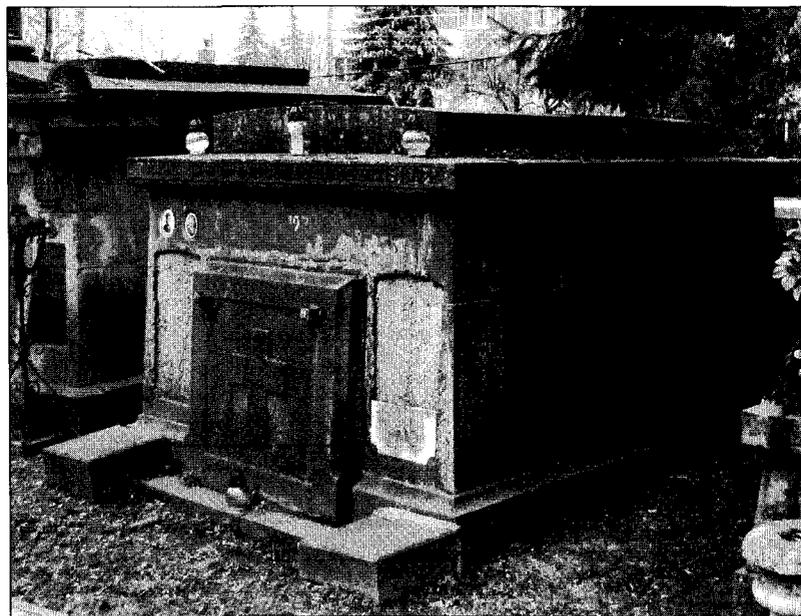
Брама Личаківського кладовища у Львові, поч. XX ст.

¹⁶ Гординський Я. *Сучасне франкознавство (1916–1932)*. — Львів, 1933.

¹⁷ Лозинський М. У Івана Франка // *Діло*. — 1916. — Ч. 136. — 1 червня.

що перелітали над його життям від колиски до самої домовини», — писали газети «Діло» (Ч. 134) та «Українське слово» (Ч. 133). «Уже зараз з полудня почали напливати передім жалоби величезні маси народу, українська молодь усіх львівських шкіл, українські організації й товариства міста Львова, словом, увесь український Львів прийшов віддати Франкови останню прислугу»¹⁸. Попрощатися з І. Франком прийшло понад 10 тисяч людей. «Такого похорону давно не бачила столиця австрійської України. Була се велика національна маніфестація, гідна імени великого покійника»¹⁹.

На похорон І. Франка прибули делегації усіх частин січових стрільців із Поля, Вишколу й Коша. Саме січовим стрільцям випала скорботна честь винести домовину поета з хати, ішли вони за ридваном, до чого закликала команда, бо «в особі Івана Франка зійшов до гробу батько наших самостійницьких змагань, що знайшли блискучий вислів в організації осібногo Українського січового війська»²⁰. «... Іван Франко був не лише пророком суспільної справедливости й борцем за свободну думку! Він поклав рівночасно величезні заслуги для української національної справи в строгім значінню сього слова, — говорив на похороні Кирило Трильовський, голова Боевої управи. — Поминувши сотки його праць на полі українознавства, чи-ж не він то дав українському народови другий славний гимн «Не пора, не пора, не пора Москалеви й Ляхови служити», гимн, за котрий ще перед 15 роками карано молодіж в українських гімназіях, а котрий став тепер справді найбільше

*Місце першого поховання Івана Франка.
Гробниця родини Сас-Мотичинських
на Личаківському кладовищі у Львові. Сучасна світлина*

¹⁸ Див.: *Діло*. — 1916. — Ч. 137.

¹⁹ Див.: Возняк М. *Пам'яті Івана Франка: Опис життя, діяльності і похорону*. — С. 59.

²⁰ Там само. — С. 65.

популярною піснею нашого загалу? І той гимн був, певно, одною з головних причин того запалу, з яким на поклик Головної української ради та Боевої управи вже протягом першого місяця теперішньої світової війни — 30 000 охотників зголосилося під синьо-жовтий прапор Українських січових стрільців!»²¹.

Через воєнне становище краю не змогла вислати своїх делегатів на похорон І. Франка закордонна Україна, не було нікого з інтелігенції з Києва, з провінції також прибули тільки делегати, бо на перепоні масовим депутаціям так само став воєнний час. Так, делегацію Стрия представляв лиш один професор Андрій Микитяк. Не відзначались чисельністю й депутації з інших міст — Дрогобича, Станіслава, Самбора, Перемишля, Коломиї, Яворова, делегація молоді українських гімназій з провінції, делегація з окупованих українських земель Холмщини й Волині...

Майже не було на похороні І. Франка селянства, «яке Поет вчив культури, поступу, без якого нація не є нацією [...]. Селянство у віці від 18 до 50-го року життя стояло з криком в руці на полі бою...»²². «На тлі міських одягів відбивала тільки гуцульська дівчина з Криворівні коло Жаб'я [...]. Несла вона вінець від приятелів з Криворівні»²³.

Нікого не було з рідних, лише син Петро над річечкою Стрипою, де точилися запеклі бої, отримав повідомлення про смерть батька й на кілька днів вирвався з фронту, та ще пішки з Нагуєвич прийшов брат Захар. З усієї великої

²¹ Див.: Возняк М. *Пам'яті Івана Франка: Опис життя, діяльності і похорону.* — С. 76.

²² Студинський К. Спогад з Франкових похоронів // *ЦДІА України у Львові.* — Ф. 362. — Оп. 1. — Спр. 103.

²³ Див.: *Діло.* — 1916. — 2 червня.

Вінок від товариства «Сокіл-Батько» на могилі Івана Франка у 10-ліття смерті поета, 10 червня 1926 р.

родини лише вони обидва — старший брат і наймолодший син — змогли провести І. Франка до місця вічного спочинку. Зі спогадів Анни Франко-Ключко: «Це був 1916 рік. Я якраз була тоді в шпиталі при праці, як до мене прийшов Микола Вороний і приніс мені телеграму зі Львова. Кругом півсвіту, через Рим, Константинопіль, Москву — три місяці йшла до Києва та телеграма, що принесла мені трагічну звістку про смерть батька. Я не могла собі простити, що не виконала свого обов'язку доньки і не поїхала до батька. Цей жаль залишився в моєму серці на все життя. Тато кликав нас, своїх дітей. Та вмирав самотній, не було нікого з дітей біля нього»²⁴.

Похоронний обряд розпочався о п'ятій годині після полудня відправою панахиди о. В. Гургулою. Співав хор Львівських українських товариств під керівництвом композитора Василя Барвінського. Після відправлення панахиди січові стрільці стали виносити домовину І. Франка з хати. «Була якась дивна хвилина надземського настрою. З віддалі долітали розвіяні звуки оркестри, у Франковім саді щебетала якась заблукана птаха. Хор "Боян" співав прекрасне "Тихий вітер повіває" М. Вербицького»²⁵. З підвищеного місця перед хатою І. Франка від імені всього українського народу промовляв Кость Левицький, президент Загальної української ради.

О пів на шосту похоронна процесія під звуки мелодії «Святий Боже» рушила від хати І. Франка. З дозволу військового коменданта міста Рімля похоронний похід йшов центральними вулицями Львова — з вул. Понінського — вулицями Святої Софії, Зиблікевича, Святого Миколая,

*Відкриття пам'ятника на могилі Івана Франка.
У першому ряді в центрі Василь Стефаник,
у другому (перша зліва) Анна Франко. Львів, 28 травня 1933 р.*

²⁴ Франко-Ключко А. *Іван Франко та його родина. Спомини.* — С. 104.

²⁵ Див.: *Українське слово.* — 1916. — 31 травня.

Академічною, площами Галицькою, Бернардинською, вулицями Панською та Пекарською на Личаківське кладовище. Колона учасників похоронної процесії розтягнулася на кілька кілометрів. У колоні йшли четвірками. Попереду українська молодь — пластуни львівського «Сокола», гімназисти Української чоловічої гімназії зі своїми наставниками, дівочі школи Українського педагогічного товариства, Українська жіноча гімназія СС Василянок...

Було багато вінків: від Наукового товариства ім. Шевченка, від редакцій «Українського слова», «Дністров'яків», «Карпатії», «Культурної ради», редакції «Діла», «Союзу визволення України», товариств «Сільський господар», «Відродження», «Народної торгівлі», «Української бесіди», «Учительської громади», українського студентства, січового стрілецтва... Вінки від родини покійного, родини Михайла Драгоманова, Івана Шишманова, Івана Труша...

Разом із українським Львовом — Карлом Бандрівським (ішов разом з найближчою родиною І. Франка (Петром та Захаром Франками) одразу ж за домовиною), репрезентацією Загальної української ради (Костем Левицьким, Кирилом Трильовським, Миколою Ганкевичем), членами виділу та секцій Наукового товариства ім. Шевченка, родиною І. Труша, редакціями українських часописів, послами, делегаціями з провінцій, відправляли І. Франка до місця вічного спочинку його колишні польські приятелі — редактор *Kurjer-a Lwowisk-ого* Болеслав Вислоух, поет Ян Каспрович, посол Ян Стапінський, д-р Генрік Бігеляйзен та інші. «Маєстат смерти велів їм забути, що колись їх роз'єднувало з покійником, і вони прийшли віддати поклін його праці й заслугам...»²⁶.

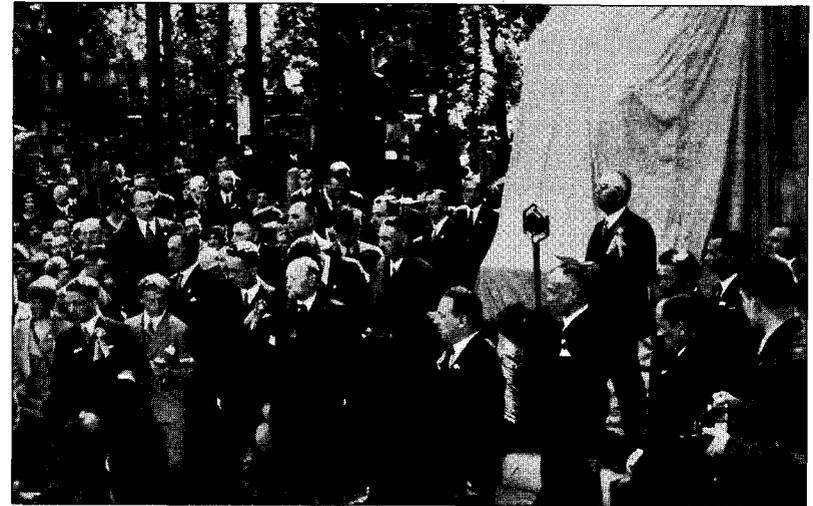
Родина І. Франка на відкритті пам'ятника на могилі поета. Верхній ряд (справа — наліво): дружина Петра Франка Ольга, Анна і Тарас Франки; нижній ряд: Зеня і Люба — дочки Тараса Франка, Іванна (Ася) і Віра — дочки Петра Франка. Львів, 28 травня 1933 р.

²⁶ Лозинський М. *Іван Франко*. — Відень, 1917. — С. 35.

Сотні львів'ян спостерігали за жалібним походом, стоячи по обох боках вулиць міста. Деякі — із вікон своїх помешкань. Із другого поверху одного з будинків по вулиці Святої Софії, 10 споглядала похорон І. Франка Ольга Рошкевич (Озаркевич). Прощалася назавжди з коханим приятелем юних літ. Не йшов за домовиною І. Франка і його щирий друг В. Гнатюк, «був також тяжко хворий, сидів у кріслі і сумно дивився у вікно»²⁷.

Десь коло 8 години вечора похоронна процесія зупинилася біля брами Личаківського кладовища. «Домовину взяли УС Стрільці і занесли на плечах на місце призначення. Зложено її тимчасово в готовій гробниці, заки вимурується окрему гробницю для Івана Франка»²⁸.

Не знайшлося для І. Франка на вічний спочинок і окремого вільного клаптика рідної землі, хоча відразу ж на другий день після смерти письменника на жалібному засіданні Наукового товариства ім. Т. Шевченка було вирішено домогтися в управителя міста Львова старости Грабовського, щоб І. Франка поховати «по можності в тій частині Личаківського кладовища, де поховані Маркіян Шашкевич, Володимир Барвінський, Ярослав Кулачковський»²⁹. Але поховали письменника в чужій гробівниці польської родини *Sas-Motyczyński*. «... Ми згодили за місячною оплатою тимчасове приміщення для покійного в чужій, доволі великій гробниці, у якій було місце на 6 домовин»³⁰.

*Відкриття пам'ятника на могилі Івана Франка.
Виступає Василь Мудрий. Львів, 28 травня 1933 р.*

²⁷ Див.: Франко-Ключко А. Іван Франко та його родина // *Спогади про Івана Франка*. — Львів, 2011. — С. 687.

²⁸ Див.: Возняк М. *Пам'яті Івана Франка: Опис життя, діяльності і похорону*. — С. 66.

²⁹ *Діло*. — 1916. — 31 травня. — № 135.

³⁰ Роздольська О. Спогад про поета. — С. 789.

8 листопада 1916 р. віділ Наукового товариства ім. Т. Шевченка, «бажаючи пошанувати пам'ять високозаслуженого українського поета і вченого Івана Франка надгробним пам'ятником», звернувся до магістрату міста з проханням виділити безкоштовне місце для могили І. Франка на Личакові, а саме «вільне місце на полі 4, на розі межі гробами Кароля Гросса, Матильди Напонович і Йосифи Фішер, яке з артистичних мотивів найкраще надається під сей пам'ятник. Виділ має надію, — завершувалось це прохання, — що Хвальний Магістрат, з огляду на заслуги покійного письменника для культурного розвою обох народів, полагодиць отсю просьбу прихильно та що в найближчій часі буде можна приступити до муровання гробу і поставлення пам'ятника»³¹. Проте перенесення праху І. Франка відбулось лише через 5 років — 28 травня 1921 р. Встановлено могильну плиту зі скромним написом: «Тут поховано великого українського поета Івана Франка». У 17-ту річницю смерті письменника, 28 травня 1933 р., на могилі споруджено пам'ятник (автор — скульптор Сергій Литвиненко)³².

Після відправи похоронного обряду над могилою І. Франка першим забрав слово від українських культурних товариств Олександр Колесса. Прощалися з І. Франком також Михайло Лозинський від імені української преси, Кирило Трильовський від Української радикальної партії і Української боевої управи, сотник Зенон Носковський від Українського січового війська, делегат Волині, Василь Ратальський від рідних дрогобицьких околиць поета, Федь Федорців

³¹ Див.: ЦДІА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 347.

³² Див. детальніше: Стець З. Історія відкриття надмогильного пам'ятника І. Франкові // *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*. — Львів, 2010. — Вип. 10. — С. 31–49.

від української молоді, Оріся Величківна від українського жіноцтва, Микола Ганкевич від Української соціал-демократичної партії, Сидір Твердохліб від імені молодих письменників і артистів. «На могилах ростуть принадні квіти, з могил повстає нове життє, на могили борців, героїв і творців, як до святої Мекки на гріб пророка, йдуть лавами цілі ряди поколінь, щоб там зачерпнути свіжого воздуха, зачерпнути цілющої води, набрати нових сил до життя-боротьби, — піднесено й схвильовано промовляв Федь Федорців. — Три такі могили нового життя у нас, Українців: та перша висока могила співця-пророка над Дніпром-Славутою, та друга могила великого проповідника у серці Болгарії й ся третя могила пророка та проповідника, борця, поета й героя, могила Великого Пана. З неї променітимуть нові промені, аж займеться сонце нового, вільного життя...»³³.

Доходила вже 10 година вечора, як «учасники похоронного свята почали розходитися, зоставляючи тіло Франка в новій домівці, в лоні матері-землі, але його геніяльний дух лишився вічно живим, невмирущим поміж всіми тими, котрі мали можливість віддати йому остатню прислугу й тими, що своїм духом були над його могилою»³⁴.

³³ Див.: Возняк М. *Пам'яті Івана Франка: Опис життя, діяльності і похорону*. — С. 82.

³⁴ Там само. — С. 84.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Алчевська Х. 100, 128, 152–153, 206
 Андрієвська О. 311
 Андрусак М. 304,
 Антоневичі (Володимир і Николай)
 140

Б

Баган О. 258
 Багрій Ю. 46–47
 Баглай Б. 226
 Балабан, о. 88
 Бандрівська О. 154–155, 187
 Бандрівський В. 121
 Бандрівський К. 65–68, 77–78, 116,
 154–155, 187, 198, 213, 216, 218,
 231, 245, 247, 250–251, 254
 Баран Є. 104
 Баран С. 120, 122, 190, 231–232
 Барвінський Б. 274, 276
 Барвінський Василь 124, 406
 Барвінський Володимир 410
 Басс І. 150, 367
 Бахталовський 395
 Бачинський Ю. 311

Антонович М. 302
 Апулей 40, 336
 Афанасьєв-Чужбинський О. 336

Беатріче 249
 Беднарський К. 329
 Безпалко 395
 Бензя 395
 Беницький А. 168
 Бетко І. 258
 Б'єрнсон 19
 Бігеляйзен Г. 335, 338, 346, 348, 394,
 408
 Біленко Т. 258
 Білецька М. 38
 Білецький А. 254–255
 Білецький В. 38
 Білецький А. 129–130, 380, 382, 384
 Білецький О. 368
 Білокінь С. 45
 Білоштан Я. 369

Бірецький А. 72
 Блюнчлі 371
 Боаси (брати) 48
 Боберський І. 106, 185
 Бобринський Г. 208, 377
 Богачевський К. 255–256
 Богун О. 125, 130–131
 Бодуен де Куртене І. 347–348
 Бодруг І. 86
 Бондар А. 258, 314–315
 Бондар М. 366
 Бонкало О. 140
 Бонч-Осмоловський В. 208
 Бонь В. 38, 98, 164, 182, 190, 196, 254
 Борейша Ю. (*Borejsza I.*) 345

В

Вальо М. 159
 Ваньо Т. 118
 Варта П. (Пільц У.) 342, 344
 Василевський Ст. 348
 Величківна О. 118, 121, 413
 Величко Г. 181–182
 Вербицький М. 406
 Веретена (Врецьона) 182
 Верниволя В. (Сімович В.) 118, 259
 Веселовський О. 32, 42, 366
 Весоловський Я. 64, 366
 Винниченко В. 110
 Вислоух Б. 408

Г

Гаврилик Г. 210
 Гаврилко М. 121
 Гаєвський С. (арх. Сильвестр) 34–
 35, 42, 258, 359–360
 Гайдучок С. 185

Бочковський О. 371
 Бохенська Є. 70, 140, 188
 Боцян, о. 152
 Брагінець О. 369
 Брандес Г. 347
 Брікнер О. (*Brückner A.*) 283, 335
 Броміард 31
 Брик І. 311
 Брусилов О. 152
 Бряцайло М. 100
 Будзиновський В. 227
 Буделець Е. 89
 Бурлака Г. 304
 Бутник С. 67

Вісберг, д-р 27
 Вітвіцька Я. 327, 337
 Вітовський Д. 396
 Вовк Ф. 9, 26, 33, 35, 71, 140, 300–
 301, 311, 355–356
 Возняк М. 22, 125, 127, 131–133, 160,
 223, 266, 283, 342, 366, 369, 389,
 392, 395–396, 402, 404, 410, 413
 Володимир, кн. 374
 Волошин М. 228, 252
 Волянський О. 88, 138, 140–141,
 145–146, 148
 Вороний М. 249–250, 294, 296, 406

Гаморак О. 342
Ганкевич М. 311, 408, 413
Гап'як А. 239, 242
Гарматій І., о. 89, 90
Гарматій А. 311
Гельцаль 327, 340
Гирич І. 58, 61, 299, 328–329
Гірняк Й. 117
Глібовицька Д. 176, 178
Глушкевич М. 311
Глушкевич Я. 311
Гнатів Я. 112
Гнатюк В. 23–24, 31–32, 35, 48, 56,
57, 60–64, 66–67, 68, 71, 80, 82, 88,
110–111, 138, 140, 142, 146, 148–
149, 265, 283–284, 311, 392, 394, 410
Гнатюк М. 22, 55, 154
Голицинський Є. 311
Голомб Л. 299
Голубець 219
Гомер 205
Горак І. 283
Горак Р. 44, 112, 156, 176, 178, 192,
196, 210, 237
Горак Я. 166, 205
Гординський С. 45
Гординський Я. 126, 267, 269, 400
Горук С. 160
Горуцький О. 100

Гете 55, 269, 306

Давидяк В. 253
Данило, кн. 374
Данилович С. 303, 395
Данте А. 249, 383

Горький М. 150
Грабович Г. 329–330, 340, 342
Грабовський 410
Гриневичева Катря 104, 140, 212,
214, 220, 222, 230, 244–245, 250,
365, 380, 392
Грицай О. 118
Грицак Я. 310
Грицков'ян Я. 258
Грінченко Б. 8, 19
Грінченко Н. 180
Грозикова О. 214, 240, 251, 260
Гросс К. 412
Грушевська (Вояковська) М. 60, 303,
310
Грушевська К. 303
Грушевський М. 27, 30, 32–33, 38,
46, 52, 55, 58, 60–64, 70, 82, 113,
122, 188, 265, 267, 292, 299–306,
308–309, 311–312, 316, 319–320,
328–330, 332, 364, 377, 398
Грушевський О. 140, 290
Гузар З. 258
Гузар О. 185
Гундорова Т. 134, 295–296
Гургула В., о. 253, 255, 406
Гуцайло 395
Гярне 285
Гюго В. 267

Г

Гудзій М. 288

Д

Данькевич А. 282
Данько М. 125
Дашкевич Я. 309
Двірницька М. 311

Джиджора І. 32, 64
Дзерович Ю. 255, 259
Дзіндра П. 106
Дзьобан О. 106
Дей О. 31, 67, 176
Демченко Д. 208
Демчишин 219
Денисюк І. 11, 124, 168, 170, 314,
316, 322
Деркач М. 118, 184, 196, 368, 382
Дігон, о. 106
Дідушок П. 121
Дольницький С. 311
Довбенко О. 185
Дністрянський С. 114
Доманицький В. 20, 22–23, 28, 30,
33–35, 41, 54, 138, 280, 345, 357
Домбчевська І. 54, 213–214, 216,
218, 220, 222, 217, 221

Едер, А-р 74, 76–77

Євшан М. 125–126, 129–130, 229,
359

Желіговський 338
Жила А. 121

Забужко О. 293–294, 351
Завадка Б. 258
Завадович Р. 136, 138, 145, 147
Завадовичі 140
Загайкевич В. 311
Загірня (Грінченко) М. 180

Донець 159, 374
Донцов Д. 118, 121
Дорошенко В. 32, 35, 45, 140, 243,
265, 290–292, 300–301, 304, 308–
309, 311, 323–324, 330, 332, 368
Дорошенко Д. 40–41, 50, 70, 72, 109,
140, 278, 280, 290–291, 311, 318, 336
Драгоманов М. 38, 48, 50, 52–55,
61, 74, 172, 174, 230, 301, 310, 312,
315–320, 350, 352, 408
Драгоманова А. 184
Дрогобицький М. 252
Дубовський Б. 338
Думка П. 69, 98
Дуркалевич В. 258
Дуткевич Є. 121
Дутко В. 158–159
Дутко С. 158, 196, 248
Дутчак А. 270, 333, 338, 339, 340

Е

Є

Єфремов С. 8, 19–20, 40, 84, 110,
117, 125–127, 130–133, 156, 205,
310, 378, 380, 398

Ж

Жук А. 78, 361, 364
Жук М. 67, 140

З

Заdereцький Т. (*Saderecki T.*) 350
Заклинський К. 118, 121
Заклинський М. 154
Заклинський Р. 125, 130, 121
Застирець Й. 223, 284–285, 328, 354
Західний М. 118

Заячківський М. 152
Зеров М. 126, 205
Зигмунтовська С. 196
Зигмунтовська Ц. (*Zygmuntowska Z.*) 67, 109, 142, 144, 148, 155, 196,
198–199, 200, 204, 208, 247–251, 253
Зигмунтовський З. 144, 196, 198
Зілинська (Навроцька) Д. 121

Е

Ерми (Боднар) Т. 311

І

Ібсен 8, 19
Іванець (Рошкевич) М. 64, 156, 178, 184, 410
Іваницький 395
Іванишин П. 259
Ігнат І. 185
Ігнатович В. 206
Ігнатович О. 164, 186
Ідзьо В. 127
Ількевич Г. 269
Ільницький М. 124
Індишевський С. 121
Істрін В. 286–288

К

Кабаровська С. 94, 96
Калинович І. 240, 242, 333, 398
Калинович С. 178
Калитовські 140
Калленбах І. 335, 341
Капніст 208
Карманський П. 6, 38, 76, 85, 296, 380, 395
Каспрович Я. (*Jan Kasprowicz*) 256, 345, 408
Катулл 168
Квітка К. 140
Кедринська Лідія 196
Керенський 377
Кибальчич (Козловська) Н. 15, 30, 76–77
Кирилюк Є. 370
Кірпічніков 42
Кобилянська О. 19, 21, 110, 140, 296, 395
Кобринський Б. 52, 55
Кобринський В. 45, 46, 64, 69, 182?, 231, 245, 251, 254
Ковалевський М. 25
Когут О. 121, 219
Козій Д. 360
Козловський В. 33, 38, 55, 62
Кокорудз І. 63, 78
Колесса О. 17, 118, 121, 125, 130–131, 412
Коллер Ю. 341
Колодій М. 368–369, 201, 206, 238, 242–243, 251–253
Комариця М. 258
Коновалець Є. 120
Корецький П. 120
Коргонь Ф. 185
Корнійчук В. 158, 259, 372, 377
Косач О. (Олена Пчілка) 180
Косач П. 40

Косачі 40, 168, 170
Коссак Г. 396
Коссак Л. (*Kossak*) 24–27, 31, 44, 55
Костельник Г. 259
Костецький І. 294
Котляревський О. 284
Коцовська В. 38, 182
Коцовський В. 38
Коцюбинська В. 67, 148
Коцюбинський М. 56–57, 61–62, 67, 110, 138, 148, 296
Коцюбинський Ю. 138
Кобринський В. 45–46, 52, 55, 64, 69, 182, 231, 245, 251, 254
Кравченко У. 78
Кравчук А. 256
Красицький Ф. 140
Кревецький І. 64, 110–111, 116
Кримський А. 159, 186, 286
Криса Б. 360
Крицевий О. 150
Крупач М. 259
Крушельницька (Дроздовська) М. 311
Крушельницька С. 155
Крушельницький А. 118, 146, 267, 358
Крушельницькі 140
Кузеля З. 115–116
Кузів, о. 71
Кулачковський Я. 410
Кулечко Ф. 196
Куліш П. 323
Кульчицька О. 117
Куровець І. 377
Куца О. 52
К...цький 100

Л

Лаврівський 328
Лаврівський Ю. 311
Лазар 190
Левинська (Танячкевич) С. 250–251, 260
Левицька С. 303
Левицький В. 121
Левицький К. 406, 408, 122
Лемпільський С. 276
Лепкий Б. 220, 296, 299, 395
Лермонтов Ю. 20
Лизанівський І. 116–117, 270, 272, 274, 336
Лисенко М. 40, 111
Липа І. 74, 311
Липа М. 311
Литвин М. 160
Литвиненко С. 412
Лозинський М. 64, 68–69, 154, 232, 316, 400, 408, 412
Лозенко (Голицинська) К. 311
Лужецька І. 347
Лукич В. (Панейко В.) 17, 34, 110, 311
Лукіянович Д. 144–115, 144–145, 148
Луценко І. 74
Луцик Д. 44
Луців А. 246, 266
Луцький О. 292–299
Луцький Ю. 296
Людкевич С. 102, 118, 121

М

- Мазуркевич О. 369
 Макаров А. 382
 Макіявелі 314
 Маковей О. 102, 140, 301
 Маланюк Є. 50, 54–55, 89, 133, 219–220
 Маліновський І. 337
 Маньковський 274
 Маркевич (Максимович) 33
 Марковський М. 114
 Марченко Л. 374
 Масарик Т. 371
 Масляк С. 121
 Мельник А. 159
 Мельник Я. 7, 10–11, 66, 88, 110, 134, 244, 256, 259, 282, 285, 294, 344, 348, 367
 Мельничук Ю. 369
 Менандр 25
 Микитяк А. 404
 Микиша М. 92, 94, 117, 121
 Миколаєвич 395
 Милькович В. 292
 Мирний П. 295
- Мишуга О. 222
 Мільтон Д. 267
 Мітчук П. 136
 Міцкевич А. 155, 326–328, 330–331, 334–335, 337–338, 340–343, 345–349, 354
 Міцкевич В. 334, 337, 341
 Могилянський М. 118, 140, 398
 Монат Г. (*Monat H*). 342, 347
 Монджейовська-Гончарова С. 213, 221, 234–236
 Мордвінов Д. 40
 Мороз В. 270
 Мороз М. 5, 100, 128
 Мороз О. 100, 128, 360, 369
 Мочульська О. 110
 Мочульський М. 17, 19–20, 23–25, 27, 30–32, 36, 44–45, 54–56, 58, 60–61, 64, 71, 109, 154, 184, 201, 265, 296, 298, 311, 314, 316, 318, 324, 327–330, 333, 340, 344, 346, 348, 350, 363, 380, 382, 394
 Муравський В. 96
 Мурко М. 284

Н

- Навроцький Ол. 140
 Нагаєвський І. 374
 Назарук О. 34, 219, 221
 Напонович М. 412
 Науменко К. 160
 Наумович І. 37
 Невестюк 45
 Некрасов М. 352
 Нестор, прп. 288–289
- Нечиталюк М. 239
 Нечуй-Левицький І. 295
 Ніковський А. 41
 Німчук І. 90
 Новаківський О. 219
 Новіна Розлуцький Л. 219
 Носковський З. 412
 Нудьга Г. 369

О

- Овчарський Б. 204, 216–219, 222–225
 Огоновський О. 259
 Озаркевич Є. 178, 204, 216
 Озаркевич І. 221
 Окуневський Т. 318
 О'Коннор-Вілінські 140
- Олесь О. 140
 Онуфрак 219
 Орбозе 390
 Ордон Я. 330
 Охримович В. 64, 69, 152, 154, 192
 Охримович Ю. 121

П

- Павлик М. 18, 52, 63, 152, 154, 184, 301, 312–317, 318–320, 321–323, 346
 Павличко Д. 369–370
 Паньківська 214
 Паньківський К. 152, 154, 205, 211, 360
 Панькова С. 306
 Парандовський Я. 330, 334, 337, 348
 Паранюк Є. 198
 Паращук М. 395
 Пархоменко М. 369
 Пачовський В. 395
 Петлюра С. 85, 125, 128–129, 133, 220
- Петрушевич С. 282
 Писарев Д. 352
 Пігуляки 140
 Підлісецька (Мудрак) М. 311
 Піньоля Р. 131
 Платон 269
 Полівка І. 283
 Поліщук Я. 259
 Порфир'єв І. 286
 Потєцький В. 121
 Пушкін О. 20
 Пчілка Олена (Косач О.) 168, 170, 180
 Пшеничний Є. 11

Р

- Райхерт Й. 192, 194–193
 Ракочі Й. 248
 Рампник М. 88
 Ратальський В. 267, 412
 Ревакович Т. 64, 104, 311
 Рейтер 43–44
 Рімль 406
 Рогатинець 61
 Рогозов Д. 311
 Рожановський Т.
 Роздольська Ольга 218, 228, 251, 392, 394, 410
 Роздольський Осип 64
 Роздільські (Роздольські) 140
 Роман, кн. 374
 Романів О. 159
 Романов М. 374
 Романчук Ю. 90, 92
 Романчукова 77
 Росткович К. 311
 Рошкевич (Іванець) М. 64, 156, 178, 184
 Рошкевич (Озаркевич) О. 410
 Рузя 213

Рупняк А. 252–253
Руснак І. 258

Сабат Г. 258
Савицькі 140
Садовський М. 34, 88
Саєвич М. 396
Саєнко 140
Самійленко 20
Сапфо 25
Свідзінська М. 159
Свідзінський В. 159
Світальський (Степан Свйонтовський)
55–56
Свойонтовські, брати 26, 43, 59, 58
Северин 140, 395
Секела Я. 120–121
Сельський 182
Сембратович Й. 327
Сембратович С. 327
Семінський 278
Семкович 274
Сенкевич Г. 8, 19
Сеньків М. 104
Ситник Ю. 311
Сімович В. 259
Словацький Ю. 132, 346
Скобельський А. 116
Скоропис О. 311

Танячкєвич Д. 250
Тарнавський 37
Твердохліб М. 120
Твердохліб С. 332, 413
Тимошенко А. 258

Рябков П. 311

С

Скоць А. 258–259, 360
Смаль-Стоцький С. 125, 127, 395
Сміщук Р. 311
Соколишин О. 22
Спасович В. 342, 344, 353
Сперанський М. 286, 288
Сріблянський М. 289, 290
Стапінський Я.
Старицька-Черняхівська А. 159
Старицький М. 140
Стах П. 128
Стеблій Ф. 338
Степанівна (Дашкевич) О. 121
Стернюк І. 208
Стефаник В. 69, 85, 110, 342, 407
Стефанович О., о. 254
Стецюк В. 226, 361–362
Стець З. 412
Стрипський Г. 110
Струтинська М. 196, 198, 200
Струтинський М. 121
Струхманчук Я. 316
Студинський К. 159, 255, 404
Сумцов М. 64
Супранівський В. 125, 133

Т

Тимченко Є. 140
Тихолоз Б. 220
Тихолоз Н. 110, 162, 168, 172, 182,
184, 187
Тихонравов М. 286

Толстой А. 150
Томашівський С. 56, 328
Трегубов Є. 181–182, 200, 202, 205–
206
Трегубова А. 155, 176

Українка Леся 19, 40, 80, 110, 140,
174, 180, 351–352, 382

Федак С. 152, 154
Федів І. 185
Федорців Ф. 9, 254, 227, 412–413
Федькович Ю. 15–16
Фердинанд 145
Филипович П. 205
Фішер Й. 412
Франко Андрій 173, 175, 177
Франко Василь 202–204, 214, 216,
218, 234, 236, 242–243, 246–247,
251
Франко Віра 409
Франко Гринь 210
Франко Захар 202, 209–210, 246,
404, 408
Франко Зеновія 36, 45, 159, 162, 194
Франко Зенон 198, 204
Франко Іван (син Захара Франка)
210
Франко Іванна (Ася) 409

Хомик А. 311
Хоружинська О. (див.: Франко О.)

Цегельський А. 64, 227
Цеглинський Г. 124

Третяченко Т. 267
Трильовський К. 86, 402, 408, 412
Труш (Драгоманова) А. 311
Труш І. 98, 110, 116, 152, 180, 198,
303, 311, 408

У

Устименко 140

Ф

Франко Ольга (Хоружинська О.)
18, 33, 66, 142, 159, 164–172, 174,
176–178, 180–182, 184, 186–188,
190, 194–197, 248, 308, 332
Франко Ольга (дружина П. Франко)
409
Франко Оксана 162
Франко Онуфрій 104, 210
Франко П. 45, 58, 85, 91, 104, 108,
142, 156, 158–159, 161–162, 173,
177, 183, 185, 200, 224, 245, 251,
268, 270, 306, 404, 408–409
Франко Т. 31–32, 48, 55, 91, 104,
108, 140, 142, 156, 158, 162–163,
168, 173–175, 177, 187, 194, 202,
204, 266, 269–270, 409,
Франко-Ключко А. 28, 31, 45, 60, 72,
92, 102, 106, 108–109, 160, 162, 164,
172, 177, 182, 185–187, 189–190, 194,
196, 236, 308, 314, 406–407, 409, 410
Фрилінг 346

Х

Хоткевич Г. 55, 64, 69, 80, 296
Хтей, о. 71

Ц

Циганок П. 67
Циглевич К. 338

Чайківський М. 118
Чернишенко Л. 168, 172, 176, 181
Чепіга І. 270
Черні А. 128, 267
Чикаленко В. 311

Ч

Чикаленко (Келлер) Г. 311
Чикаленко Є. 24, 32, 48, 292, 298,
311, 319
Чубатий Р. 90, 268
Чуми 140

Ш

Шалата М. 164, 258
Шахматов О. 64
Шашкевич М. 85, 118, 410
Шевельов (Шерех) Ю. 27
Шевченко Т. 5, 20, 22–23, 26, 88,
104, 150, 162, 333, 377
Шекерик-Доників 394
Шекспір Вільям 267, 381
Шелухин С. 41–42, 50, 74, 208
Шептицький А. 90, 255–257, 329
Шеремета Л. 16, 43–44, 46

Шеремета М. 16, 43–44, 46
Шереметьєв Г. 377
Шехович А. 231
Шишманов І. 390, 395, 408
Шіллер 306
Шкраб'юк П. 285
Шолудько Ф. 311
Шредель О. 114
Шухевич В. 64, 152, 154
Шухевич (Старосольська) А. 311
Шухевичева Г. 394

Щ

Щербаківський В. 140
Щурат В. 124, 148, 269, 344, 346,
392

Щурат-Глуха В. 148
Щуровський В. 212–214, 217, 219,
221–222, 231, 234, 237, 359–360

Ю

Юзичинська С. 232, 237

Юцишин І. 84, 132, 133, 135, 178

Я

Яблоновський В. (*Jablonowski W.*)
345
Яворський Ю. 289
Ягіч В. 42, 44, 155, 267–268, 301, 364
Якимович Б. 220, 329–330, 338, 340
Якіб'юк В. (Івандюк) 136, 138–139,
144–146, 148, 192, 198, 210–211
Ярема Я. 125, 132

Яременко В. В. 159
Яричевський С. 395
Яросевич Р. 318
Ярослав Осмомисл 374
Ясинская А. Я. 44, 46
Яценко М. 77
Яцків М. 125, 128, 130, 133

Borejzsa J. (див.: Борейша Ю.)
Brückner A. (див.: Брікнер О.)
Horak J. (див.: Горак І.)
Jablonowski W. (див.: Яблоновський В.)
Kallenbach J. (див.: Калленбах Й.)
Koller I. (див.: Коллер Ю.)
Kuplowski M. 342
Lucki St. (див.: Луцький О.)
[Machal J.] 333
Mickiewicz W. (див.: Міцкевич В.)
Murko M. (див.: Мурко М.)

Niemojewski N. 333
Parandowski J. (див.: Парандов-
ський Я.)
Pipiola R. (див.: Піньоля Р.)
Polivka G. (див.: Полівка І.)
Raniwa J. 333
Rudnyckyj J. 285
Saderecki T. (див.: Задерецький Т.)
Twerdochlib S. (див.: Твердохліб С.)
Wasylewski S. (див.: Василевський С.)
Verax 333–334

ПОКАЖЧИК ТВОРІВ ІВАНА ФРАНКА

А

- Адам Міцкевич. «Wielka Utrata», історична драма з рр. 1831–1832. З додатком життєпису А. Міцкевича та вибору його поезій у перекладі на українську мову видав др. Іван Франко 326–338, 340–341, 348–354
- А ми з чим? 367, 370, 371
- Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко 282–283, 286–289
- Афанасьєв-Чужбинський О. С. Українські поезії (Видане і передмова Івана Франка) 336

Б

- Батьківщина й інші оповідання 324
- Бориславські оповідання 283
- Ботокуди
- Безсилля, ах! Яка страшна мука... 298, 355–357
- Будьмо! 367, 372

В

- Варлаам на Йосафат 42
- В наймах у сусідів 211, 324
- В гостях у німців 324
- Вниз котиться мій віз 298
- Великий шум 32, 382
- В парку 366
- Військо тіней. Воєнна пригода з р. 1167 361
- Во чоловіціх благоленіє! 372, 381, 383
- В інтересі правди 132
- Вступна часть літопису по обох редакціях 267
- Вибір із старогрецьких поетів» («Старе золото») 224
- Відданиця 380

Г

- Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко 268, 283, 284
- Гесіод та його твори 267

Д

- Давне і нове (збірка поезій) 291, 324–325, 358, 364
- Дві чети 224, 366
- Давне й нове (стаття) До історії «небесного огню» в Єрусалимі 25
- Два столівники (Два гості) 226, 372
- До Музи 30
- Дві пари змовників 226
- Донець — козак молодий 372

Ж

- Життя, і страждання, і спіймання, і смерть, і прославлення преподобного Селедія 259
- Жінка з револьвером 224, 367

З

- Закон про риболовство в Галичині. Зів'яле листя 198, 200, 249, 283
- Проект І. Франка 229
- З великої війни 5, 367, 378
- Запис сну 13.01.1916 243
- З нагоди мого ювілею 133
- Запис сну 10.03.1916 243
- З останніх десятиліть ХІХ віку 293
- Запис сну. 30-31.03.1916 243
- З Панасових оповідань 378–379
- [Збірка поезій, підготовлена до друку в 1914–1916 рр.] 242, 365
- З сільського архіва 25
- Зоні Юзичинській 381

І

- І раптом з добра дива 226
- Історія моєї реабілітації 325
- Іван Вишенський 382
- Історія моєї хвороби 16, 24, 25, 27, 30, 35, 36–37, 58, 60, 244
- Із літ моєї молодости 324
- Історія української літератури. Із поучень батька синові 380
- Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського 300
- [Із сну І. Франка] 230, 243, 244
- Інвазія 5, 154, 367, 372, 376

К

- Каменярі. Український текст і польський переклад. Де що про штуку перекладання 325
- Консул Спурій Кассій — перша жертва римської квестури 239
- Коляда в Нагуєвичах 226
- Кончакова слава 361, 363
- Купецька пригода 367

- Л
- Легенда про Святого Маріна 382
 Легкомисність чи щось інше 227–228
 Леся Українка 352
- Лісова ідилія 249
 Літописна основа «Слова о полку Ігоревім» 363
 Луцький О. З моїх днів: Поезії 299

- М
- М. В. Ковалевський (Кілька спо-
 минів і кілька листів на пам'ять
 десятиліття його смерті) 25
 Майові елегії 238
 Маніфест «Молодої музи» 292–
 294
 Миколі Вороному 294
 Михайло Драгоманов. Пропавший
 час. Українці під Московським
 царством 310, 312, 320
 Михайло Павлик. Замість ювілей-

- Н
- Найстарші традиції Київської зем-
 лі 267
 Нарис історії українсько-руської
 літератури до 1890 р. 265, 267,
 289–292, 323
 На смерть М. Павлика д. 26 січня
 1915 р. 322
 Не алегорія 380
 Не мовчи 233, 237
 Не пора, не пора, не пора Москале-
 ви й Ляхови служить 402
- Недовго жив я ще, лиш сорок
 літ 16
 Неназваній Марії 30
 Неначе сон 25, 384
 Непорозуміння в справі зміни ста-
 туту НТШ у Львові 310
 Непрошений гість 226
 Нові матеріали до історії українсь-
 кого вертепу 25
 Нововіднайдений уривок Єванге-
 лія 25

- О
- О. Лунатикові 298
 Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер вие...
 356
- Ор і Сирчан. Половецька історична
 сага (Євшан-зілля. Половецька
 пригода з р. 1126) 361, 363, 381

- П
- Панські жарти 117
 Парламентарний чортик 226, 367
- Передмова [до видання «Апо-
 крифи і легенди з українських

- рукописів. Том 1. Апокрифи ста-
 розавітні». Львів, 1896] 287
 [Передмова до видання: Твори Тара-
 са Шевченка. Кобзар. Т. 1 (1898–
 1947). Виданий під редакцією
 Івана Франка. Львів, 1908] 27
 [Передмова до збірки «В наймах у
 сусідів»] 211
 Передмова до третього тому [ви-
 дання «Галицько-руські народні
 приповідки»] 268
 Передне слово [до збірки «Давне і
 нове»] 325
 Перехресні стежки 36, 249
 Перше повне видання творів Федь-
 ковича 16
 Перший рік видання «Громадсько-
 го голосу» 227
 Під сей воєнний час 5, 226, 367, 376
 Підглядів 145
 Пісна вечеря на Святий Вечір пе-
 ред Різдом 1916, справлена в
 Приюті для хорих укр[аїнських]
 Січових стрільців вечером д[ня]
 6 січня 1916 р. заходом пані
 Домбчевської 220
 Пісне, моя ти підстрелена пташко
 356
 Поет зради 100, 341–342, 344–345,
 347, 350–351, 353
- Поетичні оповідання про найдав-
 нішу історію України-Руси 242
 Польський голос проти тортур із
 кінця XVIII в. 282
 Похорон 36, 382
 Празник святого Спаса. Причинок
 до історії староруського пись-
 менства і культури 267
 Пригода в Підбжи 224, 372
 Придунайські слов'яни VI–VII в.
 282
 Принципи і безпринципність 292
 Притча про сіяння Слова Божо-
 го 357
 Притча про захланність 358
 Притча про Сліпця і Хромця (Па-
 м'ятка староруського письменст-
 ва) 362
 Притча про Сліпця і Хромця (При-
 чинок до історії літературних
 взаємин старої Русі) 362
 Причинки до автобіографії 325
 Причинки до історії України-Руси
 302
 Причинок до історії церковносло-
 в'янської літератури 267
 Причинок до староруського віршу-
 вання 282
 П'яниця 259

- Р
- «Рай мысленний». Причинок до
 історії культурного життя Пів-
 денної Русі в XVII в. 282
 Радикали і релігія 260
- Регести південно-руських літо-
 писів 1112–1200 рр. 282
 Рутенці 324

- С
- Свята Доместіка 259
 Син Остапа 26, 384
- Слово про збурення пекла. Україн-
 ська пасійна драма 26

- Смерть Каїна 258–259
 Спомини із моїх гімназійних часів 325
 Старе й нове в сучасній українській літературі 293
 Студії над найдавнішим Київським літописом (Найдавніша історія України до р. 1008 в поетичних образах) 240
- Студії над українськими народними піснями 26, 282–284
 Студії над церковнослов'янськими текстами 80
 Сухий пень 378
 Сучасні досліді над Святим Письмом 25, 30
- Ein Dichter des Verrates 342, 347
 Ab urbe condita (Від заснування міста) 224
 Meine «Fälschungen» (Мої «пофальшування») 347
- Obrazki galicijskie 100
 Semper tiro 382, 396
 Tancerze. Legenda ludowa 226
 «Ukrainica» в новгородських літописах 282
- Т**
- Ти знов літаєш надо мною, галко 17
 Тен як історик французької революції 25
 Теорія і розвій літератури 80
 Терен у нозі 382
- Три сестри милосердя (Із моїх сонних візій) 360, 385
 Три стирти 378
 Триумф 30
- У**
- Українська стрілецька шнайдица для розсікання дротів, помисла д-ра Івана Франка. Малюнки, схеми шнайдици з поясненнями. Львів, 9 січня 1916 р. 228
 Усміх фортуни 5, 367, 376
- Х**
- Хома з серцем і Хома без серця 314–315
- Ц**
- Царські слова 367, 372, 374, 376
- Ч**
- Чи віщий сон? 158, 226, 385
 Честь творцеві тварі! Уривок 30
- Щ**
- Ще в справі одної рецензії і її рецензентів 292
 Ще не близько весна 226, 236
 Ще не пропало 229–230
- Ю**
- Южнорусская литература 322–323

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

- Іван Франко й Ольга Кобилянська, 1898 р. 21
- Ліпик, Хорватія, поч. XX ст. 29
- Поштівка І. Франка до доньки Анни з Ліпіка, 1908 р. 29
- Пам'ятник І. Франкові в Ліпіку 39
- Юлія Багрій, 30-ті рр. XX ст. 47
- Містечко Пакрац коло Ліпіка. Поштівка, поч. XX ст. 49
- Іван Франк 51
- Михайло Драгоманов 53
- М. Коцюбинський, І. Франко і В. Гнатюк, 1905 р. 57
- Лікарня братів Свйонтовських у Львові 59
- Карло Бандрівський 65
- Одеса, кін. XIX – поч. XX ст. 73
- Університет в Одесі, кін. XIX – поч. XX ст. 73
- Іван Франко в Ловрані, 1909 р. 75
- Ловрана, Італія. Поштівка, поч. XX ст. 79
- Лист А. Франка до К. Бандрівського від 22 лютого 1909 р. 79
- Будинок Наукового товариства імені Шевченка у Львові, поч. XX ст. 81
- Запрошення на ювілейний вечір І. Франка в Перемишлі, 22 червня 1913 р. 87
- Запрошення на віче в честь сорокалітнього ювілею І. Франка в Нью-Йорку, 25 серпня 1912 р. 89
- Урочистості з нагоди відзначення 40-річчя творчої праці І. Франка в рухівні «Сокола-Батька». Львів, 7 грудня 1913 р. 91
- Срібний вінок, вручений І. Франкові від товариства «Сокол-Батько» під час відзначення 40-річчя творчої праці письменника в рухівні «Сокола-Батька». Львів, 7 грудня 1913 р. 93
- Театр Скарбека у Львові, кін. XIX ст. 95
- Будинок «Народної Гостинниці» у Львові, поч. XX ст. 97
- Запрошення на виставу І. Франка «Украдене щастя» в Жовкві, 24 листопада 1913 р. 99
- Відзначення 40-річчя творчої праці І. Франка у Станіславові. 1913 р. Виступ сокілок. 101
- Іван Франко, 1913 р. 103
- Андрій Франко. 105
- Могила Андрія Франка на Личаківському кладовищі у Львові. 107
- Будинок у м. Золочів, у якому І. Франко читав «Мойсея». 119
- І. Франко серед членів комітету Другого Всеукраїнського з'їзду студентів у Львові, 2 липня 1913 р. 121
- Споруда Народного дому у Львові, кін. XIX ст. 123
- Криворівня на Гуцульщині 137
- Поштівка з Криворівні, поч. XX ст. 137
- Хата Василя Якіб'юка в Криворівні 139
- Василь Якіб'юк, 1915 р. 139
- Церква в с. Криворівня 141
- Олекса Волянський, парох с. Криворівня 141
- Російська армія на підступах до Львова, 1914 р. 143
- Вступ російських військ до Львова, 3 вересня 1914 р. 143
- І. Франко диктує свої твори вчителю Завадовичу. Криворівня, 1912 р. 147
- Володимир Гнатюк з родиною. Криворівня, 1910 р. 149
- Поштівка А. Франка до І. Франка з Криворівні 149
- Вступ російських військ до Львова, 3 вересня 1914 р. 151
- Російські військові на вулицях Львова, 1915 р. 151
- Христя Алчевська 153
- Частини австро-угорської армії на пл. Марійській. Львів, 22 червня 1915 р. 157
- Австро-угорські військові на вул. Кароля Людвіка у Львові, 22 червня 1915 р. 157
- Петро Франко, 1915 р. 161
- Тарас Франко, 1915 р. 163
- Ольга Хоружинська. Харків, поч. 1880-х рр. 165
- Ольга Хоружинська з сестрою Антоніною. Київ, 1885 р. 167
- Колегія Павла Галагана. Київ, поч. XX ст. 169
- Каплиця в колегії Павла Галагана, поч. XX ст. 169
- І. Франко й О. Хоружинська в день шлюбу. Київ, 4 травня 1886 р. 171
- Андрій та Тарас Франки. Львів, 1891 р. 173
- Діти І. Франка: Андрій, Тарас, Петро, Анна. Львів, 1902 р. 173
- Андрій і Тарас Франки в гімназії 175
- І. Франко з дружиною Ольгою і дітьми. Львів, 1904 р. 177
- Вул. Понінського. Львів, поч. XX ст. 179
- Будинок І. Франка на Софіївці 179
- Відділ старших учнів-руховиків львівського товариства «Сокол-Батько». Львів, бл. 1910 р. 183
- Руханкові вправи з палицями. Львів, 1911 р. 183
- Члени «Сокола-Батька» на прапорівім здвизі. Жовква, 1912 р. 185
- Учительський відділ товариства «Сокол-Батько» у Львові, 1913 р. 185
- Тарас Франко 189
- Донька І. Франка Анна з синами Мироном і Тарасом, 1937 р. 191

- Вид на вул. Куркову. Львів, поч. XX ст. 193
- Йозеф Райхерт, бл. 1910–1911 рр. 193
- Ольга Франко, 1922 р. 195
- Могила О. Франко на Личаківському кладовищі у Львові 197
- Обкладинка повісті І. Франка «Маніпулянтка» 199
- Целіна Зигмунтовська, малюнок 199
- Василь Франко, 30-ті рр. XX ст. 203
- Українське страхове товариство «Дністер». Львів, поч. XX ст. 207
- Захар Франко, 30-ті рр. XX ст. 209
- Будинок дяківської бурси у Львові, поч. XX ст. 215
- Народна лічниця у Львові, поч. XX ст. 217
- І. Франко у Притулку січових стрільців з лікарями Б. Овчарським і В. Щуровським і управительською приюту І. Домбчевською. Львів, 14 січня 1916 р. 217
- І. Франко у Притулку січових стрільців на Йорданські свята. Львів, 19 січня 1916 р. 221
- І. Франко у Притулку січових стрільців з двома невідомими воїнами, 1915–1916 рр. 225
- Броніслав Овчарський 225
- Зоня Юзичинська 233
- Автограф поезії І. Франка «Не мовчи», 3 лютого 1916 р. 233
- Софія Монджейовська, сестра милосердя в притулку 235
- «Листки на теплоту» І. Франка в Приюті для недужих Українських січових стрільців 235
- Іван Франко, 1916 р. 241
- Митрополит Андрей Шептицький 257
- Академічний дім у Львові 271
- Читальний зал бібліотеки Львівського університету, поч. XX ст. 273
- Бібліотека Львівського університету, 1905 р. 273
- Український Національний музей у Львові, поч. XX ст. 275
- Кам'яниці на вул. Бляхарській у Львові, в одній з яких був Ставропігійський інститут. Малюнок, кін. XIX ст. 275
- Вул. Баторія. Львів, поч. XX ст. 277
- Оссолінеум. Львів, кін. XIX ст. 279
- Поділ у Києві, кін. XIX ст. 281
- Кав'ярня «Монополь» у Львові, 1890 р. 297
- Остап Луцький 297
- І. Франко серед друзів і знайомих. Львів, 1901 р. 303
- Будинок М. Грушевського на Софіївці, Львів, бл. 1913 р. 305
- Віденська кав'ярня. Львів, кін. XIX ст. 307
- Кав'ярня Шнайдера. Львів, 1911 р. 307
- І. Франко і М. Грушевський серед викладачів і слухачів українських наукових курсів у Львові. Львів, червень – липень 1904 р. 311
- Михайло Павлик 313
- Іван Франко — Михайло Драгоманов — Михайло Павлик. Поштівка, поч. XX ст. 317
- Могила Михайла й Анни Павликів на Личаківському кладовищі у Львові 321
- Обкладинка видання «Адам Міцкевич. Wielka Utrata» 331
- І. Франко диктує свої твори А. Дутчаку. Криворівня, 1913 р. 339
- Адам Міцквич 343
- Обкладинка і передмова І. Франка до видання «Адам Міцкевич. Wielka Utrata» німецькою мовою 349
- Львів у час російської інвазії. Поштівка, 1915 р. 373
- Після взяття Львова російською армією. Малюнок, 1914 р. 373
- Російські військові біля пам'ятника королю Яну III Собеському на Гетьманських валах. Львів, 1915 р. 375
- Перший російський козачий патруль на пл. Ринок у Львові, 3 вересня 1914 р. 375
- Автограф поезії І. Франка «З Панасових оповідань», 5 листопада 1915 р. 379
- Автограф поезії І. Франка «Во чоловічих благоволеніє!», 3 січня 1916 р. 383
- Повідомлення про смерть І. Франка Наукового товариства ім. Шевченка у Львові 391
- Некролог у таборовому часописі «Просвітний листок» 393
- Некролог в органі радикальної партії «Громадський голос» 397
- Похорон І. Франка. Львів, 31 травня 1916 р. 399
- Брама Личаківського кладовища у Львові, поч. XX ст. 401
- Місце першого поховання І. Франка на Личаківському кладовищі у Львові 403
- Вінок від товариства «Сокіл-Батько» на могилі І. Франка у 10-ліття смерті поета, 10 червня 1926 р. 405
- Василь Стефаник на відкритті пам'ятника на могилі І. Франка, Львів, 28 травня 1916 р. 407
- Родина І. Франка на відкритті пам'ятника на могилі поета. Львів, 28 травня 1933 р. 409
- Відкриття пам'ятника на могилі І. Франка. Виступає Василь Мудрий. Львів, 28 травня 1933 р. 411

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗНТШ – Записки Наукового товариства імені Шевченка
ІА – Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України. Відділ рукописних фондів і текстології
ИОРЯС – Известия отделения русского языка и словесности Академии наук
ЛННБ ім. Василя Стефаника – Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника
ЛНВ – Літературно-науковий вісник
НТШ Наукове товариство імені Шевченка
УГА – Українська галицька армія
УСС – Українські січові стрільці
Хроніка НТШ – Хроніка Наукове товариство імені Шевченка
ЦДІА України – Центральний державний історичний архів України

ЗМІСТ

Від автора	5
Євген Пшеничний. «Остатня часть» дороги Івана Франка.....	8

ШЛЯХ ДО СКЛОНУ

«... Рік, найстрашніший у моїм житті».....	15
«... В сорокліте великого подвигу».....	84
«Час московського наїзду...».....	136
«... Пробуваючи у приюті».....	212
«Весно, ти мучиш мене...».....	238

МАВ УТРУДНЕНУ ВСЯКУ ДУХОВУ ПРАЦЮ

«... Не перестаю працювати»	265
«Дух Міцкевича вказав мені...».....	326
«Пісне, моя ти підстрелена пташко».....	355

ВІДІЙШОВ ВІД НАС ВЕЛЕТЕНЬ ПРАЦІ І ТЕРПІННЯ.....	387
--	-----

ПОКАЖЧИКИ

Показчик імен.....	414
Показчик творів Івана Франка.....	426
Перелік ілюстрацій.....	432
Список скорочень.....	436

Наукове видання

ЯРОСЛАВА МЕЛЬНИК

... І ОСТАТНЯ ЧАСТЬ ДОРОГИ.

Іван Франко в 1908–1916 роках

Видання друге, виправлене і доповнене

Обкладинка та графічне опрацювання
ілюстрацій

Роман Скиба

Комп'ютерна верстка

Уляна Густей

Коректа

Олена Риборак

НБ ІНУС

807319